

Международный научно-популярный журнал

ISSN 2073-333X

Наука и жизнь Казахстана Қазақстанның ғылымы мен өмірі

№6 (50) 2017

**КАФЕДРА
ТАМОЖЕННОГО, ФИНАНСОВОГО
И ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПРАВА**

**ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ**

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN**

**Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
Международный научно-популярный журнал
International popular-science journal**

№6 (50) 2017

ФИЛОЛОГИЯ - PHILOLOGY

Астана 2017

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Бас прокуроры
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мемлекеттік заң кеңесшісі (Ташкент)
Байделдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., с.ғ.д., профессор
Букалерева Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Гаитов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., -а.ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұрмағұлов Б.Т., - т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Заринов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Камел М., з.ғ.д., профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Конягин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Мухамедирлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ҚР Жазушылар Одағының төрағасы, ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сәрсембаев М.А., з.ғ.д., профессор
Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шамурзаев Т.Т., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Ағыбаев А.Н., з.ғ.д., профессор
Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., -а.-ш.ғ.д., профессор
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұрмағұлова В.И. - ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д., профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., з.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тогжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рустемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., з.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нхи Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Генеральный Прокурор РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, государственный советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Бурханов К.Н., д.п.н., профессор
Букалерева Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф. (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с.-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., - д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Камел М., д.э.н. профессор
Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Конягин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК
Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., Председатель Союза Писателей Казахстана, поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Агыбаев А.Н., д.ю.н., профессор
Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. - д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массакки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Қурманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нхи Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdulkarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh. K., Dr. of Law, General Prosecutor RK
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law, Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Burhanov K.N., Dr. of polit., professor
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., - Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr. of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Mukhamediyuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhaeva A.K., professor
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Chairman of the Writers' Union, Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Sarsembaev M.A., Dr. of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Sultanov K.S., Dr. of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor
Sydykova L.Ch., Dr. of Law, professor (Bishkek)
Shamurzaev T.T., Dr. of Law, professor (Bishkek)

EDITORIAL COUNCIL:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Agibaev A.N., Dr. of Law, professor
Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. - Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr. of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr. of Law, professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof. (Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, professor (Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology, professor
Sadanov A.K., Dr. of biology, professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека университетского комплекса Сорбонны
2. Польша. Польский университет имени Николая Коперника
3. Библиотека Венгерского государственного университета
4. Библиотека университета Карлова в Чехии
5. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
6. Библиотека Стамбульского университета
7. Библиотека Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации (РАГС)
8. Библиотека Московского университета им. М.В. Ломоносова
9. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
10. Библиотека Московской государственной юридической академии им. О.Е. Кутафина
11. Библиотека Московского университета МВД России
12. Библиотека Российской правовой академии МЮ РФ
13. Библиотека Белорусского государственного университета
14. Библиотека Киевского государственного университета
15. Национальная научная библиотека Грузии
16. Библиотека Ереванского государственного университета
17. Национальная библиотека Азербайджана
18. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
19. Библиотека Туркменского государственного университета им. Магтымгулы
20. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
21. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
22. Библиотека Таджикского государственного университета
23. Академия МВД Кыргызской Республики имени генерал-майора милиции Э.А. Алиева
24. Библиотека Университета Кыргызско-Российский славянский университет имени Б.Н. Ельцина
25. Библиотека Национальной академии наук Кыргызской Республики
26. Библиотека ВНИИ МВД России
27. Библиотека Российской академии правосудия
28. Библиотека Ярославский государственный университет им. П.Г. Демидова
29. Библиотека юридического факультета Санкт-Петербургского университета
30. Библиотека Санкт-Петербургского юридического института Генеральной прокуратуры РФ
31. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
32. Библиотека Рязанской академии права и управления
33. Библиотека Северо-Кавказская академия государственной службы (Ростов-на-Дону)
34. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
35. Библиотека Омской академии МВД РФ
36. Библиотека Томского государственного университета
37. Библиотека Саратовской государственной академии права
38. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
39. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
40. Библиотека Дальневосточного государственного университета
41. Библиотека Самарского государственного университета
42. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
43. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
44. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
45. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
46. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н.Гумилева
47. Библиотека Алматинской академии МВД РК
48. Библиотека Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
49. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета имени Абая
50. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета имени Х.А.Ясави
51. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического института
52. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б.Бейсенова

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

Мәскеу ММУ:	проф. Матвеева А.А..	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54

Представительство редакция в СНГ:

Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А..	моб.: +7 (916) 526-44-29
Москва:	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89109641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54

Веб-сайт: www.nauka-zan.kz

e-mail: nauka-zan@mail.ru;

Журнал редакциясының мекен жайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правая сторона, ул. Тулкибас, д.49.

Главный редактор: д.ю.н., профессор Алауханов Есберген Оразович +7 701 111 8828;

Научный редактор: к.ф.н., доцент Абдиева Роза Серикбаевна +7 701 33 234 07.

МАЗМҰНЫ - СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT

Аймұхамбет Ж.Ә., Сағынадин Г. С.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕРТЕГІЛІК ЕМЕС ПРОЗА ЖАНРЛАРЫНЫҢ
ЖИНАЛУ, ЖАРИЯЛАНУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ СИПАТЫ 10

Cemal Özdemir, Elif Derya Özdemir

KAZAK EDEBİYATINDA ÂŞIKLIK GELENEĞİ ve AŞIK ALTINBEK
İBRAGİMOV'UN ESERLERİNDEN BAZILARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ 14

Малбақов М. М., Нуржанова Б.Н.

«АБАЙ ТІЛІ СӨЗДІГІ» ХАҚЫНДА БІРЕР СӨЗ 21

Амирбекова А.Б.

1929-40 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА БЕЙІМДЕЛУ КЕЗІНДЕГІ
ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР (ғалым Н.Сауранбаевтың зерттеулеріне талдау)..... 24

Дәрменбекқызы З.

ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕ ІШҚҰСАЛЫҚТАН АРЫЛУ ҰҒЫМЫНА
ҚАТЫСТЫ ДӘСТҮРЛІ ҰСТАНЫМДАРДЫҢ КӨРІНІСІ 28

Құрмашқызы Ә.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІ ЖӘНЕ Ы.АЛТЫНСАРИН 32

Baiymbetova G.M.

LINGUISTIC ASPECT OF ADVERTISING 36

Бейсембаева С.Б.

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ЖЕСТОВОЙ КОММУНИКАЦИИ
В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ..... 41

Бекбосынова А.Х., Сегізбаева К. Қ.

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ДИАЛЕКТ СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 45

Бисенғали А.

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ ҚЫЗМЕТІ..... 48

Бисенғали А.

ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫНЫҢ
ТАНЫМДЫҚ УӘЖДІЛІГІ 51

Сарсекеева Н.К., Тлеубай Г.К.

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ПРОЗЕ ДИДАРА АМАНТАЯ..... 54

Мейрамғалиева Р.М., Тлеубай Г. К.

РУССКИЙ ЯЗЫК В МИРОВОМ БИЛИНГВАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ:
ПРЕПОДАВАНИЕ ЭЛЕКТИВНОГО КУРСА НА ХИМИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ..... 58

Демеуова А.М.

«МАХАББАТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҒАЛАМДАҒЫ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ
КОНЦЕПТІЛІК ҚЫРЛАРЫ 61

Дүйсенбаева Р.И., Мұсаева Г.Ә. Р. НҰРҒАЛИ АЛАШ МҰРАТЫ ЖАЙЫНДА (АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ)	64
Жанкина Б.Ж., Ақбаева Г.Н. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДЕРІНДЕГІ КҮН/ТҮН КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ	68
Байымбетова Р., Жылқыбай Г. АТА-БАБА РУХЫ – АРУАҚҚА ТАҒЫМ ИДЕЯСЫНЫҢ КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕСІ	71
Қалқабаева С.Ә., Оспанова А.А. МАЙЛЫҚОЖА ӨЛЕҢ-ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ НАҚЛИҚАТТАР	74
Сарбасова Қ.Б. І.ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ.....	77
Абдуова Б.С., Сейтжанова Ж.Д. ТІЛДІҢ ТАБИҒАТЫН МӘТІН ДЕҢГЕЙІНДЕ ТАҢУ ЖӘНЕ ЖАЗЫЛЫМ САПАСЫН АРТТЫРУ	82
Сұлтанғалиева Р.Б., Қуанышқалиева Г.Е. Ж. ҚОРҒАСБЕК ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ІЗДЕР: ИЛЛЮЗИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕУ ТӘСІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ	86
Ерсултанова Г.Т. ЗАМАНАУИ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК ТҮЛҒА ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....	89
Mukhtar L. THE CONCEPT OF CHILDHOOD IN THE NOVEL OF JOHN IRVING “A PRAYER FOR OWEN MINN”	92
Абилхасимова Б.Б. ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ КАЗАХСТАНСКИХ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ГАЗЕТ 20-Х ГГ. XX В.	97
Уәйіс Ә.А., Трушева А.Т., Бауыржан Н.Б. АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӨТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	102
Қыдырбаев Қ.А. А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ДӘЙЕКШЕНІ БЕРУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АПОСТРОФТАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ	106
Бимолдақызы Қ.К., Ибраимова Ж.Н. ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ ТАРИХИ ПАРАДИГМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНЕН БІРЕР СӨЗ	111
Алим А.А., Нуржанова Ш.С., Молдабеков А. А. ИНФОРМАЦИОННЫЕ КАНАЛЫ И СОДЕРЖАНИЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С МЕДИЙНЫМИ ИНТЕРЕСАМИ АУДИТОРИИ.....	115
Сарбалина А.Б., Сүлейменова Ж.Н. ТАТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ТАБИҒАТЫ.....	119

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы

Филология ғылымдарының докторы,

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры,
a_zhanat@mail.ru

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы

PhD-доктор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті
кафедрасының аға оқытушысы, gulnaz86.08@mail.ru

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЕРТЕГІЛІК ЕМЕС ПРОЗА ЖАНРЛАРЫНЫҢ ЖИНАЛУ, ЖАРИЯЛАНУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ СИПАТЫ

Түйін. Бұл мақалада түркі халықтары фольклорындағы ертегілік емес прозаның жиналуы мен жариялануына қатысты деректер, аңыздық проза туындыларының зерттелу деңгейі мен оған үлес қосқан ғалымдар жайы қозғалады.

Резюме. В данной статье приведен анализ данных по собранию и опубликованию сказочной прозы в фольклоре тюркских народов, также рассматривается степень изученности сказочных жанров и вклад ученых в развитие этой отрасли.

Summary. This article includes the analysis of data on collection and publication of non-tale prose in the folklore of the Turkic peoples, also examines the degree of study of non-tale genres and contribution of scientists to the development of this sector.

Жалпы, XIX ғасырға дейін аңыздық проза түрлері жолжазбаларда, очерктерде, географиялық, тарихи, т.б. еңбектерде қамтылса, XIX ғасырда бұл туындыларға арнайы көңіл бөлініп, жинау, жариялау бойынша белсенді, әрі сапалы жұмыстар атқарылды. Бұл кезеңде Ә. Диваев, Г. Потанин сынды зерттеушілердің экспедициялары нәтижесінде жарық көрген еңбектер түркі аңыздық прозасы туралы құнды мағлұматтар беріп отырды. «Дала уәлаяты», «Семипалатинские областные ведомости», т.б. мерзімді басылымдардың да үлестері зор болды.

XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың басына дейінгі уақытта түркі фольклоры енді ғылыми мақсатта да жиналды, зерттелді. Фольклорды жинаудың бағдарламасы жасалып, жарыққа шықты. Қазақ зерттеушілері (Ш. Уәлиханов, Мәшһүр Жүсіп, т.б.) фольклорды – тарихи материал деп түсініп, сол тұрғыдан талдауға күш салды. Сонымен қатар Ш. Уәлиханов тарапынан салыстырмалы бағытта да жұмыстар атқарылды. Бүгінгі күні түркі фольклортану ғылымының өсіп-өркендеуі В. Радлов, Н.Ф. Катанов есімдерімен тікелей байланысты. Олардың еңбектеріне түркі халықтарының рухани мәдениеті мен этнографиясы, халық әдебиеті мен тарихы өзек болған. Ұйғыр халқының аңыздық прозасына қатысты алғашқы ізденістер А. Пржевальский, Г. Грумм-Гржимайло, т.б. еңбектерінен көрінсе, алтай халқының ертегілік емес фольклорлық прозасы хақында алтай миссионері

В. Вербицкий жұмыстарынан табылды. Чуваш аңыздық прозасындағы алғашқы жұмыстар қатарында С. Михайлов, В. Магницкий, И.Я. Яковлев еңбектері орын алады. Татар фольклорының ертегілік емес прозасын жинау мен жариялауда, зерттеуде С.М. Шпилевский, венгер ғалымы Г. Балинт, тарихшы-әуесқой М. Аитов пен атақты татар ғалым-ағартушысы К. Насыри т.б. есімдерін атауға болады. Башқұрт аңыз-эпсаналары В. Юматов, М. Лосиевский, Р. Игнатьев, Ф. Нефедов еңбектерінде келтіріледі [1]. Якут халық прозасындағы ертегіден тыс жанрлар туралы Г. Миллер, И. Фишер, Я. Линденау секілді саяхатшылар мен зерттеушілер материалдарында сөз болады. 1882-1915 жылдар аралығында Тифлисте жарық көрген 45 томдық «Сборник для описания местностей и племен Кавказа» атты еңбекте әзірбайжан аңыздары берілсе, «Туркестанские ведомости» өзбек этнониміне қатысты аңыз-эпсаналар жайында мақалаларды қамтып отырды. Қарақалпақ аңыздарын жариялауда А. Россикова, қарашай-балқар аңыздық прозасына қатысты С. Урусбиев, М. Алейников, В. Миллер, М. Ковалевский еңбектері маңызға ие.

XX ғасырдың бірінші жартысында түркі фольклортануында өткен ғасырда қалыптасқан ғылыми шарттар жүзеге асып жатты. Г.Н. Потаниннің ізденісі арқасында жарық көрген «Қазақтар және алтайлықтардың аңыздары, аңыз-әңгімелері және ертегілері», «Қытайдың Таңғұт пен Тибет жақ шегі мен Орта Моңғолия» деген еңбектердің түркі ертегілік емес прозасының жиналуында маңызы ерекше. Қазақ фольклортануындағы аңыздық проза туралы алғашқы ғылыми тұжырымдар Ә. Марғұлан, М. Әуезов, М. Ғабдуллин тарапынан көрінсе, кейінгі жылдары Р. Бердібаев, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, А. Сейдімбек, Ш. Ыбыраев т.б. еңбектерінде ғылыми орталықтардың қолжазба қорларында сақталған қазақ аңыздық проза туындылары жанрлық сипаттарына қарай жіктеле бастады. Ғалым С. Қасқабасов қазақ халық прозасының жанрлық құрамын анықтап, аңыздық проза салаларын арнайы зерттеу көзіне айналдырды. Ғылыми принциптерге сүйене отырып, теориялық тұрғыдан ұтымды тұжырымдар жасайды.

XX ғасырдың екінші жартысында чуваш фольклорлық прозасының жанрларын даралау аспек-

тілері Н. Никольский, Г.И. Комиссаров, И. Тукташ, М.Я. Сироткин, И.И. Одюков, Е.С. Сидорова, В.Я. Канюков, В.Г. Родионов, А.К. Салман, Н.И. Егоров және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Сонымен қатар чуваш халық шығармашылығына әр жылдары шетел ғалымдары да көңіл бөлді (А. Регули, Д. Месарош, А. Альквист, Х. Паасонен және т.б.) [2, с. 10-11]. Қарашай-балқар ертегілік емес прозасының жиналуы мен жариялануына үлес қосқан фольклортанушылар ретінде А. Бозиев, А. Алиева, Х. Малкондуев, Т. Хаджиева, т.б. атауға болады. Ұйғыр фольклорының ертегілік емес прозасына қатысты жұмыстардың авторлары ретінде С. Маловты, М. Әлиеваны, А. Рахманды атауға болады. Бұл кезеңде хакас халық ауыз шығармалары жоспарлы әрі мақсатты түрде жиналып, зерттелді. Мұндай бағытта Хакас тілі, әдебиеті және тарихы ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері көп еңбек етті. М.А. Унгвицкая, В.Е. Майногашева, В.Я. Бутанаев, т.б. хакас ертегілік емес прозасын зерттеуде белсенділік танытты. Х.Х. Ярми, Ф.И. Урманчиев, Н.Ф. Ибрагимов, Л.Ш. Замалетдинов, С.М. Гилязутдинов, т.б. сынды ғылыми экспедициялардың қатысушылары еңбегінің арқасында өте бай фольклорлық қор жиналып, соның негізінде «Татар халық ижаты» көптомдық жинақ қолға алынды. «Риваятләр һәм легендалар» томы 1987 жылы С.М. Гилязутдиновтың құрастыруымен және алғы сөзімен баспадан шықты. Башқұрт аңыздық прозасын, жалпы халық әдебиетін жинау мен зерттеуде Башқұрт мемлекеттік университеті ғалымдарының: А.Н. Киреев, Л.Г. Бараг, М.Х. Мингажетдинов, А.М. Сулейманов, Б.Г. Ахметшин еңбектері зор болды. Башқұрт аңыздық проза жанрлары жайын сөз қылған «Башқұрт халық шығармашылығы» (1980), «Халық хәтере» (1986) секілді табысты еңбектердің авторы – Ф. Надршина болып табылады. Ғалым 1998 жылы «Башқұрт ертегілік емес прозасы» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Якут аңыздарын, эпсаналары мен мифтерін жинау, зерттеу арқылы алғашқы якут ғалымдары – А. Кулаковский, С. Новгородов, Г. Ксенофонтов, т.б. өз ғылыми еңбек жолдарын бастады. 1960 жылы Г. Эргистің бастамасымен «Исторические предания и рассказы якутов» атты екі томдық басылым жарыққа шықты. Оның якут аңыздары мен ауызша әңгімелері туралы дайындаған кең көлемді мақаласы – бұл тақырып бойынша алғашқы арнайы зерттеу жұмысы болып саналады. Алтай ертегілік емес прозасының зерттелуіне үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – С. Каташ. Оның «Мифы, легенды Горного Алтая» (1978) атты еңбегі алтай мифологиясы мен эпсаналарының жанрлық құрамын, спецификалық ерекшеліктерін зерделеуге арналған. Түрік фольклортануында да мардымды істер атқарылды. Аңыздардың жиналуы мен жариялануы белең алды: «Bergama'da Efsaneler Âdetler» (О. Баятлы, 1941), «Türk Efsaneleri» (Н.

Оркун, 1943), т.б. Сондай-ақ А. Инанның «Tarihçe ve Bugün Şamanizm» (1954, 1986) еңбегі ғылыми мәні жоғары боп келеді. Мифология саласында М.Ураздың «Türk Mitolojisi» (1967, 1994), Б. Өгелдің «Türk Mitolojisi» (1971, 1988, 1993, 1995) еңбектерін атауға болады. Әзірбайжан ғалымдары (Е. Пахомов, Х. Джидди, Д. Ахундов) тарапынан Бакудағы Қыз мұнарасы хақындағы аңыз-эпсаналар ғылыми нысанаға айналды. В. Велиев, П. Эфендиев, М. Ахмедов, С. Пашаев өз еңбектерін халық эпсаналарына арнады. Түрікмен ертегілік емес проза туындыларын зерттеуге орасан еңбек сіңірген ғалым – А. Баймырадов. А. Баймырадовтың түрікмен аңыздық прозасына арнаған ең елеулі еңбегі – «Түрікмен фольклор прозасының тарихи эволюциясы» (1982) деп аталады. Сонымен қатар «Эпикалық образдағы эволюция» (1980), «Мактымқұлы хақындағы роваятлар мен легендалар» (1983), т.б. кітаптары жарық көрген. Ғалым А. Баймырадов 1994 жылы «Түрікмен халық прозасының тарихи-генетикалық эволюциясы мен поэтикасы» атты докторлық диссертациясын қорғады. Әр жылғы зерттеулердің нәтижелері мен тұжырымдарын қамтыған бұл еңбек – түрікмен фольклортануындағы ертегілік емес проза тақырыбын көтерген алғашқы ғылыми диссертация болып табылады. Өзбек ертегілік емес прозасын зерттеуге кіріскен ғалымдар қатарында С. Толстов, Г. Снесарев, Г. Экрамов, Ө. Жұманазаров т.б. болды. Өзбек халық прозасына ғылыми еңбектерін арнаған ғалымдар ішінде К. Имомовтың орны ерекше. Оның «Әпсана жанры» (1974), «Өзбек халық прозасы» (1981), «Өзбек фольклорының очерктері» (1989) еңбектері халық аңыздары мен эпсаналары туралы дереккөз бола алады. Ертегіден тыс жанрлар хақында іргелі жұмыстардың қатарында М. Журавтың 1996 жылы қорғаған «Өзбек халық космогониялық эпсаналарының тарихи негіздері» атты докторлық диссертациясын атауға болады. Қырғыз ертегілік емес прозасы аясындағы ғылыми ізденістер бұл кезеңнің екінші жартысында жан-жақты өріс алды. Мысалы, С. Абрамзонның «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи» (1971), Т. Баялиеваның «Доисламские верования и их пережитки у киргизов» (1972) атты кітаптары қырғыздардағы тотемизм, шаманизм ілімдерінің, жерлеу салтына байланысты наным-сенімдердің фольклорлық туындылармен үндестік табу жайынан хабар береді. Б. Кебекованың «Кыргыз-казак фольклордук байланышы» (1982) атты еңбегінде қырғыз уламыштары (аңыздары), соның ішінде қырғыз халқының шығу тегіне, тотемдік жануарларға, т.б. қатысты сюжеттер қарастырылған. Сонымен қатар бұл зерттеу жұмысы қырғыз ертегілік емес проза туындыларын саралап қоймай, фольклор арнасындағы қырғыз-казак байланысын талдайды. Бұдан кейінгі жылдары жарияланған іргелі еңбектердің бірі – зерттеуші К. Байжігітовтің «Кы-

ргыз мифтери, уламыштары жана легендалары» (1985) болып табылады. Қарақалпақ ертегілік емес проза туындылары көбінесе ертегі жинақтарында орын алды. 1962 жылы Қ. Мақсетов, Н. Камалов және К. Мамбетназаров тарапынан әзірленген «Қарақалпақ халық легендалары һәм анекдоттары» атты кітаптың «Легендалар» атты екінші бөлімінде 11, «Совет дәуіріндегі легендалар һәм анекдоттар» атты төртінші бөлімінде 7 әпсана мәтіні берілген. Олардың зерттелуіне қатысты Қ. Мақсетов, Н. Дәуқараев, Ә. Тәжімұратов, т.б. ғалымдар өзіндік ой-пікірлерін ұсынып отырды. Қарақалпақ аңыздары мен әпсаналары ғалым Ж.Бердиевтің ғылыми зерттеу нысаны болды. Нәтижесінде «Тұрсын хан хақындағы аңыздағы мағлұматтар» (1993), «Ерназар Алакөз хақында халық ауызындағы аңыз әңгімелер» (1998), т.б. мақалалары және «Отражение в легендах и народных преданиях истории каракалпаков XIII-XVII вв» (1996) деген тақырыпта кандидаттық диссертациясы туындады.

Жаңа ХХІ ғасырдағы жаңа ізденістер түркі фольклоры аясында кеңінен көрінуде. Соның ішінде ертегілік емес проза саласы да іргелі, маңызды еңбектермен одан әрі толығып келеді. Қазақ фольклортану ғылымының шеңбері де іргелі жұмыстармен кеңейді. Мәселен, «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты он томдық еңбектің бірінші томы (2008) қазақ фольклорының тарихына арналған. Кеңес кезінде тиым салынған фольклорлық үлгілер «Бабалар сөзі» атты сериямен жарияланып, 100 том көлемінде ғылыми айналымға енді. Бұл басылымның 80-89-томдары (2011-2012) аңыздарға арналады [3]. Бұл кезеңде академик С. Қасқабасов ертегілік емес прозаға қатысты теориялық мәселелер бойынша ой-пікірлерін жан-жақты дамытып, «Золотая жила» (2000), «Жаназық» (2002), «Ойөріс» (2009), т.б. еңбектерін жарыққа шығарды. Сондай-ақ академиктің әр жылғы зерттеулері негізіндегі таңдамалы шығармаларының 5 томдығы жарық көрді. Алғашқы 3 том 2014 жылы, 4-том мен 5-том ағымдағы 2015 жылы оқырман қауымға ұсынылды. Ш. Ыбыраев, С. Бахадырова және Б. Рахымовтың құрастыруымен шыққан «Түркі халықтарының фольклоры» (2009) еңбегінде тұңғыш рет отызға жуық туысқан халықтың ауызша сөз өнерінің үлгілері тұтастай жинақталып, ғылыми сипаттамасы берілген. Ғалым С. Қондыбайдың арғықазақ мифологиясына қатысты зерттеу ісі – бүгінгі фольклортану ғылымына салмақты үлес болса, А. Әбсадық, Ж. Аймұхамбет, А. Тойшанұлы, А. Дүйсенбі, А. Пангереев сынды зерттеушілердің ғылыми-зерттеу еңбектері аңыздық прозаның жеке жанрлық түрлерін дамытудағы жаңа екпін. Өзге түркі елдерінде де аңыздық прозаға қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстары жан-жақты жүргізілуде. «Мифы, легенды, предания» (2004) – чуваш фольклоры мәтіндерінің басы біріктірілген алғашқы кітап. Әсіресе, дүниенің жаратылысы мен халықтың діни-фило-

софиялық ойының ежелгі формаларын танытатын мифологиялық аңыздар мен әпсаналар ерекше қызығушылық тудырады. Қарашай-балқар фольклортану қорына Т. Хаджиеваның құрастыруымен шыққан «Қъарачай-малкъар жомакъла, таурухла, айтыула» (Қарашай-балқар ертегілері, әпсаналары, аңыздары) (2003) сынды екі томдық жинақ қосылды. Хакас фольклорын зерттеп-зерделеуде игі істерге қол жеткізіп жүрген ғалымдар В.Я. Бутанаев пен И.И. Бутаневаның «Хакасский исторический фольклор» (2001), «Мир хонгорского фольклора» (2008) атты кезекті құнды еңбектерін атау ләзім. Якут ертегілік емес прозасына арналған соңғы еңбектердің қатарында Н. Алексеевтің «Якутские мифы. Сахалар ос-номохторо» (2004), А. Кулаковскийдің «Легенды, былины» (2007) т.б. бар. Алтай фольклортану ғылымына еңбек сіңіріп жүрген зерттеуші К. Яданова «Предания, легенды, былички теленгитов долины Эре-Чуй» (2013) және баспа деректері мен бұрын жарияланбаған мұрағат материалдары негізінде «Указатель сюжетов и версий по материалам алтайской фольклорной традиции: «Встреча охотника с мифическим существом» деген жұмыстарын жарыққа шығарды. Соңғы кездегі өзбек халық прозасының зерттелу өрісінің кеңеюіне үлес қосқан ғалымдар қатарында Ш. Шомусаровтың есімі атауға әбден лайық. 2006 жылы жарыққа шыққан «Типология и взаимосвязь фольклора тюркских и арабских народов» (2006) атты көлемді еңбегінде тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық әдістер арқылы түркі халықтары мен араб халқының фольклорлық байланысының спецификалық ерекшеліктерін қарастырып, араб және түркі халықтары мифологиясына салыстырмалы талдау жасаған. Әрине, араб фольклоры басты зерттеу пәні болса да, бұл еңбек түркі елдерінің фольклорлық прозасына қатысты құнды ақпараттарды молынан қамтыған. Қарақалпақ аңыз-әпсаналары бойынша ғалым С.Бахадырованың зерттеу жұмыстарын, «Karakalpak Efsaneleri (İnceleme-Metinler)» тақырыбында докторлық диссертация (2008) қорғап, бүгінде осы тақырып аясында зерттеу жұмыстарымен айналысып жүрген түркиялық зерттеуші П.Федакар еңбектерін атауға болады. Қырғыз фольклортану ғылымында да жетістіктер аз емес. Аңыздық проза жанрлары жеке зерттеу нысанына алынып, жан-жақты талдау, жүйелеу әдістері арқылы ғылыми-теориялық тұжырымдар жасалуда. Оның үлгісі ретінде А. Дыйканбаеваның «Кыргыз уламыштары» (2005), Н. Нарынбаеваның «Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө унгулары» (2011), т.б. еңбектерін келтіруге болады. Сонымен қатар К. Жүсіповтің «Кыргыздардын байыркы маданияты (Эзелки доордон ХІІ кылымга чейин)» (2006), фольклорлық проза саласына құнарлы мәлімет ұсына алады. Сондай-ақ татар-башқұрт аңыздарындағы ғажайып мотивтерге қатысты Г. Атнаур (2008), ұйғыр аңыздарына қа-

тысты А. Өгер (2008), т.б. зерттеушілердің ғылыми диссертациялары түркі фольклоры аңыздық прозасының ғылыми айналымдағы өзектілігін одан әрі нақтылай түсті [4]. Татар ертегілік емес прозасына қатысты С. Гилязутдиновтың «Татарские исторические предания и легенды и их художественные особенности» (2000) атты кандидаттық диссертация жұмысында тарихи аңыздар мен эпсаналар негізінде халықтың ой-танымының ежелгі формалары көрініс тауып, оның дүниеге, қоршаған ортаға және өзіндік тарихына деген көзқарасы туралы құнды мағлұмат берілген. Осы жылы С. Гилязутдиновтың құрастыруымен «Татар халық риваятлары һәм легендалары» (2000) атты жинақ жарық көрсе, 2003 жылы «Казан турында легендалар» кітабы жарыққа шықты. Түрік фольклортану ғылымында ертегіден тыс жанрларды қарастыруда ерекше жаңа қарқын байқалады. Мифология бойынша іргелі жұмыстардың басында Б. Сейдоғлының «Mitoloji Üzerine Araştırmalar» (2002), Исмайыл Таштың «Türk Düşüncesinde Kosmogoni-Kosmoloji» (2002), Ф.Баяттың «Mitolojiye Giriş» (2007) т.б. еңбектер тұрса, «efsane» жанрына байланысты С. Сақағлының «101 Türk Efsanesi» (2003), М. Өнәлдің «Muğla Efsaneleri» (2005) еңбектері зор мәнге ие. Сонымен қатар 2014 жылы жарық көрген «Türk Halk Edebiyatı» ұжымдық кітабы аңыздық прозаның зерттелу саласында маңызды қызмет атқармақ. Жаңа кезеңде башқұрт фольклортану ғылымы да жаңа жұмыстармен толықты. Мысалы, «Повествовательные жанры башкирского фольклора» (Л. Бараг, А. Сулейманов, 2000), «Башкирские народные предания и легенды» (Ф. Надршина, 2001), т.б. Диссертациялық жұмыстар легі де көбейді. Атап айтсақ: «Башкирские исторические предания» (Г. Ахметшина, 2004), «Типологические и локальные особенности башкирских преданий и легенд» (Г. Исхакова, 2005), т.б.

Сонымен, түркі халықтарының аңыздық прозасын жинау, жариялау, зерттеу ісімен түрлі уақытта түрлі қызығушылықтағы адамдардың айналысқандығын көреміз. Алғашқы деректер көзінде келтірілген мысалдар барлық кезде фольклорлық мәтін талаптарына жауап бермейді. Олар көбінесе

шығарманың өзі емес, оның мазмұнамасы түрінде берілді. Кейбір түркі фольклорының жазбалары әлі де түрлі мұрағаттарда сақтаулы. Олардың арасында ертегілік емес проза мәтіндері де баршылық. Бұл ретте фольклорлық материалдарды жинаудың бағдарламасын түзу – басты, әрі бастапқы жұмыстардың бірі болмақ. Сонымен қатар, жиналған, жазып алынған материалдарды жүйелеуде каталог-анықтамалықтарды құру қажеттілігі үлкен. Қолға түскен деректердің нұсқа, версия бойынша тәртіптелген күйі фольклортанушы жұмысына қарқын беретіні анық.

Жарияланған мәтіндер көп жағдайда жоспарлы сипаттан алшақ. Олар ізденуші маманның жеке ұстанымына тәуелді болып келеді, яғни, фольклорлық материалды жинаудың нақты жүйесі жоқ. Бұл жерде жинау жұмысына сұрыптау ісі қосылады. Ал бұл нәрсе зерттеудегі проблемалардың көбеюіне әкеледі.

Бүгінде жекелеген жанрларды тыңғылықты сұрыптау арқылы ғылыми басылымға шығару ісінің маңызы зор. Өйткені бұл олардың ғылыми классификациясындағы түйінді мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Жалпы, жоғарыда келтірілген ғылыми еңбектер мен жарияланған мәтіндердің сипаттамалық талдауы жанрлық классификация мәселесінің маңыздылығын алға тартады. Терминология мәселесін саралау мен ондағы сараптамалардың себеп-салдарының байыбына бару қажеттілігін туындатады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi / Önder Göçgün. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2002. - 2 cilt. - S. 78.*
2. *Ильина Г.Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. - Чебоксары, 2006. - 228 с.*
3. *Бабалар сөзі: Жүз томдық. Ред. алқа төрағасы С.А. Қасқабасов. - Астана: Фолиант, 2013. - 432 б.*
4. *Türk Halk Edebiyatı / M. Öğüz. - Ankara, 2014. - El kitabı, 11 baskı. - S. 150.*

Cemal Özdemir

Süleyman Demirel Üniversitesi, Almatı- Kazakistan, cemal.ozdemir@sdu.edu.kz,
Uluslararası Burç Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Saraybosna

Elif Derya Özdemir

Süleyman Demirel Üniversitesi, Almatı- Kazakistan, elif.ozdemir@sdu.edu.kz,
Uluslararası Burç Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Saraybosna

KAZAK EDEBİYATINDA ÂŞIKLIK GELENEĞİ ve AŞIK ALTINBEK İBRAGİMOV'UN ESERLERİNDEN BAZILARININ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE ÇEVİRİSİ

Özet. *Kazakistan'daki âşıklık geleneğinin bugünkü temsilcilerinden biri de genç akın, âşık Altınbek İbragimov'dur. Bu çalışmada Kazak sözlü edebiyatının tarihçesi ile birlikte Kazak sözlü edebiyatı içinde önemli bir yere sahip olan âşıklık geleneği ele alınarak, bu alanda günümüzde irticalen atışma yapabilen, şiirler yazabilen, dombra çalabilen genç ama büyük âşık olmaya aday Altınbek İbragimov tanıtılmaya çalışılacaktır.*

Anahtar Kelimeler: *Aşık Edebiyatı, Kazakistan, Altınbek İbragimov, Türkiye Türkçesi*

Summary. *One of the representatives to present the young mind of the improvised oral literature tradition in Kazakhstan is Altynbek Ibragimov. In this study, along with the Kazakh oral literature which has an important place in the history of the improvisation tradition; young, but an aspirant to improvise Altynbek Ibragimov will be introduced by considering his capability in improvisation area today, who can write poems and play dombra at the same time.*

Key Words: *Improvised Oral Literature, Kazakhstan, Altynbek Ibragimov, Turkey's Turkish*

Түйін. *Алтынбек Ибрагимов Қазақстандағы айтыс өнерінің қазіргі кездегі өкілдерінің бірі жас ақын, айтыскер. Бұл зерттеу жұмысында Қазақ ауыз әдебиетінің тарихымен бірге Қазақ ауыз әдебиетінде маңызды орны бар айтыскерлік өнері қолға алынып, осы тақырып төңірегінде қазіргі кезде айтыса алатын, өлең жаза адатын, домбыра тарта алатын жас бірақ ұлы айтыскер ақын болуға лайықты Алтынбек Ибрагимовты таныстыруға тырысамыз.*

Кілт сөздер: *Айтыс Әдебиеті, Қазақстан, Алтынбек Ибрагимов, Түркия Түрік тілі*

KAZAK SÖZLÜ EDEBİYATI

Kazaklarda yazılı kültürden çok, sözlü kültür gelişmiştir. Halk edebiyatı ürünleri bir hayli fazladır. Halk ozanlarının çalıp söyledikleri cırlar en eski nazım türünü oluşturur. Güzel söz söyleme, irticalen şiir okuma, olayları canlı bir dille meclislerde aktarma, cenaze merasimlerinde şaman duaları, düğünlerde şarkı okuma ve şiir yarışmaları Kazaklar'ın itibar ettiği sosyal faaliyetler arasında yer alır.

Ahmet Baytursinov [1], Kazak sözlü edebiyatını iki gruba ayırır:

I. Savıktama (Eğlendirmek amacıyla)

II. Sarındama (Haberdar etmek, bilgilendirmek amacıyla)

I. Savıktama: Bu grubun içerisinde eğlenmek için söylenen sözler yer alır. Bunların da kendi içinde ikiye ayrıldıkları görülmektedir.

A. Ermekleme: Zaman geçirmek amacıyla söylenenler.

B. Zaviqtama (Bilgilendirme): Gönül almak, gönül eğlendirmek için söylenenler.

II. Sarındama: Bu grup bilgilendirici, nasihat verici ve akıl verici türlerden oluşmaktadır.

A. Salt sözü: Örfler, âdetler yoluyla söylenmiş sözlerdir.

B. Gurıp Sözi: Örf, adet yoluyla söylenmiş şiirler ve sözlerdir.

C. Kalıp Sözü: Hayatın ve yaşayışın konu edinildiği şiir ve sözlerdir.

Kazak sözlü edebiyatının canlı kalabilmesi, geliştirilerek nesilden nesile aktarılabilmesi için emek veren akın, âşık, jırşılar geçmişten günümüze göre sıralanacak olursa:

a. Cirenşe Şeşen ve Sipra Cırav: 14. yüzyılda yaşayarak söyledikleri kıssalar ve şiirler günümüze kadar yaşatılmıştır. Cıravlar şiirinin gelişmesinde Dosmambet ve Şalkıyız'ın eserlerinin önemli bir yeri vardır.

b. Asan Kaygı, Dosmambet ve Şalkıyız: 16. yüzyılın önemli temsilcileridir. Kazak halk edebiyatının ilk cıravları bütün Deşt-i Kıpçak'ta adı duyulan Asan Kaygı, Kodan Tayşı ve Kaztugan'dır.

c. Kaztugan Cırav: Asan Kaygı'nın zamandasıdır. O da Altın Orda zamanındaki Nogay-Kazak dönemi edebiyatının önemli bir şahsiyetidir. Eserlerinden günümüze kadar ulaşanı yoktur.

d. Şalkıyız: Gerçek adı Tilenşiuılı Şalgez olan, fakat halk arasında daha ziyade Şalkıyız olarak bilinen akın 15. yüzyılda doğup 16. yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiştir.

e. Ciyembet Cırav ile Margaska Cırav: 17. yüzyılın öne çıkan akınları Ciyembet Cırav ile Margaska Cıravdır. Halk şairleri yaşadıkları dönemin güzelliklerini olduğu kadar eksik, aksayan, sorunlu yönlerini de eserlerinde dile getirirler.

f. Aktamberdi Cırav, Ümbetey, Tetikara: 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren zor zamanda Kazak kahramanları, akınları, cıravları halkı düşmana karşı yüreklendirmeye, cesaretlendirmeye, birlik olmaya çalıştılar.

g. Buhar Cırav: Abılay Han devrinde Kazak edebiyatının en büyük temsilcisi Buhar cıravdır. Buhar adını doğduğu Buhara şehrinden almıştır. Akın Buhar, yazdığı siyasi-hicvi şiirleri ile Kazak halkının en değerli akınlarından biridir. Eserlerinde Çin ve Rus tehlikesine dikkat çekmiş ve halkının uyanık olmasını istemiştir.

h. Kötüş ve Şal akınlar: 18. yüzyılın diğer temsilcileridir.

i. Muhammet Ötemisulı: 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan kabiliyetli akınların başında Muhammet Ötemisulı gelir.

j. Kuramsaulı Akın Sarı: Medrese eğitimi gördü. Arapça ve Farsçayı öğrendi. Rusların Kazakistan'daki yayılmasına karşı şiirler yazdı ve Muhammediye adlı eseri Kazak lehçesine aktardı.

k. Dulat Babatayulı: Kazak halkının, bütün Türkî halkların eski şeceresinden haberdar, eski akın ve cıravların mirasını iyi tanıyan, onun özelliklerinden ilham alan bir akındı.

l. Şortanbay Kanaev ve Murat Monkeev: Dulat gibi Şortanbay Kanaev ve Murat Monkeev akınlar da Rus kültürünün Kazak halkı arasında yayılmasına karşıydılar ve Kazak kültürünün muhafazası taraftarıydılar.

Baytursunoğlu [1], "Ölendi Söylemler" (Şiirli Cümleler) adlı yazısında şunları söyler:

Kazaklar insanoğlunun sözünü iki gruba ayırırlar:

1. Hayat sürmek, gün geçirmek yani geçim.

2. Eğlenip gülmek, oynamak.

Bunlardan birincisine halk sözü, ikincisine şiir adı verilir.

KAZAKİSTANDAKİ ÂŞIKLIK GELENEĞİ

Artun'a [2] göre, Âşıklık geleneği; Türk dünyasının kültürel hazinesinin önde gelen unsurlarından biridir. Bu gelenek Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarında ortak bir miras oluşturmaktadır. Ortaklığın temeli ve sebebi; aynı dili, aynı tarihi, aynı kültürü paylaşan kavimlerin aynı kökten beslenmelerine dayanmaktadır. Atlı-göçebe kültürün asıl konusu olan kahramanlık, yiğitlik ozan-baksılar tarafından nesilden nesile aktararak destan geleneği oluşmuştur. Efsaneyle tarihin kaynaştırıldığı destan kültürü, sözlü gelenekte oluşmuş, ozan-baksılarca gelecek kuşaklara taşınarak aktarılmıştır. Âşık kimdir? Sorusunun cevabı: "Arzu ve ümitleri dile getiren, halkın yaşayışını ve tarihini yansıtan, sözlü kültürü yayan kişidir" olsa gerek. Halk şairlerinin devlet yönetimi ve özellikle halk üzerindeki etkileri büyüktür. Halk şairlerinin türbeleri ve hayatları etrafında teşekkül eden menkıbe, inanış ve halk hikâyeleri ile Türk toplum hayatı içindeki rolleri bu gerçekliğin göstergelerinden biridir.

Tüm dünya kültürlerinde olduğu üzere; Türk sözlü geleneğinde de ilk anlatmalar dinî, mistik ve mitolojik boyuta sahiptir. İlk sözlü yaratmaların icracıları, "Şaman", "Kam", "Baksı-Bahşı", "Ozan" gibi adları olan öncelikle dinî/büyüsel görev ve kimliklere sahip anlatıcılardır [3]. Bu anlatıcıların, dinî/büyüsel konumları ile din adamlığı, kâhinlik, hekimlik, bilim adamlığı vasıflarının yanında bir de sanatçı kimliği vardır. Sığır, şölen, yağ gibi törenlerde, törenleri idare eden, törenlerin niteliğine göre sagu ve koşuk söyleyen, bu anlatıcılardır. M. Fuat Köprülü, savaşımlardan, avlardan ve şölenlerden sonra ozanlar tarafından hükümdarın kahramanlığına, büyüklüğüne ve o günkü savaşta yahut avda tezahür eden kahramanlık sahnelerine dair övgüler veya eski kahramanların hikâyelerinin anlatıldığını, İslam öncesi ve sonrası devirlere ait belgelere dayanarak bu kültürel fenomenin Türk kültür tarihi içindeki sürekliliğini koruduğunu [3] belirtmektedir. Kazak halk şiirinde yer alan türlerden ve şekillerin özelliklerinden faydalanan jıravlar, jırşılar, halk akınları, şeşenler ve bunun yanı sıra biyler söz konusu sanatın en kaliteli misallerini sunmuşlardır. Kazak halkı geçmişten bu yana hikmetli sözlere farklı bir değer vermektedirler. Hoca Ahmet Yesevi'nin yazdığı büyük eserin adı da Divan-ı Hikmet'tir. Bunlara aynı zamanda şeşendik sözler de denilmektedir. Kanatlı söz, uçan söz, seçilmiş söz, vecize, nutuk vb. şekillerde aktarılabilecek olan şeşendik sözlerin [Akt. 2] çok farklı ve derin manaları bulunmaktadır.

XX. yüzyıl başlarına kadar göçebe hayatını devam ettiren Kazaklar'ın zengin bir halk edebiyatı teşekkül etmiştir. Hemen tamamı anonim olan ağız-ertegi (rivayet, efsane, masal), makalmetel (atasözü), şeşendik söz (kıssa, hikmetli söz), turmıssalt (gelenek, görenek), tarihî cırlar, arnav (kaside, methiye), tolgav (koçaklama), öleñ (türkü) ve aytıs (atışma) bu edebiyatın çeşitli türlerini oluşturur. "Kazak Türkleri arasında destan anlatmaya "jırıla-" denilirken kahramanlık ve aşk konulu destanları kobuz ve dombıra eşliğinde anlatan şairlere de jırav, akın, jırşı gibi adlar verilmektedir." Bu adlandırmalar içerisinde en çok kullanılan "akın"dır. Akın, kelimesinin "hatip, öğretici, duacı" anlamlarına gelen Farsça "akun" kelimesiyle ilgili olduğu yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Aynı kelime Kırgızlar arasında da "irticalen Şiir söyleyen Şair" anlamında "akın" şeklinde kullanılmaktadır [4,63] Geçmişte, akın denilen ozanlar, halk arasında çok önemli bir yere sahipti. Akınlar da (halk ozanları) jıravlar gibi dombıra veya kopuz çalarak hikâye, destan anlatır (Koblandı, Alpamış, Edige, Kanbar Batır olan batırlar cırı nesilden nesile ulaşan, kopuz veya dombırayla birlikte söylenen kahramanlık destanlarıdır), yarışmalara katılır, birbirleriyle atışırıldardı. Bu atışmalar sırasında tarihî, dinî ve günlük meseleler dile getirilirdi. Bu gelenek Kazakistan'da hâlâ devam

etmektedir. Jambıl Jabayev (1846–1945) bu akınların en meşhurlarındandır. Ötegen Batır, Şuransı Batır gibi Kazak; Manas, Köroğlu ve Battal Gazi gibi birçok Türk topluluğunda yaygın olan diğer Türk destanlarını büyük bir başarıyla söylemiştir. Kendisi Kazakistan ve diğer Türk cumhuriyetlerinde çok tanınmaktadır. Âşıklık Geleneği; işlerlikleri ve işlevsellikleri fazlaca değişmeyen; ancak dini, coğrafi ve tarihsel bağlamda adına ozan, şaman, kam, baksı (bahşı), âşık, halk şairi, jırav, akın, ırcı v.s. denilen yaratıcı ve icracı tiplerin tarihi süreçte meydana getirdikleri kültürel oluşumun Anadolu'daki adıdır. Türk milletinin tarih sahnesine çıktığı ilk günden bugüne kadar daima gelişen, ancak mahiyetini değiştirmeyen bu milli oluşum; özellikle İslamiyet'in kabulünden sonra kültürel, dini, sosyal ve politik şartlar altında çeşitlenme göstermiş [5,1] ve bunun doğal sonucu olarak da gelenek ve gelenek temsilcileri farklı Türk boylarında ve coğrafyalarında çeşitli adlarla anılmışlardır. Türkiye'de "Âşık Tarzı" olarak tanımlanan gelenek, Kazakistan'da "Jıravlık ve Akınlık Geleneği" olarak adlandırılmıştır. Kazakistan'da yaşayan jıravlık –akınlık geleneği, ayrıntılarda bulunan birtakım farklılıklar haricinde Türkiye'de yaşayan âşıklık geleneğinin birçok benzer tarafı bulunmaktadır [6,69]. "Âşık Tarzı" ve "Jıravlık ve Akınlık Geleneği" olarak farklı adlandıran geleneğin temsilcilerinin proto-tipi "Ozan" olarak adlandırılan sanatçı tipidir. Eski Türklerde, Selçuklularda ve 15. asır ortalarına kadar Türk beylerinin saraylarında gördüğümüz ozanların "âşık" adını almalarını Fuat Köprülü şöyle izah etmektedir: "Edebî tekâmülün umumî gidişi, şüphesiz Oğuzlar arasında da aynı akışı takip etti ve içtimâî tekâmül derecesinin yükselmesi ile ozanlar eski kutsîliklerini kaybetmekle beraber, hususî bir zümre şeklinde Oğuz aşiretleri arasında yaşadılar ve 15. Asırdan sonra "Âşık" adını aldılar" [7,140].

Türkiye'de ozan, âşık, halk şairi, saz şairi [8, 28-30] olarak adlandırılan âşıklar; Azerbaycan Türklerinde ozan, âşık, el şairi Kazak Türklerinde halk akını, sovrıp salma akın, aytısger; Kırgız Türklerinde halk akını, aytışçı; Türkmen ve Özbek Türklerinde akın, ahun, bahsi, şair; Uygarlarda bahsi, aşuk, goşakçı; Karakalpaklarda akın, aytısger; Başkurtlarda sâsân; Tatarlarda çaçan olarak nitelendirilmektedir. Türkiye'de kalem şairi olarak nitelendirilen halk şairlerine, Kırgız ve Kazaklarda cazgıç akın (kalem şairi) denilmektedir [2,2]. Kazakların "akın" dedikleri aşığa, "jırşı" diyenler de var. Akın türünün en eski temsilcisi konumunda bulunan jıravlar, halkın birlik içinde olduğu vakitlerde, ait oldukları oymak ya da boyun temsilciliğini yapmanın yanı sıra tüm toplumun temsilcisi olmuşlardır [9,403]. Ancak, Türkiye'de olduğu gibi, Kazakistan'da da geleneğin en zevkli ve en çok ilgi gören yanı, karşılıklı deyişmeler olduğu için, bunu başarabilen akınlara "aytis" da deniliyor. Aslında "aytis", "atışma", "karşılaşma", "deyişme" anlamında kullanılan bir kelimedir. Kazaklarda "aytis" adı verilen atışma geleneği bugün canlı ve fonksiyonel

biçimde yaşatılmaktadır. Atışma türünü en iyi akınlar icra etmektedir. Onların bu yönleri jıravlardan daha güçlüdür. Kazak halk şiiri geleneği içinde daha geç ortaya çıkmış olan akınların en önemli özellikleri irticalen şiir söylemeleri ve aytısı düşmeleridir (atışma yapmalarıdır). Bu özellikleriyle akınlar Anadolu'daki Türk âşıklarına benzerler [10,8]. Akınlar'ın kaldıkları aletin adı "dombra" dır. Dombra, bağlamadan daha küçük ve iki telli bir çalgı aletidir. Dombra müziğine ise "küy" deniliyor. Kazakistan'da birçok insan dombra çalabiliyor. Bunun sebebi ise küçük yaşlardan çocukların kurslara gitmesi ve sosyal yönden insanların gelişmiş olmasıdır. Kazakistan devleti son yıllarda, akın sanatına, özellikle atışma geleneğine önemli destekte bulunuyor. Konuyla ilgili bilimsel çalışmalar da yoğunlaştırılmış durumdadır. Kazakistan İlimler Akademisi Edebiyat ve Sanat Araştırmaları Enstitüsü Folklor Şubesi, akın geleneğinin yaşatılması için ciddi çabalar harcıyor. Kazakistan Folklor Şubesi'nin başında bulunan Prof. Dr. Berdibaev Rahmankul hemen hemen bütün çalışmalarını bu konuya hasretmektedir. Rahmankul, aynı zamanda, bir dernek gibi çalışan "Halk Üniversitesi"nin de rektörüdür. Buradaki çalışmaların ağırlık noktası da akın sanatı ve edebiyatıdır. Bir yandan derlemeler, öte yandan yayınlar gerçekleştiriliyor. Prof. Berdibaev'in verdiği bilgiye göre, bütün Kazakistan'daki akınların sayısı aşağı yukarı 700'dür [11, 261]. Son yıllarda akınlar arası yarışmalar yapılmakta ve bu yarışmalar halk tarafından büyük ilgi gördüğü için, final karşılaşmaları televizyondan da yayımlanmaktadır. Akınlar, önce bulundukları köy ve kasabalarda, daha sonra bölgelerde yarışarak eleme sistemine tabi tutuluyorlar. Final yarışmaları ise eski başkent Almatı'da yapılıyor. Tabi yarışmaların bir seçici kurulu oluyor, ama halkın oyları da sonuçları etkiliyor. Hatta önceki yıllar sonucu halkoyu tayin etmiş ve bunun için sekiz yüzden fazla mektup almışlar. Akınlar bu yarışmalarda irticalen söylüyorlar ve deyişleri arasında toplumsal yergiler ve övgülerle birlikte güzellemeler de yer alıyor. Son zamanlarda yarışma türleri arasına usta malı deyişler eklendi. Bu yarışmalar sonunda, ilgi gören, beğenilen deyişler kitap bütünlüğünde yayımlanmaktadır. Keza, başarılı görülen ve halk tarafından da sevilen akınlara, Kazakistan Hükümeti tarafından "Kazakistan Halk Akını" unvanı veriliyor. Bireysel yarışmalardan başka, grup yarışmaları da Kazakistan'daki akın yarışmaları arasında yer almaktadır. Kentler arasındaki yarışmalardan sonra bölgeler arasında da yarışmalar yapıldıktan sonra, on dört bölgeden birer takım Almatı'ya gelip yarışıyorlar. Bir jırşı-akın takımı on bir kişiden oluşmaktadır. Bunların yedisi irticalen söyleyen akınlar, dördü ise destancıdır. Aralarında kızlar da vardır. Bu yarışmaları değerlendiren seçici kurul ise on kişiden müteşekkildir. Yarışmacılar önce seçici kurulu, sonra da rakiplerini selamlıyor sonra deyişmeye başlıyorlar. Aytıs denilen bu yarışmalara, yetenekleri belirli bir düzeyde olanlar katılıyorlar.

Bunların kimileri dörtlük, kimileri ise uzun deyişler söylüyorlar; kimileri de "kayım aytısı" okuyorlar. Bu aytısta akın, iki dizesi başka bir akına ait olan deyiş iki dize de kendinden ilave ediyor. Bir anlamda nazire yapıyorlar. Usta akınlar arasında, muamma çöze, gerçeküstü deyişler söyleyebilenler de var. Aytılarda çalınan çalgılar "kobuz", "dombra"dır. Kazaklardaki anlatmaların içinde kopuzun piri olarak bilinen şahıs, Dede Korkut'tur. Tarihî süreçte Türk topluluklarında Dede Korkut ile bağlantılı anlatılan anlatmalar, bazı yerlerde korunmuş iken, bazı yerlerde de güçlü bir gelenek meydana getiren değişik bir kişinin adına bağlanması mümkündür [2,6].

Burada belirtmek isteriz ki; bu konuyla ilgili kavramlarda ciddi bir kargaşa vardır; Akın, jırşı, aytıs aynı anlamda kullanılabiliyor; oysa akın, aynı zamanda şaire verilen addır. Ama uzmanların söylediklerine göre; "gerçek akın, artist, hekim, hokkabaz, hülüsa çok yönlü insan demektir." Biz de çalışmamızın bu bölümünde uzmanların dediklerini doğrular mahiyette Kazakistan'da yaşı küçük, kabiliyetleri büyük çok yönlü Altınbek İbragimov'u ve eserlerini inceleyeceğiz.

Алтынбек Ибрагимов (Altınbek İbragimov)

Altınbek İbragimov, 10.12.1994 yılında Amuderya'nın kenarında dünyaya gelmiştir. Milliyeti Kazaktır. Ru'u Kojadır. (Kazaklar soylarına göre Ru'lara bölünürler) Kazakistan'da Koja'lar Ehl-i Beyt soyundan gelen kişilerdir. Âşığımıza sorduk ama kendisi tam olarak soyunun oraya dayandığını bilmiyor. Bizce bu kadar başarılı olmasının arkasında yatan sebep temiz bir soydan geliyor olması vardır. Âşığımız 2008 yılına kadar Amuderya'nın kıyısında Berdak köyünde 3 Numaralı okulda öğrenimini sürdürmüştür. 2008–2012 yılları arasında Almatı şehri, Karasay ilçesindeki K.D.U. isimli okulda lise hayatını tamamlamıştır. 2012 yılından itibaren Almatı Süleyman Demirel Üniversitesi'nde öğrenim hayatına devam etmektedir. Âşığımızın yaşının daha küçük olması dikkat çekicidir ama başarıları daha çok dikkatimizi çekmektedir. Âşığımız; 2010 yılında “Жыр алыбы-Жамбыл” “Şiir Devi Jambıl” isimli Kazakistan genelinde yapılan atışma yarışmasında 1.lık almıştır. 2012 yılında “Жастар жырлайды-теле айтысының” “Gençler Söylüyor- televizyon atışma” yarışmasının birincisi olmuştur. 2013, 2014, 2015 yılında Uluslar arası atışma yarışmasının 1. sidir. 2015 yılında yapılan üniversite öğrencileri ve yüksek lisans öğrencileri arasında Kazakistan genelinde düzenlenen “Tan Jarık Okuları” (Gün Işığı okumaları) yarışmasının 1. si olmuştur. Şu anda Süleyman Demirel Üniversitesi'nde 3. Sınıf öğrencisidir.

İbragimov, âşıklık geleneği hakkındaki düşüncelerini, bu geleneğe nasıl dâhil olduğunu ve buna benzer konular hakkında şu şekilde bilgiler vermektedir. “Gerçek âşık ‘aşık’ ünvanının sorumluluğunu hisseden kişidir. Ben Amuderya'nın kenarında dünyaya geldim. Dedelerim balıkcılıkla uğraşan Kazaklardır. Atışmayı

yani âşıklığı oradayken ilginç görüp yapmaya başladım. 2008 yılında Almatı'nın Karasay ilçesine göçtük. Şimdi Karasayda yaşıyorum. Âşıklık dedelerimde olmamıştır. Kazakçada bir söz var “Çocuğun büyük bir insan olması anne tarafından kaynaklanmaktadır.” Benim dayılarım âşık olmasada şiir yazarlar. Bu kabiliyet onlardan geçmiş olmalı diye düşünüyorum. Bence gerçek âşık çok yönlü olması gerekir. Öncelikle tarihi iyi bilmesi gerekir. Ayrıca âşık unvanının sorumluluğunu hissetmesi gerekir. Ben ise “olamasan da bak ve benzemeye çalış” sözünü kendime rehber edinerek edebiyat alanındaki büyüklerimin açtıkları yoldan ayrılmamaya gayret ediyorum. Zamanımızda âşıklığın rolü çok büyüktür. Elbette herşey, şairlerin dedikleri gibi değişmesi şart değildir. Âşığın asıl görevi fikir vermektir. Memleketimizde olan hayırlı işlere atışma geleneğinin de etkisi var diye biliyorum. Genç âşıkların atışması geleneği de gelişerek günümüze gelmektedir. Ama öğrenciler arası atışma yarışması daha da çok organize edilsin diyorum. İrticalen söyleme kabiliyeti zor bir iştir. Atışmaya çıkmak kendine çok büyük güven isteyen bir iştir. Çünkü insanlar, uyumlu söylersen bayram ederler, yanlış söylersen rezil ederler. Ben sahneye çıktığım zaman seyircilerin alkışlaması beni heyecanlandırıyor, bir taraftan da motive ediyor ve performansımı artırıyor. Çoğu zaman atışmalarında “gençlerin arasındaki eksiklikleri” söylemekten hoşlanıyorum. Ben atışma geleneğini bırakmak istemiyorum. Yeter ki atışma geleneği beni bırakmasın. Bu alanı (şiir alanı) derinlemesine incelemek istiyorum. En önemli amacım benden sonraki insanlığa değerli sözler bırakmaktır. Şu anda Süleyman Demirel Üniversitesinde okuyorum. Bu üniversiteyi kazanmama öğretmenlerim sebep oldu. Süleyman Demirel Üniversitesinin bilim alanında ve terbiye alanında başka üniversitelerden çok ileri olduğundan haberim vardı. Ayrıca yaşadığım yere de çok yakın olduğu için bu üniversiteyi tercih ettim. Üniversitem bu kutsal, değerli geleneğe çok değer veriyorlar. Okul ücretime indirim yapılmamış olsa da, atışmaya olan ilgime saygı duyuyorlar. En son olarak okuyuculardan isteğim:

-Өз отауын, ошағын, отын қорғар,
Көбейсін батыл мінез батыр жандар,
Жырлаудан шаршамасын ақын біткен,
Оқудан жалықпасын оқырмандар

Kendi evini ocağını ateşini korur,
Çoğalsın cesur karakter kahraman canlar,
Söylemekten yorulmasın âşıkların hepsi,
Okumaktan bıkmamasın okuyucular.

Çok yönlü insan olan Âşık, hem dombra çalabiliyor, hem dombra eşliğinde atışma yapabiliyor, hem de şiirler yazabiliyor. Bu atışmalardan bir bölüm ve Türkiye Türkçesine çevirisi:

АТИШМАДАН BІR BÖLÜM

Азаттықтың есігін аттағалы,
Ашылды ай мен жылдың ақ парағы.
Ай мен жылдың ашылса да ақ парағы,
Ажырата алмай жүрміз ақ-қараны.
Қайран біздің ауылдағы әжелердің,
Ақ кимешек еді ғой аппақ ары.
Мыстан кемпір жайында ертек айтып,
Ұйықтатып тастайтын жас баланы.
Ал, бірақ қаладағы кей апалар,
Әже дейтін жақсы атқа дақ салады.
Тырнақтарын өсіріп, шашын бояп,
Жас қыздармен жарысып шаттанады.
Орысша шүлдірлесе өз үйінде
Ұрпағы қандай үлгі ап қалады?
Желкенін желкесінен жел айдаған,
Зулаған заман қайда тоқталады?
Бүгінгі балаларға мыстан емес,
Әжелер қорқынышты боп барады.

АТИШМАНIN ТҮРКІЙЕ ТҮРКÇЕСІ
Бағимсызлығын каписиндан геçтик геçели,
Ау ве уылын (тарихин) beyaz sayfası açıldı.
Ау ве уылын (тарихин) beyaz sayfası açılса da,
Ауырт edemeden geziyoruz beyaz ве siyağı.
Keşke (hayıflanma) bizim köydeki ninelerin,
Namusu beyaz örtüsü gibiydi.
Cadı hakkındaki masallarını anlatarak,
Küçük çocuğı uyuturdu.
Ama şehirdeki bazı nineler,
Nine denilen güzel ismi lekelemektedirler.
Tırnaklarını büyütüp, saçlarını boyayıp,
Genç kızlarla yarışmaktadırlar.
Rusça konuşup dursa kendi evinde,
Nesli nasıl örnek alacaktır?
Yelkenin arkasından rüzgâr eserse,
Akıp giden zaman nerede duracak?
Bugünkü çocuklara cadı değil,
Nineler korkutucu olup gitmektedir.

ALTINBEK'İN YAZDIĞI ŞİİRLER:
АТАЖҰРТ (16.03.2015)
Ұлтым тұрар жүрегімнің төрінде,
Қазағым деп соғып жатыр тамырым.
Туылғанмын қарақалпақ жерінде,
Атажұрттың білу үшін қадірін.

Сарқылмайды қуатым да, күшім де,
Амудария толқыны боп туладым.
Мен туғанмын қарақалақ ішінде,
Төлегеннің жалғау үшін жырларын.

Рухтандарған домбыраның күйлері,
Қаным-қазақ ,ат үркеді атымнан.
Өскен жерім Байсын еді Жиделі,
Алпамыстың жебесімін атылған.

Қазақ жері - түп отаным, кіндігім,
Ал отаным – қарашығым көзім бұл.
Білгің келсе осы менің шындығым,
Атажұрттым,
Өгейсінсең өзің біл.

ANAVATAN
Milletim durur yüreğimin en derinliklerinde
Kazak'ım diye atar nabzım
Doğmuşum Karakalpak yerinde
Atayurdun kıymetini bilmek için

Kayıp olmaz kuvvetimde, gücümde
Amuderya'nın dalgaları gibi doluyum
Ben doğmuşum Karakalpak içinde
Tolegen'in şiirlerini devam ettirmek için

Dombıranın ezgileri canlandırdı
Kanım Kazak, at ürker adımdan
Büyüdüğüm yerim Baysın idi
Alpamısın attığı okum

Kazak yeri vatanım
İşte vatanım, bakış açım bu
Bilmek istiyorsan budur benim gerçeğim
Anavatanım,
Üvey isen sen kendin bil.

АЛАТАУ – ЖАМБЫЛ (19.02.2015)
Басың-тік,
Бойың биік секілді еді,
Жүдепсің тұтқын құсап кепілдегі.
Алатау,
Қалжырапсың қартайыпсың,
Әжімің көбейіпті бетіндегі.
Тұрпатың сияқты еді берік тұлға,
Асқар шың,
Қалдың неге көніп мұңға?
Әлде сен қолыңа алып домбыраны,
Шерлі бір әнге салғың келіп тұр ма?
Үстіңе киіп жасыл шапаныңды,
Салалап отырасың сақалыңды.
Алатау қартайсаң да, жантайсаң да,
Мұңайма!
Әлем білер атағыңды.
Қалсаң да аласарып белес мейлі,
Асқақсың,
Саған ешкім теңеспейді.
Өзінді көрген сайын Алатауым,
Қарт Жамбыл көз алдыма елестейді.

ALADAĞ JAMBIL
Başın dik, boyun büyük gibiydi,
Zayıfladın tutkunlara benzer gibi,
Aladağ,
Halsiz olmuş yaşlanmışsın,
Kırıksıklar çoğalmış yüzündeki.
Şeklin güçlü gibiydi

Uçsuz büyük,
Dertlere neden baş eğdin?
Yoksa alıp dombırayı eline
Bir şarkı mı söylemek istedin.
Üstüne giyip yeşil hırkanı
Okşayıp durursun sakalını.
Aladağ yaşlansanda çöksen de
Kaygılanma!
Dünya bilir şanını.
Kalsa bile taş sararıp
Alemsin.
Kimse sana eş olamaz
Seni her gördüğümde Aladağım
Yaşlı Jambıl hayal olur gözlerimde.

АДАМДАР-АЙ (25.03.2015)
Адамдар-ай...
Жүрекке сезім құйып
Қойсаң дағы,
Артпайтын төзімге йық.
Адамдар-ай...
«Басымда сана бар» деп,
Бағалайтын аңдардан өзін биік.
Адамдар-ай...
Көрсетпей көпке бетін,
Тек өтірік сөйлеумен шектелетін.
Алдап жүріп өздері бірін-бірі,
«Қу түлкі» деп түлкіні жек көретін.
Адамдар-ай...
Болса да ұят ұғым,
Жамандыққа жұмсайтын ми-ақылын.
Ырылдасып жүргенмен өздері де,
Жуындыны иттерге құятұғын.
Адамдар-ай,
Байыса досы да тым,
Қызғанумен ақыры тосылатын.
Бір-біріне у беріп өлтірсе де,
Жыландарды көргенде шошынатын.
Тағы сендер,
Күндеумен сыйлы өзгені,
Ардақтайтын сауықшыл «үй кезбені».
Адамдардың осындай ісін көріп,
Адам болғың келмейді кей кездері.

İNSANLAR

Ey, insanlar
Kalbindeki duyguyu dökse bile
Artmaya değerler için
İnsanlar
Başında akıl var diye
Hayvanlardan kendini yüksek sanan
İnsanlar
Yüzünü çokluğa göstermeyip
Sadece yalanlarla dolandıran
Kandırmakta bir birini
Kurnaz tilki diye nefret eden
İnsanlar
Utanç verici olsada

Akıl fikrini kötülükte kullanırlar
Köpek gibi hırлашан kendileriyle
İnsanlar
Zenginleşirse arkadaşı
Kıskançlıktan kudurup
Bir birine zehir verip öldürdüğünü
Görürsün yine sizler
Kınamayıp saygı göstermeyen başka ya
Değer verir işçiye
İnsanları böyle görünce
İnsanlıktan tiksindir,
Bazı zamanlar insan.

КҮЗ ЖӘНЕ АҚЫН (02.09.2014)

Құстар кетті жылы жаққа аттанып,
Ен далада бар өзгерген жүз белгі.
Ағыл-тегіл ішкі сырын ақтарып,
Ақындардың ескі досы -Күз келді.
О, момын күз,
Таңың күліп атқанмен,
Бар секілді жүрегінде шер қайғы.
Шерінді ұғып,
Күбірлесіп бақтармен,
Шайырлар аз жыр жазбаған сен жайлы.
Сен түнеріп есіктерден енгенде,
Нұрланады өлеңдердің өмірі.
Жабырқаулы келбетінді көргенде,
Жадырайды ақындардың көңілі.
Анық бізге күзде тылсым сыр бары,
Шумақ болып төгілетін хаттарға.
Ақындардың туылады жырлары,
Жапырақтар қайтыс болып жатқанда.

SONBAHAR VE ŞAİR

Kuşlar gitti sıcaklara uçarak
Her tarafta yüz türlü değişme var.
Tel tel içindeki sırlarını döker
Şairlerin eski dostu sonbahar geldi
Ya, sakın sonbahar,
Sabahın gülerек olsada,
Varmış gibi yüрегінде bir telaş.
Fısıldaştım bahçeyle.
Şairlerin şiiri çok seni anlatan.
Sen kapıdan akşamları girdiğinde.
Nurlanıyor şarkılarını hayatı
Gördüğünde yüzünün düştüğünü
Aydınlanır şairlerin gönülleri
Belli bize güzün vardı sakladığı,
Satırlarla dökülür mektuplara
Şairlerin doğuyor şiirleri
Yaprakların yok olduğu zamanda.

SONUÇ

Âşıklık geleneği, Anadolu coğrafyası dışında Orta Asyada da varlığını devam ettirmektedir. Âşıklık geleneği çağlar boyu çok geniş coğrafyalara yayılarak evrensel boyut kazanmıştır. Türk sözlü edebiyatındaki ozan-baksı geleneğinin en güzel örneklerini

Kazakistanda da gördüğümüz gibi günümüz Türklük dünyasındaki âşıklık geleneğinin en güzel örneklerinden bazıları Kazakistan âşık edebiyatında görülmektedir ve görülmeye de devam edecektir. Türk dünyası âşıklık geleneği, yüzyılların deneyimlerinden süzülerek biçimlenmiş, kuşaktan kuşağa aktarılan bir değerler bütünüdür. Âşıklık geleneğinin Kazakistan coğrafyasında gelecek kuşaklara aktarılması için; bu gelenekle ilgili bilgilendirmeler yapılması, eğitimine ağırlık verilmesi gerekmektedir. Ayrıca âşıklık geleneği kültürel mirasının saptanmasını, korunmasını, teşvikini ve aktarılmasını hedef alan politikalar geliştirilmelidir. Kazak edebiyatı günümüzde de hem sözlü hem de yazılı kaynaklardan beslenmeye devam etmektedir. Bu çalışmada Kazak edebiyatının içerisinde yer alan sözlü edebiyattan ve bu alanda söz sahibi olan belli başlı temsilcilerinden bahsedilmeye çalışılmıştır. Kazak sözlü edebiyatının oluşmasında etkili olan kişiler elbette bu yazının sınırları içinde yer alan kişilerden ibaret değildir. Özellikle âşıklık geleneği bilinen ve bilinmeyen yönleriyle üzerinde çokça araştırma yapılması gereken bir alandır. Bu kısımda ayrıca Âşıklık geleneğinde gelecekte söz sahibi olmaya büyük aday Altınbek İbrahim değerlendirmeye alınmış ve bazı eserleri Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Son olarak Altınbek İbragimov'un ifade ettiği gibi: "Söylemekten yorulmasın âşıklar, okumaktan bıkmassın okuyucular."

KAYNAKÇA

1. Baytursinov, Ahmet. *Aq Jol, Almatı, 1991.*
2. Artun, Erman. *Türk Dünyası Âşıklık Geleneğinin Geleceğe Taşınması, Çukurova Sanat Aylık Fikir Sanat Edebiyat Dergisi yıl:1 sayı:4, 2010.*

3. Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatının Menşei, Edebiyat Araştırmaları, TTK, Ankara: 1999.*
4. Çobanoğlu, Özkul. *Türk Dünyası Destan Geleneği, Akçağ Yayınları, Ankara: 2007.*
5. Umay, Günay. *Türkiye'de Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Akçağ Yayınları, Ankara. 1992.*
6. Şişman, Bekir. *Türkiye Ve Kazakistan'da Yaşayan Âşıklık Geleneğinin Değişmeyen Unsurlar Açısından Karşılaştırılması, Milli Folklor Yıl: 14 Sayı: 54*
7. Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatının Menşei, Edebiyat Araştırmaları I, İstanbul, Ötüken Yayınları. 1989.*
8. Sakaoglu, Saim. "Ozan, Âşık Saz Şairi ve Halk Şiiri Kuramları Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara. 1986.*
9. Çetin, İsmet. "Kazakistan Jırşılık Geleneği ve Bir Örnek: Ruslan Ahmetov", *Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Prof. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Sayı 13, Bahar 2003,ss: 401–410.*
10. Ergun, Metin. "Kazak Halk Akınlarında Rüya Motifi", *Milli Folklor Dergisi, 23: 8–14, 1994.*
11. Nasrattınoğlu İ. Ü. "Batı Türkistan'da Âşıklık Geleneğinin Bugünkü Durumu", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri II. Cilt, Halk Edebiyatı, Devran Matbaası, Ankara: 1993.*

<http://www.kazaitys.kz/kz/article/view?id=339> (07.05.2015'te erişildi.)

http://www.kazakturklerivakfi.org/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=56 (23.10.2017'de erişildi.)

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы
филология ғылымдарының докторы, профессор,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, myrzabergen@mail.ru

Нуржанова Ботакоз Нуртановна
PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты және
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, nur.botakoz@mail.ru

«АБАЙ ТІЛІ СӨЗДІГІ» ХАҚЫНДА БІРЕР СӨЗ

Түйін. Мақалада жазушы (Абай тілі сөздігі) негізінде шығармашылығы мен зертханасы тұтастықта қарастырылатыны, мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жеке ақындардың шығармашылығын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін құндылығы жайында сөз қозғалады.

Резюме. В статье комплексно рассматривается творчество и лаборатория поэта (на основе словаря языка Абая), так как исследование языка словаря представляет особую ценность для исследователей истории языка, для исследователей творчества поэтов, для исследователей национального языка в целом.

Summary. In this article determined of laboratory and creative poetry (in the origin vocabulary language of Abay), so searching language has special valuable for researchers historical language of creative and for national language.

«Абай тілі сөздігі», кітаптың жалпы редакциясын басқарған профессор А.Ысқақовтың аннотацияда жазғанындай, «Абай өмір сүрген шақтағы қазақтардың мәдени дәрежесі жөнінде ғана нақтылы түсінік беріп қоймайды, қазақ әдеби тілін дамытудағы, оны бірыңғай ізге түсіріп қалыптастырудағы Абайдың рөлін де көрсетеді. Сөздіктен қазақтың ұлттық әдеби тілінің сол замандағы құрамы мен құрылымы, атап айтқанда, сөздердің сол кездердегі жасалу және өзгеру жүйесі, қолданылу және жұмсалыу үлгілері, әдеби нормалары, лексикалық және грамматикалық амал-тәсілдері, стилистикалық өрнектері кәміл аңғарылады. Бұл еңбек – жеке жазушы тіліне алғаш рет арнайы жасалып отырған әрі тарихи-жөнеме, әрі толық түсіндірме сөздік. Сондай-ақ, ол – қазақтың қазіргі әдеби тілінің даму тарихы жөнінде де негізгі құралдың бірі боларлық тұңғыш тырнақалды» болып табылады. Ахмеді Ысқақов «Абай және қазақтың әдеби тілі» атты алғысөз ретінде жазылған мақаласында осы мәселеге жан-жақты тоқталады.

Ақынның қазақтың ұлттық әдеби тілінде жазатынын, оған алуан түрлі әр беріп, құлпыртып жазатынын айтады. Бұл, алайда, ұлы ақынды, кейбір зерттеушілердің айтқанындай, «қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы» қатарына жатқызушылыққа жатпайды. Себебі, дүние жүзі тарихында ешбір елде

бірде бір жазушы өз тұсынан жаңадан тіл жасап көрген емес және жасамақшы да емес. Керісінше, барлық елдердің ұлылы-кішілі жазушыларының қай-қайсысы болсын өз шығармаларын жазуға жасынан ойының өсуіне негіз болған, оның өзімен және ойымен бірге жасасқан ана тілін төсек еткен.

Сол себептен де, өзге тілдің жазушылары сияқты, Абайдың тілінде қазақтың жалпы халықтық тілінің сипаттары мен нормаларының толық сақталуы заңды да, орынды да.

Сонымен қатар, Абайдың тілінде сол кездегі тіл нормаларынан азды-көпті ауытқитын кейбір ерекшеліктердің болуы да – соншалықты табиғи нәрсе. Жоғарыда аталғандай, осы сөздіктің алғысөзінде А.Ысқақов ұлы ақын шығармаларының тілі туралы өте талғампаз біліктілікпен жазылған ой-пікірлерін жалғастырады. Ғалым: «Халық тілі, оның ғасырлар бойы жиналған күллі байлығы Абайға халықтың ауызекі сөйлеу тілі арқылы, халықтың бай ауыз әдебиеті арқылы, ақынның өзіне дейінгі және өз тұсындағы жазба әдебиеті (авторлы шығармалар) арқылы жетті. Халық тілінің осы байлығы, әрине, сөздік қор мен тұрақты (фразеологиялық) сөз тіркестері түрінде, грамматикалық формалары мен стилистикалық мүмкіншіліктері түрінде жетті. Абай осы үш арнадан құралатын бай тілдік материалды әрі ұштастыра отырып, әрі оған үңіле қарай отырып, оның ішінен өз шығармаларына керектісін ғана іріктеп алған.

Сол сұрыпталып алынған сөздер мен сөз тіркестерін кәдімгі халық тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша қолданумен бірге, ақын олардың кейбіреулеріне, шығармаларының мақсаты мен ерекшелігіне қарап, я қосымша мағына жамап, я сәл де болса өзгешерек реңк үстеп, творчестволық жолмен қолдану арқылы түрі мен үлгісін де азды-көпті басқашаландырып, өзгертіп те жұмсаған. Бірақ Абайдың сөз қолданудағы бұл өзгешеліктері әрі соны, әрі жаңа бола тұра, ұлттық тілдің табиғатына орай құрылғандықтан, халық тілінің заңдарын да бұзбай, соларға сәйкестеніп, тұра қалады.

Осының нәтижесінде Абайдың өлеңінде де, тілінде де халық өлеңіндегі, халық тіліндегі үйреншікті өрнектер де, нормадан өзгешеректеу, басқашарақтау, бірақ ана тілінің рухына сай, оған ешқандайда жаттығы жоқ жаңа үлгілер де тоқайласып отырады және олар өзара бір-бірімен үндесіп

кетеді. Соның арқасында Абайдың тілі әрі соншалықты байырғы да үйреншікті болумен қатар, әрі соншалықты жаңа да соны сияқтанып көрінеді. Сөйтіп, Абай сөз қолданудың ескі өрнегін сақтаумен бірге, оны жетілдірумен қабат жаңа нұсқаларын да тудырады. Осы жаңалықтар Абайдың өлеңіне (мазмұны мен түріне) де, тіліне де жаңа түр мен жаңа мазмұн беріп, ақынның өзіне ғана тән, өзіндік яғни Абайлық стиль туғызады» [1, 4-5 бб.] – дейді.

Жазушы (ақын) сөздігінде суреткердің лексикалық байлығы барынша қамтылып, тіркеледі, оған жалпы тілдік қордағы сөздер ғана емес, жалпы қолданыстан шығып қалған, нормаға кірмейтін тілдік фактілер де кіреді. Ұлы ақын-жазушылардың шығармалары өз кезеңіндегі әдеби тіл мен жалпыхалықтық тілдің қолданым ерекшеліктерінен хабар береді, ұлттық тілдің ерекшеліктерін айғақтайды, сол арқылы тілдің даму заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік тудырады.

Жазушы тілінің сөздігінде оның шығармашылығы мен зертханасы тұтастықта көрініс береді. Мұндай еңбектер тіл тарихын зерттеушілер, жеке ақындардың шығармашылығын зерттеушілер, жалпы ұлт тілін оқытушылар үшін өте құнды болмақ. Бұл сөздіктің әсіресе ұлт тілінің әдеби түсіндірме сөздігін жасауда қажет болары анық. «Абай тілі сөздігі» де осы мақсатпен жасалған. Ол сөздің түсіндірмесі мен функционалды-семантикалық айқындамаларын беретін толымды түсіндірме сөздік болып табылады. Тарихи-тілдік типке жатады, әдеби тіл тарихынан бай материал береді, сонымен қатар, жазушы қолданған тілдік материалдар негізінде сол дәуірдің тілін нақты бейнелейді. «Абай тілінің сөздігі» – сөзтізбесі жағынан, грамматикалық мәліметтері жағынан, жағдаяттық жағынан (онда әрбір сөздің қолданысы көрсетілген) толық, алайда сөз мағынасын сипаттау жағынан дифференциалды болып табылады.

Қазақ тіл білімінде «Абай тілі сөздігінің» түзілуі қазақ лексикографиясы үшін үлкен жаңалық болды. Аталмыш сөздік өте-мөте дер кезінде жасалған, қазақ лексикографиясында оқшау тұратын шығармалардың бірі болды. Абай тілінің сөздігін түзу ісі – алдын ала жобаланған шаруа еді. Ол қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігін жасау үшін қажетті, оған әзірлік жұмыстарына кіретін екі еңбектің бірі болған.

Сөздік туралы академик Р.Сыздық былай деп жазады: «Бұл – ұлы ақын шығармаларының тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстардың бірі. Ол Абайдың тілін, әсіресе, лексикасын зерттеймін немесе білемін деушілерге өте қолайлы, реттелген материал, белгілі бір сөздің немесе сөз тіркесінің қай мағынада қанша рет қолданылғанын, бір мағынадағы кейбір сөздерді Абай қалайша қатар жұмсағанын, оның ішінде қайсы-

сын жиі, қайсысын сирек қолданғанын көре алады. Мысалы, Абайда тіршілік, тірлік, өмір, мағишат деген төрт сөз бір ұғымды білдіреді, бірақ бұлардың қолданылу жиілігі, поэтикалық жұп бірдей емес: «тіршілік – 6 рет, тірлік – 11, өмір – 113, мағишат – 1 рет қолданылған» [2]. Осыда не мән бар?! Ұлы ақынның осы төрт сөздің ішінен «өмір» сөзін соншалықты көп қолдануына не себеп? Мұнда қандай сыр бар? Осындай әрбір нақты жағдайға, оппозицияға қатысты болжам жасайтын болсақ, «жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла...» - деп ақынның өзі айтқандай, ұлы ақынның шығармашылық зертханасына енгендей болмақпыз.

Шынында да, сөздікте келтірілген ұлы ақын сөздерінің қолданым жиілігіне қарап отырып, көп сырды аңғаруға болады. Одан данышпан ақынның өмірлік философиясының, азаматтық ұстанымы мен адами талап-талғамының, ақындық зертханасының, сөзсаптамының ерекшеліктерін байқауға болады. Сонымен қатар, өз заманының адамы ретіндегі, сол кезеңдегі халықтық тілді тұтынушы тұлға ретіндегі сөзқолданым айырмашылықтарын көре аламыз. Мұның өзі қарапайым тіл үйренуші үшін тілді меңгеру мақсатында ерекше маңызды заңдылықтарды айғақтайды.

Жоғарыда келтірілген синонимдік топта берілген сөздердің екеуі (тіршілік, тірлік) әдеттегі күнделікті, отбасы, ошақ қасылық қолданыста аз пайдаланылатын, жалпы абстрактілі мағыналы, кең философиялық мәні басым атаулар. Мағишат сөзі, болса да, негізінен кітаби лексикада, діни сарынды әдебиетте бірен-саран қолданылатын, ал жалпыхалықтық қолданысқа еңбеген атаулар қатарына кіреді. Өмір сөзі қазақ тілінің жиілік сөздіктерінің деректері бойынша, қай кезеңді алып қарастыратын болсақ та, ең жиі қолданылатын лексиканың құрамына кіретіні айқын көрініп тұрады (113). Басты гәп осында. Сөздің ең жақын синонимі болып табылатын ғұмыр сөзінің өзі сөздікте 3-ақ рет қолданылғандығы байқалады.

Академик Р.Сыздық ақын шығармашылығына, оның зертханасына қатысты өте нәзік те, маңызды жайтты байқатып отыр. Ол – ақынның синонимдес сөздерді қолдануындағы ерекшеліктер. Осындай зерттеулерді дамыта отырып, тарихи синонимия мәселелерін анықтауға болады. Жалпы алғанда, ұлы ақын адамның қасиеттері туралы айтқан кезде, ерекше сарабалдықпен қарайды. Абай, әсіресе, иман, сабыр, қанағат тәрізді дәстүрлі сенім-нанымдағы маңызды атауларға көп орын береді. Өз еңбектерінде оларға айрықша мән беріп, көп қолданады. «Ел болам десең, бесігінді түзе» деген көпмағыналы сөзді ұлы Мұхтар Әуезов ойланып, толғанып айтқан болар. Бұл сөзде, бір жағынан, «көбейгеніміз жөн» деген тұжырым болса, екінші жағынан, «жастарымыздың тәлім-тәрбиесі жақ-

сы болсын» деген ақ тілек бар. Демек, «қандай қиыншылық болса да, өз отбасыңды сақтай біл», «саналы да сабырлы азамат бол» деген тілектермен орайластыра отырып, «сабыр», «қанағат», «рақым» тәрізді іргелі ұғымдардың мән-мағынасын жастарға кеңінен түсіндіріп отырудың маңыздылығы артып отыр. «Сабыр» сөзінің мағынасына назар аударайықшы: Сабыр - адам баласының қайғы, қасірет, уайым, ауру, жоқшылық, әділетсіздік т.б. реніш, өкініш туғызатын жағдайларда олардың бастан өтуін күте білген шыдам күші.

Шынында да, адам баласының басында, құдайым олардан сақтасын, қатты қайғы да, үлкен қасірет те, жаныңды жегідей жейтін сары уайым да, қиналыс тудыратын ауру да, жапа шектіретін жоқшылық та, қаныңды қайнататын әділетсіздік те, осылар тәрізді реніш, өкініш, ашу-ыза туғызатын көп-көп жағдайлар болады. Осының бәріне төзе білу керек. Шыдау керек. «Қанағат», «рақым» туралы «Ғылым таппай, мақтанба» деп басталатын өлеңінде хакім Абай да айтып кеткен-ді.

Одан артық қалай айтамыз. Ұлы ақын: «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз. Тілеуің, өмірің алдында, Оған қайғы жесеңіз. Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ – Бес дұшпаның білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой, Қанағат, рақым, ойлап қой – бес асыл іс көнсеңіз» дейді. Ақын «ғылым» мәселесіне ерекше көңіл бөлген. Оның 111 рет қолданылғандығы осыны аңғартады. «Жан» (220), «құдай» (160), «алла» (133), «тәңір» (43), «ақыл» (199), «ой» (119), «иман» (59), «ар» (44) сөздерінің көп қолданылуы - олардың ақын көңіліндегі орнынан хабар береді...

Жазушы (ақын) сөздігі, ең алдымен, сөзқолданым жиілігін көрсететін сөздік. Онда қолданыста болған мәтіндердің лексика-морфологиялық құрылымы, оның ішінде сөз таптары, сөздердің лексикалық мағыналары мен грамматикалық тұлғалары т.б. жөнінде мәлімет беріледі. Мұндай тілдік деректер зерттеу жұмыстарында, оқыту әдістемесінде, түрлі лексикографиялық сөздіктер жасауда таптырмайтын құрал болмақ.

Осы тұрғыдан, мәселен, орыс халқының ұлы ақыны А.С.Пушкин қолданған лексика құрамын есептеген кезде “ең жиі қолданылатын 56 сөздің бүкіл сөзқолданымның 40 пайызын құрап отырғандығы, ал ең жиі қолданылатын 204 сөздің ақынның бүкіл сөзқолданымның 52 пайызын алып жатқандығы, ең жиі қолданылатын 1000 сөздің ақын жасаған мәтіндердің 70 пайызын құрайтындығы анықталған”. А.С.Пушкин барлығы 21197 сөз қолданыпты. Демек, жиі қолданылатын 1000 сөз ақын шығармаларының мәтіндерінде 70 пайыздық орын алса, қалған 20197 сөз бар болғаны 30 пайыздық қана орын алады екен. Сонымен, жиі қолданыстағы 1000 сөз – ақын шығармаларындағы лексиканың өзегін құрайды. Оларды білу А.С.Пушкин шығармаларын жақсы түсінуге жол ашады. Міне, жазушы тілі сөздігінің бір қолданым қыры осындай.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысқақов А. Абай және қазақтың әдеби тілі // *Абай тілі сөздігі. Алматы, «Ғылым», 1968. 3-13 бб.*
2. «Абай». *Энциклопедия. Алматы, 1995.*
3. *Тіл жиілік сөздігі // «Абай». Энциклопедия. Алматы, 1995. 659-708 бб.*

1929-40 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА БЕЙІМДЕЛУ КЕЗІНДЕГІ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

(ғалым Н.Сауранбаевтың зерттеулеріне талдау)

Резюме. В статье рассматривается смена алфавита и исследование условий правописания в пользу латинской графики. Правописание и орфография того периода (первый переход на латинскую графику) носило бессистемный характер, находилось в процессе становления. В статье обсуждается дискуссия по правописанию в 1929-40 годы, а также исследовании ученого-лингвиста Н.Сауранбаева. Казахские языковеды С.Кенесбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов приняли самое активное участие в усовершенствовании орфографии, правил правописания казахского языка в 1929-40 годы. Формирование правил правописания казахского языка проходило в два этапа, первый, до 1938 г. был периодом становления казахской орфографии, после 1938г.- применения правил в деле повышения грамотности. Н. Сауранбаев был приверженцем передачи парных звуков ұу, үү, ыу, іу, іі, ый одной буквой.

Summary. The article considers the change of the alphabet and the study of spelling conditions in favor of Latin graphics. The spelling and orthography of that period was of an unsystematic nature, was in the process of becoming. The article discusses discussions on spelling in 1929-40, as well as the study of scientist-linguistics N.Sauranbaeva. Kazakh linguists S.Kenebayev, N. Sauranbaev, S.Amanzholov took an active part in the improvement of spelling, rules of spelling of the Kazakh language in 1929-40. Formation of the rules of spelling of the Kazakh language took place in two stages, the first, until 1938, was the period of the formation of Kazakh orthography, after 1938 - the application of the rules in the field of literacy. N. Sauranbaev was an adherent of the transmission of twin sounds ұу, үү, ыу, іу, іі, ый with one letter.

Қазақ жазуы қалыптасқаннан бастап-ақ орфографиялық норма, емле мәселелері, оның қиындықтарын шешіп, біріздендіру сияқты қазақ тілінің өзекті зерттеулері бәсеңдеген емес. Яғни сауаттылықтың бірізді заңдылығын тілдік тұрғыдан шешу мәселесі қазақ тіл білімі үшін өміршеңді зерттеу нысанына айналды. Жазуы даму үстіндегі, тілі өркендеген елдің тіл саясатында орфография мәселесі өзекті болары сөзсіз. Тарихқа үңілер болсақ, 1924 жылы 12-18 маусымда Орынборда өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінің күн тәртібінде жазу ережелері, әліппе, қазақша пән атаулары мәселелері сөз болса, 1927 жылы 28-29 сәуірде Ташкентте өткен бас қосуда жазу, әліппе,

емле мәселесі талқыланды. Ал 1929 жылы 2 – 4 маусымда Қызылордада өткен ғылыми-орфографиялық конференцияда емле, атау мәселесі қаралды.

Әліппе, емле, оны реформалауға байланысты пікірталастар алғашқыда «Дала уәлаяты газеті», «Айқап» журналы, «Қазақ» газеттерінен көрінді, одан кейін «Жаршы», «Жаңа мектеп» газеттер төңірегіне ұйысып отырғаны белгілі. Демек, қазақ жазуының емлелік қағидаларын заңдастыру ісінде тұрақтылық бірден бола қоймады. Оның басты себебі - әліппенің өзгеруі. Өзімізге белгілі жалпыхалықты жаңа әліппеге үйрету және оған көндігіп, сіңісіп кету үлкен уақытты талап етеді. Бұнымен қоса әліппемен қоса, оның емлелік ережелерін де қатар меңгерту қажеттілігі туындайды. Тәжірибесі аз алғашқы әліппе өзгерісі реформасында емле заңдылығының толық дайын болмауына байланысты көптеген қиындықтар туындап, оның салдарынан тіл салаларындағы зерттеу жұмыстарының кереғар тұжырымдамаларға бой ұрғаны айқындалды.

Соның ішінде 1929-40 жылдардағы латын әліппіне бейімделу, бас әріпке үйрену, кейбір кірме сөздерді барынша ыңғайлы сауатты жазуға лайықтау мәселелері ұзақ талқылауды, кең зерттеуді, үлкен тәжірибені қажет етті. Емлеге қатысты сол жылдарды екі кезеңге бөліп қарауға болады. 1938 жылға дейінгі латын әліппісіндегі қазақ тілі орфографиясының қалыптасу кезеңі болса, 1938 жылдан кейінгі сауаттылыққа орай оңтайландырылған емле заңдылықтарының қызмет ету кезеңі болды. Н.Сауранбаев кейінгі кезеңдегі емле мәселелерінің дұрыс, бұрыстығын сараптап, сауаттылыққа жетелейтін үлгілерін насихаттау тұрғысында қыруар еңбек етті. Атап айтар болсақ, «Қазақ тілінің емлесі туралы» («Төте оқу» газеті, 1938 жыл.), «U мен И» әріптерінің жазылуы («Төте оқу» газеті, 1938жыл.), «I мен J әріптерінің жазылуы» («Төте оқу» газеті, 1938 жыл.), «F,X,V әріптерінің жазылуы туралы» («Төте оқу» газеті, 1938 жыл.), «Жуан Ы, J дыбыстарының жазылуы туралы» (Төте оқу газеті, 1938 жыл.), «Емле жөніндегі бірқатар ұсыныстар» («Социалистік Қазақстан газеті, 1938 жыл») атты мақалалары жарық көрді.

Н.Сауранбаев осы мақалаларында 1938 жылға дейін қабылданып келген ұу – «uv»; үу – «uv» және ый – «bj»; ій - «ij» қосарлы дыбыстарының қолайсыз екенін дәйектей отырып, оларды бір ғана дыбыспен, яғни «и» және «у» деп белгілеу туралы орфографиялық қаулының қажеттілігін атап өтеді.

Негізінен латын әліпбиіне көшкеннен бастап-ақ «и» мен «у» дыбыстарын таңбалау даулы мәселе болған болатын. Бірсыпыра ғалымдар [i+й], [ы+у], [ұ+й], [ү+у] дыбыстарын қосар әріппен таңбалау керек десе, екіншілері бұл дыбыстарды бір таңбамен таңбалауды ұсынды. Сондай-ақ осы дыбыстарды жарты дауысты дыбыс демей, оған толық дауысты дыбыс деген статус беру керек дейтін пікірлер айтылды. Н.Сауранбаев әсіресе кірме сөздерде осы дыбыстардың қолданысы буын үндестігін сақтау заңдылығын аса қажет етпейтінін, сондай-ақ қосарлы дыбыстардың жазылуы сөзді тым шұбаландырып, орфографиялық сәнін келтірмейтінін ескере келіп, бір таңбалы дыбыс үлгісімен жазуды дұрыс деп санайды [1].

С.Аманжоловтың пікірінше: «ij-дің қосарлы жазылуына себеп болған бізде орыстың «и» дыбысы сияқты толық әріптің жоқтығы. Бізде j дыбысы тек жіңішкелік үшін, дәнекер үшін жүреді, біздегі «j»-дыбысы тек қысқалықты, шолақтықты көрсетеді. Ол екеуі де жарымжан, екеуі де толық әріптік қабілеті жоқтар» [2].

Н.Сауранбаев «у» және «и» дыбыстарының қосарланған uv, ij таңбаларымен халықаралық сөздерді жазуда көп қиындықтар келтіріп, сөздің мән-мағынасын шатастыратын жағдай тудырғанын да жасырмады. Сондықтан ғалымның пікірінше, мүмкіндігінше дыбыстарды жеке бір таңбамен белгілеп жазу емленің тұрақталуына мүмкіндік береді. Ал емле ережелері икемді әрі тұрақты болса, еңбекшілердің сауаттылығы да, жазу, қарым-қатынас мәдениеті де дамитынын алға тартады.

Латын әліпбиіндегі қазақ тілінің емле өзгерістері туралы қаулының насихаттау мақсатында және халықты жаңа емле ережесіне үйрету бағытында Н.Сауранбаев «Төте оқу» газетіне дүркін-дүркін мақала жариялап отырды. Емле қаулысындағы өзгерісті бұрынғысымен салыстыра отырып, тиімді жағын мысалдармен айқындап көрсетіп отырды. Мысалы, 1938 жылы «Төте оқу» газетіне жарияланған «Қазақ тілінің емлесі туралы» атты мақаласы «й» мен «у» әріптерінің жаңаша қолданылу жолдарын үйретуге негізделген. «й» әрпі бұрынғы «и» таңбасының орнына, ал «у» дыбысы бұрынғы «ув» әрпінің орнына қолдану емлесі қабылданғанын салыстырмалы түрде түсіндіреді [3].

Н.Сауранбаев «I мен J әріптерінің жазылуы туралы» атты мақаласын 1938 жылғы емле қаулысына қатысты қабылданған өзгерістерді айқындап жеткізу үшін жариялаған болатын. Онда қысқа дауысты ы, і дыбыстарының қай жерде жазылуы керек, қай жерде жазылмауға тиісті ерекшеліктері нақты көрсетілді. Мысалы, сөз басында негізгі сөздің мағынасы өзгермейтін жағдайда қысқа езулік дауыстыларын жазылмайды. Мәселен, ыskaf емес skaf, ыstadion емес stadion, ыlai емес lai, jret емес ret. Ал сөз басында келетін қысқа дауысты-

лар сөздің түбіріне тікелей қатысты болса, сақталып жазылады. Мәселен, jnj, ыza, jтj, ыds, js, ыs, jn болып ы және і дыбысталып сақталады.

Сондай-ақ ы, і әріптері халықаралық сөздердің аяққы бітеу буынында жазылмайды: silindr, internacionalizm.

Бұнымен қоса Н.Сауранбаев 1938 жылға дейін жазылып келген «ьj» және «ij» қосарлы дыбыстарының орнына тек бір ғана «и» әрпі алынғанын айта отырып, жазу каллиграфиясын жеңілдететін оңтайлы үлгі екенін мысалдармен дәйектеп өтеді. Сонымен қатар бұрынғы «и» әрпінің орнына «j» әрпін таңбалау қаулысына халықтың тез бейімделе қалуы қиындық келтіретінін де айтады. Ол үшін тәжірибелік жұмыстар, оқу курстары өтілу қажеттілігін ескереді. Осы мақаласында Н.Сауранбаев бұрынғы таңбалану «ый», «ий» әріптерінің кейбір сөздердің мән-мағынасын айқындап көрсету үшін аса құнды екенін айта отырып, «тый», «сый» сөздерін етістікті ти, си сөздерімен шатастырмас үшін, соның ықпалында алдыңғы сөздердің мәні жойылып кетпес үшін жазылуын бұрынғы күйінде қалдыру туралы ережені дұрыс деп құптайды. Бұған қоса ғалым: «Орыс тілі арқылы енген сөздердегі «и» дыбысы біздің «и» әрпімен тура келеді. Осы күнге дейін орыстың толық «и» әрпінің орнына ьj, ij кейде тек «и» әрпінің өзін жазып келдік. Енді бұдан былай қосарлы дыбыстардың орнына жалғыз «и» әрпін жазатын болдық. Мысалы, бұрын Ijnstijut, ijncener болса, енді бұдан былай institut, incener деп жазамыз. [4].

Расында да, 1938 жылға дейін орфографиялық емленің өзінде тұрақсыздық, яғни бірнеше түрде жазылу үлгілері қатар қолданыста болған. 1938 жылғы емле қаулысы жазу нормасын біріздендіруге лайықты ережелерін ұсынды. Ал оны халыққа оңтайлы түсіндіріп, тиімді үйрету жұмыстары аса қажет болды. Міне, осы күрделі істі жүзеге асыру кезінде Н.Сауранбаев жоғарыда аталған мақалалары арқылы үлкен көмек болды.

Дауысты дыбыстармен қатар дауыссыз дыбыстардың да таңбалануына да бірқатар өзгерістер енген болатын. Соның ішінде интернационал сөздерді жазуда ф, х, в дыбыстарын қазақтың төл дыбыстарымен дәл таңбалау мүмкін болмағандықтан F, X, V әріптерін таңдап алуға тура келді. Н.Сауранбаев пікірінше, әсіресе термин сөздерді, ғылыми сөздерді айтылуы бойынша қазақ дыбыстарымен емес, термин екенін айқындайтын кірме дыбыстармен белгілеген тиімді болады деп есептеді. Соның артынша Емле қаулысында да халықаралық кірме сөздерде кездесетін ф,х, в дыбыстарын F, X, V-мен белгілеу ережесі ұсынылды. Сонымен бұрын қыймыйа деп жазылып жүрген сөз ximia болып белгіленетін болды. Qlor емес xlor, pәnetika емес fonetika, көpedra емес kafedra, pәbrik емес fabrika, rappak емес rabfak [5].

Бұнымен қоса Н.Сауранбаев мағынаға бай-

ланысты жазылуы әртүрлі болып келетін кейбір емле заңдылығын түсініспеушіліктің басын ашып көрсету үшін былайша дәйектеп көрсетеді: «Вйlai-влай деген есімдіктерінің негізі бір болғанмен мағыналары басқа-басқа. Мәселен «вйlai болуының себебі мынау» дегендегі «Вйlai» үстеулік мағынаны білдіріп тұр. Ал «Влай қарай кетті» дегендегі «влай» бағытты көрсетіп есімдік болып тұр. Мұның орнына «вйlai қарай кетті» деп айтуға болмас еді». (Емле жөнінде бірқатар ұсыныстар).

Н.Сауранбаев осы кезеңдегі орфографиялық заңның лингвистикалық тұрғыдан сауатты құрылуына елеулі үлес қосты. Орфографиялық принциптердің (фонетикалық, морфологиялық) әрқайсысына тән белгілерін, критерийлерін, заңды ережелерін де ұсынған болады. Соның ішінде кейбір келіспейтін тұстарын да айтқан еді. Мысалы: «Кәйтjр (qalai etjр), Вуйтjр (вйlai etjр) сөздерін жазудың морфологиялық принципіне қайшы келетін бір мәселе бар, ол - қазақ тілінде тоғыспалы заң бар деушілік. Шынында тоғыспалы заң бар екені рас, бірақ ол заң грамматикалық заң емес, орфографиялық заң. Мысалы, Қйпапваев Циengali дегенімізде «в» дыбысының әсерінен «п» дыбысы «т» дыбысына айналады да, «қ» дыбысының әсерімен «п» дыбысы «ң»-ға айналады. Мұны грамматикалық заң десек, онда осы заңға сүйеніп Қйпапваев, Циengali деп жазуымыз керек. Сондықтан жаңа программада тоғыспалы заң дегенді шығаруымыз керек». [6].

1938 жылғы соңғы емле қаулысындағы бірігіп жазылатын сөздердің нақты ережесі болмауын сынға ала отырып, оның салдарынан тілімізде бірге, бөлек берілетін сөздердің әртүрлі жазылуы кең етек алғанын, бұл сауатсыздықтың денін күшейтетінін атап өтеді. Ереже ұсынбас бұрын бірге, бөлек жазылатын сөздердің критерийлерін анықтап алуды ұсынады: «Айта кететін бір мәселе қосылып жазылатын қос түбірлі сөздер жайы. Мысалы, бесçыldьq, бесkyndjk, oгьпbasar, әrtyrлj деген сөздер бірыңғай сияқты. Емле жөніндегі ережеде бұл жөнінде айрықша ереже берілмей, тек ескерту ғана берілген. Солай болса да күнделікті тәжірибеде бұл мәселе өзінен өзі дұрыс өріс алып кетті. Бірақ көп сөздер бірыңғай болмай әртүрлі жазылып жүр. Әзірше қандай сөздердің қосылып жазылып, қандай сөздердің бөлек жазылуының ешбір критерийі жоқ. Әркім өз бетімен кетушілік бар. Бұл әрине дұрыс емес. Ендігі жерде бұл жағы тағы бір ізге салынуы керек. Біздің бұл жөніндегі бір ұсынысымыз: екі сөзден құралған жер, су аттары қосылып жазылуы керек (Alatau, itөлgen, Qantәrj, Belвйlaq, Baiserke, Çaғaturmьs). Мұндай бір мағына білдіретін сөздердің қосылып жазылуы неміс тілінде көп қолданылады» [6].

Н.Сауранбаевтың бір артықшылығы тіл ғылымында болып жатқан өзгерістермен халық танысуы тиіс деген мақсатпен дер кезінде басылымдарға

жариялап отырған. Сондықтан болса керек, сол кезеңде әліпби мен емле ережелеріне халықты үйрету аса қиындық тудырған емес.

Н.Сауранбаев қабылданған әліпбидің реттік түзілуіне өзіндік пікірін білдірген болатын. Ғалымның тұжырымынша білім көзі әліпбиден басталатын болғандықтан, оның балалардың танып білуіне ыңғайлы етіп құрылуы тиіс. Яғни Н. Сауранбаев үндестігі ұқсас әріптерді қатар қойылу қажеттігін айта отырып, қазақ әліпбиінің түзілу ретін жүйелеген алғашқы ғалым ретінде танылды. Ғалымның осы мәселеге қатысты ұсынған тұжырымдарын сол қалпына танытуды жөн көріп отырмыз. «Қазіргі қазақ алфавитіндегі әріптердің рет тәртібі дұрыс емес. Әріптер әуелі орысша тәртіппен келеді де, қазақ тілінің ерекше дыбыстарының таңбалары оларға ретсіз тіркеле салынған. Мұның ғылым жағынан да, тәжірибе жағынан да дұрыс еместігі жұртқа мәлім. Әсіресе, балаларға әліппені үйреткенде, әліппе тәртібімен сөздік жасағанда бұл тәртіп үлкен қиыншылыққа қосымша таңбалары бар орыс алфавитіндегі негізгі әріптерге ұқсастығына қарай қатарлас, көршілес орналасуы тиіс. Мәселен, Аа, Әә, ... Гг, Ғғ, ... Кк, Ққ, ... Нн, Ңң, ... Оо, Өө, ... Ыы, Іі сияқты болып, осындай тәртіппен түзілуі қажет. Кеңес Одағында орыс алфавитіне көшкен елдің барлығы да осылай еткен. Бұл әбден жүйелі, бірыңғай тәртіп. Сондықтан қазақ алфавитіндегі әріптердің тәртібі де осы көпке бірде-бір дағдылы болған тәртіпте болуы жөн» [7].

Орфографиялық ережелердің тұрақталуына, сондай-ақ өзгеріссіз қызмет етуіне кедергі болатын жайттарды Н.Сауранбаев аңғара білді. Кісі аттары мен фамилияларын жазуда бұрынғы дағдыны қайта жөндеу қиындық келтіретінін байқата отырып, өз ұсыныстарын ортаға салған еді: «Емле ережелерінің дыбыс жүйелі, тұрақты принципі солқылдататын тағы бір жағдай бар. Ол – адам аттарының, фамилияларының жазылуында кездеседі. Қазақ тілінің емле ережесі бойынша жалпы есімдер сияқты жалқы есімдер де бастапқы тұлғасы сақталып жазылуы керек. Бірақ көптеген адамдардың фамилиялары мен аттары 1940 жылға дейінгі ескі емленің дыбыс жүйелі принципі бойынша барлық документтерінде естілуінше, айтылуынша жазылып кеткен. Мәселен: Қожаахмет, Әлқожа, Есенкелді, Құлаахмет сияқты біріккен жалқы есімдер Қожахмет, Әлғожа, Есенгелді, Құлахмет болып жазылған. Осыған қарап біреулер туыс жүйелі принцип бұзылады дейді. Бізше, бұл былай болу керек. Адам аттары мен фамилиялары ереже заңы бойынша бұдан былай туыс жүйелі принцип бойынша бастапқы тұлғалары сақталып жазылуы керек. Мұны әрбір жеке азаматтар, азаматтық жайды тіркеу бөлімдері, паспорт орны, түрлі ұйымдар, есеп-санақ бөлімдері мықтап есіне сақтауы керек. Ал деформацияланған сөздердің түп тегі қуылмай-ақ сол қалпында ашудас, желбау, белбеу, жан-

бас, жамбас, Ащысай, Балхаш қамыт, доға, балғурай осы қалпында жазылғаны дұрыс. Бірақ мұндай сөздерге арнап орфографияда ереже берілмей, олар емле сөздігінде көрсетілуі тиіс» [8].

Н.Сауранбаев сол кездегі қателікке бой алдыратын, жазылуы қиындық келтіретін сөздерді теріп, олардың емлелік ережелерін көрсету арқылы дұрыс жазылу нормасын түсіндіріп отырған. Ондай қате сөздер қатарын негізінен орыс тілі арқылы енген сөздер толықтыратын. Орыс тілі арқылы енген халықаралық терминдер мен интернационал сөздерге қосымша жалғау мәселесі (жуан немесе жіңішке жалғау) шешімін таппай дау тудырғаны да белгілі. Н.Сауранбаев өз мақаласында бұл мәселенің басын былай ашып берген болатын: «Кейінгі 10 жыл ішінде ана тілінің, оның әдеби түрінің даму процесіне байланысты бірнеше жаңа құбылыстар пайда болды. Олар туралы қазіргі орфографияда арнаулы ереже жоқ. Мәселен, халықаралық терминдерге, шет тілдерден кірген сөздерге қазақша қосымшаларды жалғау тәсілі, қысқарған сөздерге жалғанатын қосымшалардың, тырнақшаға алынатын сөздердің қосымшалары туралы. Қазір полк, педагог, парк, гудок сияқты сөздерге қосымшалар жуан да, жіңішке де болып жалғанып жүр. Бұл – әрине теріс нәрсе. Бұл, бізше, былай нормалану керек. Термин сөздерге қазақша жалғау, жұрнақтар соңғы дауыссыз дыбыстың жуан, жіңішкелігіне қарай емес, соңғы буынның жуан, жіңішкелігіне қарай жалғану керек. Мысалы: педальге емес, педальға, дизельға, дизельге. Қазақ тілінің негізгі заңында қосымшалар сөздің соңғы буынына қарай жалғанады. Олай болса, термин сөздерге қосылатын қосымшаларды да осы негізгі заңға бағындыруымыз керек. Бірақ қазақ тілінде қ,ғ барлық дауыссыздардың ішінде тек жіңішке (қ,ғ –лардың тек жуандығы сияқты); яғни қазақ тілінің дыбысталу артикуляциясында қ,ғ келген сөздер жіңішке болмайды. Сондықтан соны қ,ғ-лерге біткен терминдерге қазақша қосымша (зорламаса) жуан жалғанбайды. Мәселен, паркқа, педагогқа емес – паркке, педагогке болады. Осыған байланысты аяғы қ, г-лерге біткен терминдерге қазақша қосымшалар жіңішке түрінде жалғануы керек. Мәселен, полкке, геолог-тің сияқты соңындағы қатаң к дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанса, қазақ тіліндегі заң бойынша ұяң г-ге айналады. Мысалы, гудок- гудогіне, механик – механигін сияқты»[8].

Қорыта келгенде, біріншіден, бүгінгі күнге дейін өзгерместен келе жатқан, Н.Сауранбаев ұсынып, атсалысқан ережелері тілдің барлық салаларын-

дағы қолданыс позицияларын ескергендіктен ұзақ жасап тұр.

Екіншіден, орфография ісінде қалыптану заңдылығы болатынын және оның кірме сөздерді төл сөзіне бейімдеуде пайдалы іс екенін аңғара отырып, кеңес үкіметі орнағанға дейін морфологиялық формасы төл тілімізге қалыптанған кірме сөздер мен формасы өзгермей кірген кірме сөздердің ара-жігін ажыратып, ғалымдар арасындағы «неге бұлай жазбаймыз, тілімізде үлгісі бар ғой» деген дау-таласты тоқтатуға дәйекті дәлелмен түсіндіріп берген болатын. Мысалы, газета – газет, хомут – қамыт, дуга – доға, ящик – жәшік, ботинка – бөтеңке сөздері кеңес үкіметіне дейін ана тілімізде ұзақ жылдар бойы қолданыста жүріп, сіңісіп кеткендіктен айтылуы бойынша жазылуға негіз болған. Ал енді «солай жазылды ғой» деп ендігі кезде енген кез келген орыс сөздерін тілімізге бейімдеп жаза беруге болмайтынын, тілге бейімделу үшін ұзақ уақыт қажет екенін айтып өткен болатын.

Демек, қазақ тіл білімі тарихында орфографиялық реформалардың қауырт заманында жазу сауаттылығын арттыруда, жазудың таңбалану жүйесін реттеуде, таңбаланған жазуды тұрақты қалыптандыруда, қалыптанған норманы халық арасында насихаттап сіңіруде, біркелкі жазылу ережесін белгілеуде лингвист-ғалым Н.Сауранбаевтың еңбегі қазақ тіл білімі тарихында орны толмас құндылығымен ерекшеленіп, келешек ұрпаққа мұра болып қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сауранбаев Н. Т. Қазақ тілінің емлесі туралы // *Төте оқу» газеті, 1938 жыл.*
2. Әміржанова Н. Қазақстандағы латын жазуының тарихи тағылымы, Алматы, 2012
3. Сауранбаев Н.Т. *У мен И» әріптерінің жазылуы // Төте оқу» газеті, 1938жыл*
4. Сауранбаев Н. *І мен J әріптерінің жазылуы // Төте оқу, 1938 жыл, 3 февраль*
5. Сауранбаев Н. *F,X,V әріптерінің жазылуы туралы // Төте оқу, 1938 15 февраль*
6. Сауранбаев Н. *Емле жөнінде бірқатар ұсыныстар // Социалистік Қазақстан газеті, 1938 жыл.*
7. Сауранбаев Н. *Қазақ тіл білімінің проблемалары. Алма-Ата, 1982. 39 бет.*
8. Сауранбаев Н.Т. *Әдебиет тілінің әліппесі мен емлесін жетілдіру мәселелері // Социалистік Қазақстан 1950, 26 март.*

ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕ ІШҚҰСАЛЫҚТАН АРЫЛУ ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ ДӘСТҮРЛІ ҰСТАНЫМДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

Резюме. Мақала қазақ ауыз әдебиетіндегі ұлттық дәстүрдің кейбір көріністеріне ғылыми тұрғыдан талдаулар жасауға арналған. Солардың ішінде айналасындағылардың қиындыққа тап болған адамның жан азабын бөлісуі, оның ішкі толғаныстарын сыртқа шығаруға мүмкіндік жасау жолдары қарастырылған. «Қобланды батыр» жырының мазмұнындағы оқиғалар негізге алынды.

Кілт сөздер. Фольклор, батырлар жыры, дәстүр, ауыз әдебиеті, іштегі кір, өкпе, наз, Қарлыға, Қобыланды, Құртқа, Бөкенбай, Қараман, Шошай, қыпшақ.

Резюме. В статье описываются национальные традиции казахского устного творчества и анализируются некоторые эпизоды с научной точки зрения. Основой исследования является история эпоса «Кобланды батыр». В статье представлены пути передачи внутреннего состояния героев, борьба с трудностями, внутренние размышления и переживания героев. Ключевые слова. Фольклор, героический эпос, традиция, устное творчество, страдания, обида, огорчение, Карлыга, Кобланды, Куртка, Бокенбай, Караман, Шошай, кыпшак.

Summary. The article is devoted to scientific analysis of some of the national traditions of Kazakh folklore. It involves these ways that sharing the people who are in trouble and helping them express their feelings. Events are based on the content of the poem «Koblandy Batyr».

Keywords. Folklore, heroic epic, tradition, verbal creativity, suffering, offense, chagrin, Karlyga, Koblandy, Kurtka, Bokenbay, Karaman, Shoshai, kypshak.

Қазақ халқының арғы-бергі тұрмысындағы материалдық немесе материалдық құндылықтарына қатысты ұстанған түрлі дәстүрлері болған. Материалдық, яғни заттық құндылықтарына тұтынған заттары мен бұйымдарын жатқызсақ, затты емес немесе рухани құндылықтарына қоғамның тыныс-тіршілігін реттеп отыруға, адамдардың арасындағы қатынастардың дұрыс жолға қойылуы мен дамуына қатысты көптеген дәстүрлерді жатқызуға болады. Ел болып етек жиғаннан бастап халқымыздың тұрмысында қолданған мұндай құндылықтардың көпшілігі өкінішке қарай біздің заманға толық жетпей, жадымыздан ұмыт болған. Алайда ел қазынасы ескі сөздің терең мазмұнында, қалтарысты тұстарында оларға қатысты кейбір белгілер

мен түрлі дәрежедегі ақпараттар сақталған. Кейде өзіміз назар аударма бермейтін мәтін ішіндегі кейбір ұлттық дәстүрлерге қатысты оқиғалар бүгінгі таңда арнайы зерттеп-зерделеуді талап етеді. Ауыз әдебиетінің материалдарында сақталған мұндай құндылықтар болашақта ұлттық педагогикада қолданбалы бағыт үшін де маңызды болып табылады.

Соның бірі адамдардың психологиялық ахуалын реттеп отырудың бір тетігі болып табылатын «іштегі кірді шығару» принципінің аясындағы дәстүрлер. Бұл халықтың сан ғасырлық өмір тәжірибесінің негізінде рухани ұстанымдарының біріне айналған. Олай дейтініміз бұл принциптің жалпы сипаты фразеологизмдердің құрамындағы «іш» сөзімен қатысты көптеген тіркестердің ортақ мазмұнына айналғаны байқалады. Фразеологизмдер ұлттық ұғымдардың нормаланған түрлерінің өзіндік қоры болып табылады. Мысалы, «іштегі кір», «іштегі жара» немесе «іш жарасы», «іштен тынды», «іші мұз болып қатты», «іші удай ашыды», «өзегі өртенді» [3] т.б. секілді тіркестерде адам жанының азабы, психологиялық қиын сәттері бейнеленеді. Өмірі мен тұрмысында қолданылып, танымында орныққан заттар мен құбылыстардың бейнесі, рухани құндылықтары тілінен көрініс береді. Халқымыздың сөз қазынасында осы мәселенің арнайы атауларға ие болуы оған қаншалықты көңіл бөлгендігін көрсетеді.

Адам психологиясына тән ерекшеліктердің бірі ішкі тілегін, арман-мұратын сыртқа шығаруға мұқтаж. Осыған байланысты ол өзгелермен жақындасады, сырласады, осыдан келіп тамырластық, достастық дейтін ұлы байланыстарға жол ашылады. Өзін мазалайтын, жанын азапқа салған ойларды немесе көңілін кернеген шаттықты, ешкімге айта алмайтын құпиясын жақын адамына ақтарады. Осы тұрғыдан келгенде достық деген құндылықтың өзі адам жанының сұранысынан туғаны байқалады. Егер адам жанын түсінетін сырлас табылмаса, мазалаған ойлары сыртқа шықпаса іштей тынып, қайғыға салынады, ішқұса болып, ақыры торығуға, үмітсіздікке ұласуы мүмкін. Кез келген жанның өмірінде болуы мүмкін осындай күйден шығудың жолдары халық ауыз әдебиетінде кеңінен көрініс береді.

Мысалы, сәбиін тербеткен ананың барша мейірімін жинақтаған бесік жыры, адамның бір-біріне деген сезімін жеткізетін махаббат жырлары, ұясынан ұшқан балапан секілді ұзатылатын қыздың елімен қоштасардағы сыңсуы [1, 84-93], сонымен

қатар жоқтау жырлары [2] іштегі түрлі сезімдерді шығарудың дәстүрлі жолдары болып табылады. Ішкі сезім мәселесі қашан да қазақ тұрмысында терең орын алған.

Әсіресе қиындыққа тап болғанда бір адамның қайғысын көп болып көтеру дәстүрлі түрде жүзеге асып отырған. Бір-бірінің мұңын тыңдап, сабырға шақырып, көңілін аулауға тырысқан. Мысалы, «Сабыр түбі сары алтын», «Тірі адам тірлігін жасайды», «Болған іске болаттай берік бол» тағдыр ісіне қатысты жұбату мағынасында қолданылса, адамдар арасында болатын дау-жанжал, араздықтарды реттеуге байланысты да түрлі қолданыстар бар: «Ер шекіспей бекіспейді», «Жаман адамның ашуы басы жерге жеткенше, жақсы адамның ашуы шәйі орамал кепкенше» т.б. Осы секілді мақал-мәтелдердің барлығы өмірдің әр сәттерінде адамды сабырға келтіріп, ақыл табуға бастайтын дайын қолданыстар. Кез-келген қазақ баласы орнын тауып айтылған сөзге тоқтаған. Осы жерде де олардың ішкі өкпе, ашуын шығаруға мүмкіндік берілген. Татуластыру принциптерінде де екі жақтың бір-біріне ішінде жиналған ренішін айтып ақтарылуына мүмкіндік беріледі. Сондай бір сәттерді «Қобланды батыр» жырынан кездестіреміз.

Түсінікті болу үшін нақты оқиғаға, яғни ішке кір байлаған мәселенің ұзын ырғасына қысқаша тоқталып көрелік. Қараманның қолқалауымен Қобланды батыр Көбіктің жылқысын шауып алуға барады. Сол жерде абайсызда қолға түсіп, тұтқыннан Көбіктің батыр қызы Қарлығаның көмегімен құтылады. Анасы мұсылманнан олжаға түскен қыз болатын. Тіршілігінде анасының «тірі жүрсең мұсылманның етегінен ұста» деген аманаты, екіншіден Қобландыға деген ғашық сезім жүрегін өртеген қыз оның жолына әкесін де, бауырын да құрбандыққа шалады. Әкесінің осал жерін айтып Қобландының өлтіруіне мүмкіндік жасаса, айланып асырып інісі Біршымбайды өзі өлтіреді. Қобландының өзінің елі – қалмақтарды қыруына, батырларын өлтіруіне көмектеседі. Алайда жауды жеңіп, елінің басына бейбіт заман орнағанда Қобланды Құртқамен некелесіп, Қарлығаны елсіз тауда жалғыз қалдырады. Жырда бұл былайша суреттеледі:

«Кетейін тағы баяндап,
Қарлыға сұлу не ғыпты?
Қаншама еңбек қылса да,
Қобланды батыр алмайды,
Сөзіне құлақ салмайды,
Қарманға бармайды,
Не қыларын біле алмай,
Қарлыға сұлу зарлайды.
Жалғыздық түсті басына,
Ешкім келмей қасына.
Қобландыға өкпелеп,
Сегіз құлақ ақ шатыр
Таудың тікті басына.

Жата берді бұл жалғыз,
Еріп шыққан батырым,
Көрсеткенің осы ма?» [4].

Жалғыз қалған Қарлығаның ішқұса болу жағдайы жырда арнайы баяндалмаса да, оқиға барысы осыны сезіндіріп, байқатып отырады. Ол жалғыз тауда жатқанда «Қараман батыр Қобландыға Құртқаны қосып», Қобланды қарындасы Қарлығашты Орақ батырға күйеуге беріп, Қараман Қанікей мен Тінікейді некелеп алып қуаныш, тойлар өтіп жатады. Осының бәрінде Қарлығаның бар екенін еске алып, оған құрмет көрсеткен ешкім болмайды. Жыр баяны бойынша оқырман мына бір оқиғаны Қарлығаның жанына батқан тұс ретінде сезінсе керек. Қобланды мен Құртқа Қараманның тойына бара жатқан кезде алдарынан шығып, отауыма түсе кет деп жалынады:

Алдынан шығып Қарлыға,
Қобланды мен Құртқаға
Бір-екі ауыз айтты сөз.
«Сенің үшін әуелден
Бәйгеге тіктім басымды,
Төбеге түйіп шашымды,
Тауда жалғыз жатырмын
Ағызып көзден жасымды...
Шатырымды көрсет, кел,
Апекме қасында!..
«Апеке, түс», – деп жалынды,
«Жездеке, қон», – налынды.
Қарлығадай сұлудың
Жүрегі оттай қабынды...
Қанша жылап айтса да,
Қайрылмай кетті Қобланды...
Көп нәрсе түсіп өксіді
Қарлығаның ойына.
Ақ найзаға сүйеніп,
Өрең жетті Қарлыға
Шатырлы сайдың бойына» [4].

Қайтарда жолда да Қарлығаның шатырының үстінен өтіп бара жатып қайрылмайды. Оның жалына айтқан сөздері аянышты болса да батыр тағы да мойын бұрмай өте шығады. Бұл оқиғаның бәрі де Қарлығаның ішіне шемен болып байланып, азапты дерті асқына береді. Жырда оның осындай психологиялық жағдайы бір ауыз ғана баяндалғанмен, оқиға барысы оқырманның іштей өз бетінше өрбітіп отыруына бейімделген. Арада ұзақ уақыт өтеді Құртқа босанып ұл табады. Бөкенбай алты жасқа келіп ат жалын тартып мінеді. Осыған дейін Қарлыға жеті жыл бойы тауда жалғыз жатады. Қобланды оны еш есіне алмайды. Ішкі шерін айтып ақтарар не дос-сырлас, не жүрегі қалап сүйген Қобланды жоқ қасында, тартқан жан азабы енді ыза-кекке айналады.

Осы кезде Шошай деген батыр қырық мың әскер алып, Қыпшақты шабамын, нағашымның кегін аламын деп іздеп келеді. Қобландының есігін найзамен тіреп, жау екенін білгізеді. Қобланды-

ның таң алдындағы айғайлаған ащы даусынан қалың қыпшақ жиналып, батырлар майдан алаңына шығады. Осы кезде тауда жатқан Қарлыға да келеді. Ерлікті жаны қалайтын жаужүрек, батыр қыз Шошаймен жекпе-жекке шайқас өткізіп жатқан Қобландыны қоңынан найза салып, аттан аударып тастайды. Іштегі ыза мен кек осылайша кек алумен тынады. Енді Қарлығаға Қобланды тарапынан кек туындайды. Оның жанына батып кектендіріп отырғаны – намыс. Батыр үшін хан емес, батыр емес, қатыннан тізе бұгу өліммен тең. Қарлыға көрінсе немесе көңіліне жақпайтын адам көзіне түссе де жаралы жолбарыс секілді шайнап тастауға дайын отыр. Құртқаның Бөкенбайға айтқан сөзінен осыны байқаймыз:

Барма көкең қасына,
Қарамас көздің жасына.
Қаһары келіп жатқанда,
шынымен шабар басынды,
Ашуланып сұлтаным [4].

Әуелі Қарлығаның Қобландыға деген махаббатынан басталған сезімнің ақыры бір-бірінің бастарын өлімге тіккен өшпенділікке ұласады. Қобландының ішіндегі кекке суарылған ыза жолын тауып сыртқа шығуы тиіс, батырдың сол сәттегі көңілкүйі бойынша ол тек қана Қарлығаны өлтірумен басылмақ. Ыза-кек қанмен жуылмақ. Ашуының алды бар, арты жоқ аңғал батырдың қашан да қасындағы жары осындайда ақылменен жол тауып, арқырап келген ашудың алдын тосып тоқырата біледі. Басқаны емес, өзінен туған ұлды жұмсай отырып, Қарлығаны алдырады. Анасының әкесіне жасаған көп жақсылығын айта отырып, «Қан жұтқызбай аузына!» әкелу туралы аманатын орындап, қарсы келіп найза салмақ болған Қарлығаны Бөкенбай атынан аударып, өлтірмей күшпен өзіне бағындырып, аман-есен Қобландының алдына келтіреді. Баласын көріп, мейірі қанып сүйгесін батырға ақыл кіріп, сегіз жыл далада жатқан Қарлығаның азабын түсініп, ашуын тастап некесін қиып алуға тоқтайды. Осымен Қобландының ішіне тұнған ыза басылады. Арада дәнекер болып жүрген Құртқа сұлу еді. Жырда осылайша дәнекерлік, бітімгершілік ұғымы көрініс береді, сол арқылы Құртқаның бейнесі тағы бір қырынан көрінеді. Алайда Қарлығаның ашумен найза салғаны болмаса, айтылған шері бар еді. «Қобланды неге осылай далаға тастап жазалады?» – деген сұрақтың жауабы тек Қарлығаны ғана емес, оқырманды да мазалайтыны белгілі. Жырда оның да ішіндегі кірден арылуына, сөйтіп сұрақтың жауабын алуына мүмкіндік беріледі.

Қобланды батырдың Қарлығамен некесін қиғалы жатқанын естіп, Қараман досы екеуінің арасындағы жақын қатынасты ескерте келе,

«Теке менен тушадан
Түгендеп сойып, той қылып,
Екеуінің некесін

Қиып қоссам, болмай ма?» – деп, өзінің құрдастық بازیнасын жолдайды. Осы жерде Қараман мына мәселеге арнайы назар аударады:

«...Қарлығадай сұлу да,
Сегіз жыл тауда бос жатты.

Шығармас па едім көңлінен

Екеуінің кіесін!» [4]. Бұл қияметтік достың адал көңілі еді. Шын достық көңілден ерлі-зайыптылардың арасында көңіл кірі, өкпе-наз қалмасын деген оймен осы тойды өзі өткізіп беруге тоқталады.

Екі адам арасында жарастық орнауына дәнекер болуға бірінші ұмтылған Құртқа болса, екінші адам – Қараман. Дәнекер болу кей мағынасында «арағайындық» ұғымымен сабақтасып жатады: тараптарды келісімге келуге, қайшылықты істі бейбіт жолмен шешуге шақыратын үшінші бір күш [5: 575]. Бұл қазақ халқының өмірінде бар дәстүр, демек, «іштегі кірді шығару» да осы дәстүрдің құрамды бөлігі. Ауыз әдебиеті арқылы жетіп отырған бұл ақпараттар сол көмескі тартқан дәстүрлі құрылымның сұлбасын көз алдымызға әкеледі. Тойдың мақсатынан екі нәрсені аңғарамыз: біріншісі – құрдастық парызымен той жасап, некесін қию; екіншісі – іштегі кірін шығару, кіршіксіз таза көңілмен жаңа өмір бастауға ықпал ету. Негізгі мәселенің бірі ретінде қаралуы көне замандардағы бұл дәстүрдің адам өмірінде қаншалықты маңызды орын алатынын көрсетсе керек. Келесі бір назар аударатын мәселе «Дүние есігін өлеңмен ашып, өлеңмен аттанып кететін» қазақтың өміріндегі сөз өнеріне деген құрметтің белгісі және сөз өнері іштегі дертті шығарудың құралы қызметін атқарғанын аңғарамыз...

Ұлан-асыр той болады, алты-жеті рулы ел шақырылады. Қарамандай батырға жиналған барша жұрт мақтау айтып, ризалығын білдірді. Той тарқаған соң Қобландыдай жолбарысқа «Көңліңнен кінәң кетсін», – деп Қарлығаны оңаша қолына береді. Екеуін оңаша отырғызып,

«Қалдырмай сөйле бәрін де,

Іште кінәң қалмасын

Бір-біріне нақақтан

Өтірік жала болмасын», – деп тапсырып, бәрін өзі тыңдайды. Сол кезде сөз бастап сөйлеген Қарлыға өткен барлық жайды баяндап шығады: басынан кешірген ғашықтық сезімін, сол жолға әкесін де, бауырын да құрбан еткенін, соның бәрін Қобланды үшін жасағанын айтады. Әрқайсысына келгенде «Білдің бе, Қоблан, кім үшін?» – сұрақ қояды да, оған өзі «Оны да жалғыз сен үшін», – деп жауап береді. Сен үшін деген сөзге ерекше екпін түсіре айтады. Сонымен қатар тойға бара жатып та, қайтып келе жатып та қайрылмай кеткен кінәсін де ақтарыла айтады. Осының бәрі ішке кек болып байланғанын да жасырмайды.

Қанша кінәм болса да,
Сонша көңлің қалса да,
Сонда Шошай алдында

Етбетіңнен бір салдым.

Ескі кекті бір алдым.

Алдыңа келдім, аяма!.. [4]

Осы ойдың артынан іштегі шерінің бір тарқағанын айта келіп, Қараман құрдасқа ризалығын білдіреді:

Қараман құрдас ризамын,

Қарама-қарсы айтқызып,

Тарқаттың көңіл шерімді.

Бүгін өлсем де арман жоқ,

Шығарып көңіл кірімді [4].

Осы жолдардан көп жылдан ішқұса болып жүрген адамның бір ақтарылып, жеңілдеп рахаттанған жайы аңғарылады. Соның өзін мұратына жеткендей бағалап, енді өлсе де арманы жоқ екенін айтады.

Кезек Қобландыға келгенде Қарлығаның айтқанын қайталай отырып, екінші жақтың мүддесі тұрғысынан әр оқиғаға тоқталады. Әкесі туралы айтқанда:

«Шырағым қалай болад?» – деп,

Өлгенше өмірің тіледі», – деп Көбіктің жан берер сәттегі соңғы қызы үшін алаң болғанын еске алады. Сонымен қатар Қарлығаға деген көңілінің күдігін жеткізеді:

Ақылын айтып өлтірдің,

Әкеңнен жақын кім еді?

Қара Қыпшақ Қобланды...

Мұның аз боп, Қарлыға

Ақ бетінде тұлымың,

Бірге туған құлының...

Жалғыз інің Біршымдай

Өзің шаншып өлтірдің.

Ініңнен жақын кім еді?

Қара Қыпшақ Қобланды...

Әкең менен ініңе

Сонша қастық қылғанда,

Кімге достық қыласың

Саған қыпшақ нағып сенеді...

Бұл сөзден сұлу жеңілді.

Қобландының аяғына

Қарлыға сұлу жығылды [4].

Орынды уәжге Қарлыға бас иіп, өзінің жіберген қателігін түсінеді және оқырман көкейіндегі сұрақ та өз жауабын табады. Өмірде абайсыз, албырттықпен кеткен қателіктің ешқашан жазасыз қалмайтынын халық даналығы жырда осылайша ескертеді. Халық таразысы жауына да әділетпен қарайды. Көбікті мен оның ұлы Біршымбай айтулы ерлер. Қапылыста қазақ табады. Қарлыға болмағанда оқиға басқаша өрбуі мүмкін еді. Шынына келгенде Қарлығаныкі сатқындық, халық даналығы оның батырға, қазаққа еткен қызметін бағалағанмен, жеті жыл бойы елсізде жалғыздықтың азабын тартқызып барып, қабылдайды. Бұл орайда сол жылдардың ащы сызы жүректе қалмас үшін арылу, іштегі кірін шығаруға мүмкіндік береді. Ілгеріде атап өткеніміздей іштегі кір кеткен соң ғана ол өзін жаңаша сезінеді. Мазасын алған ауыр азаптан құтылады.

Біздің ойымызша іштегі кірден арылу қазақтың әлеуметтік тұрмысындағы дәстүрінің бір көрінісі болса керек. Егер адам тәрбиелеу ісінде ұлттық педагогиканың бұндай дәстүрлі принциптері болмаса, батырлар жырында да ескерілуі екіталай. Сондықтан жалпы халық ауыз әдебиетіндегі бірбірімен сабақтас, мазмұндас, мағыналас ұғым түсініктерді кешенді түрде зерттеп-зерделей отырып, негізгі белгілерін айқындау ұлттық фольклортану ғылымының алдында тұрғы үлкен міндеттердің бірі.

Әдебиеттер тізімі

1. *Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері (монография).* – Алматы: «Полиграфия», 1995. – 463 бет.

2. *Дәстүрлі атаулар: Анықтамалық жинақ. Автор-құрастырушы – Ақбай Н.* – Алматы: «Арда», 2005. – 304 бет.

3. *Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.* – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

4. *Батырлар жыры, 1-том.* – Алматы: «Жазушы», 2000. – 256 бет.

5. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том.* – Алматы: «Дәуір», 2011. – 752 бет.

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАЗБА ӘДЕБИ ТІЛІ ЖӘНЕ Ы.АЛТЫНСАРИН

Резюме. В статье описывается особенность казахской национальной письменной литературы. В частности, автор проводит исследование письменной литературы, анализирует труды Ы.Алтынсарина.

Ключевые слова: национальный литературный язык, письменная речь, экономическое и духовное развитие, великий воспитатель, мировой уровень, обучение родному языку, образовательные учреждения, учебники, проблема языка.

Summary. This paper considers the features of the Kazakh national written literature. On the base of Y. Altynsarin's works, the author analyses the written literature.

Key words: national literary language, writing language, economic and spiritual development, great tutor, world class, mother tongue education, educational institutions, textbooks, language problems.

Ұлт дегенде, біз қашанда белгілі бір топтың бір аймақта барлығына ортақ болған тілде сөйлей білетін халықты айтамыз. Жалпы алғанда, бір этнос қана біртұтас ұлт болып қалыптасады. Бұл терминнің анықтамасы да осылай берілген. Алайда кез келген халықтың рухани, мәдени, тарихи, әлеуметтік және ұлттық құндылықтарын әрі қарай дамытып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын - оның ұлттық тілі.

Елдің егемендігін, мемлекеттің тәуелсіздігін баянды етудің аса маңызды факторларының бірі – ұлттың тұтастығы мен бірлігі. Ал ұлттың ыдырамас тұтастығы, мызғымас бірлігі, түптеп келгенде, ұлт тілінің тұтастығы оның әдебиетімен тығыз байланысты. Өйткені ұлтты ұйыстыратын, оның өзге этностардан өзгешелігі мен айырмасын айқын аңғартатын негізгі белгісі де, бет-бедері де оның тілі, әсіресе, ұлттық әдеби тілі. Ал әдеби тілді тұтынушылар – ұлттық, дәстүрлі мәдениеттің өкілі, тұтынушысы [1, 6].

Қазақ тарихындағы өткен ғасырларда басталған патшалық отарлау саясатының жүргізген жүйесі XV ғасырдан өз алдына жеке халық, яғни ұлт болып қалыптаса алған қазақ қауымының біртұтастығын бұзып, оның ұлттық дамуын бірнеше ғасырға тежеп тастады. Күні бүгінге дейін тілдік қиындықтардың әлі толастамауы соның сарқыншақтары деп айтуға болады.

Тарихта өз тілін ұмытып, мәңгүрттікке ұрынып, өзінің ұлттық болмысынан адасып, салты мен дәстүріне нұқсан келіп, діні мен ділінен ажырап, алпауыт күшке ие халықтың құрығына түсіп

қалған ұлттар жетерлік. Ал қазақ халқының мұндай алапаттардан аман қалғанының да бір себебі ел ішіндегі зиялы қауымдардың болғандығы деп білуге тиістіміз. Олар ұлттың да, тілдің де, әдебиет пен мәдениеттің де, қала берді салт-дәстүріміздің бұзылуына да өз мүмкіндіктерінше жол бермеуге тырысты. Міне, солардың бірі - белгілі ағартушы Ыбырай Алтынсарин.

Шындығында, Ыбырай Алтынсарин өмір сүрген кезең Ресейде капитализмнің дамуымен байланысты оның отар елдерінде де саяси-әлеуметтік маңызы бар прогрестік шаралардың іске аса бастаған кезі болатын. Саяси тұрғыдан қазақ халқы біршама тәуелді болды. Көптеген оқу орындары солардың тарпынан ашылды. Тіпті, олардың діндерін де оқыту қолға алынды. Өмір сүру қағида-дәстүрлері де біршама өзгерді. Жаңа қоғам жаңаша леп алып келді деп қабылдады. Соның нәтижесінде тілге де әсері болды. Оқу орысша, дін орысша, дәстүр де шатасып орысшаға араласа бастаған кез осы кезең болатын.

Міне, осындай қиын қыстау кезде қазақ зиялылары бас көтерді. Ұлттың ұлттық болмысын сақтауды басшылыққа алды. Мұндай саясатты ашық жүргізгендердің бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол сол кезеңде тілді дамытып, оны қазақ ұлттық жазба әдеби тіл дәрежесіне жеткізуді көздеді. Өзі білім алған орыс тілі немесе еуропа тілдері сияқты, қазақ тілін де дамытып, жаңа сапаға көтеріп, жазба тілді ұлттық сипатқа жеткізуді аңсады. Соның солай болуы үшін еңбек етті. Ол үшін ол ешкімнен тайсалмады. Ойын да, пікірін де, ұсынысын да ашық айтып, жазып та жүрді.

Әрине, ол қазақ халқының алдыңғы қатарлы орысша оқыған бөлігін, Қазақстанның артта қалуын жоюдың бір жолы ретінде, орыс халқының мәдениеті мен техникасының табыстарын үйренуге шақырды. Олар жер-жерлерде қазақ балалары үшін мектеп ашып, онда орыс тілімен қатар ана тілін үйретуді көздеді. Ана тілінде оқытатын мектеп ашу деген сөз, бір жағынан, қазақтың сол тұстағы ескіше шағатай әдеби тілі әсерінен әлі құтылмаған жазба тілін халықтың ауызша әдеби тілі мен сөйлеу тілі негізінде қайта құру еді.

Мұндай ескіше оқуды білетін адамдар саны аз болды. Оның да бастысы сауат ашудың түрі негізінен жаттату әдісі болатын. Ал ол барлығына да қол бола бермейтін, яғни оңайға соқпайтын. Сондықтан кез келген ауылда немесе елді мекендерде мұндай сауатты адамдардың саны санаулы болды. Өзгелермен салыстыра қарағанда, қазақ балалары-

ның сауат ашу мүмкіндіктері жоқ болып шығатын. Міне, мектеп ашу қажеттілігі осыдан келіп туындады. Бұл - мәселенің бір жағы. Екінші, қазақ балаларын оқытатын оқулықтардың жоқтығы.

Демек, XIX ғасырдың орта тұсынан бастап, қазақ қоғамының тарихи даму факторларына байланысты сауат ашу мәселелері аса қажет деп танылды. Оқу орындары мен оқулықтар басты қиындықтарға айналды. Осы қиындықтардың жолын табуда Ыбырай Алтынсарин көп еңбек етті. Ол оқу орындарын ашуды қолға алды әрі оқулықтар да жазды. Осындай сәтте ұлттық жазба әдеби тілге мұқтаждық күшейді. Осы мәселені шешуде ол тілді екі жерден іздеу керектігін ұғынды. Бірінші, бұрыннан қолданылып келе жатқан, бірақ қазақ мәдениетінде қызмет көрсету аумағы бұл кезде тарылған ортаазиялық жазба әдеби тілді пайдаланып, соны жандандыру, екінші, жаңа жазба әдеби тілдің негізін салу.

Ыбырай Алтынсарин бірінші болып өз халқын орыстың озық мәдениетіне жеткізудің негізгі күрескері болды. Қазақ халқының экономикалық және рухани дамуын тездетудің негізгі құралы етіп ол барлық қазақ ауылдарында орыс-қазақ мектептерін ашу міндетін қойды.

Осындай бастамалар ұлы ағартушының қолдауымен өзінің шешімін тапты. Сол кезде Қазақстан аумағында (оның ішінде солтүстік-батыс аудандарында) білім ошақтары көптеп ашылды. Олардың дені, негізінен, бір не екі кластық болғанымен, олар жеткілікті білім беруді көздеді. Олар өз кезегінде тілмаштарды, мұғалімдерді, хат тасушыларды, т.б. мамандық иелерін шығаруға жеткілікті болды.

Ішкі Ордадағы үкімет школдарында 1891/1892 оқу жылында не бары 160 қазақ баласы оқыса, 1889 жылы 573 бала оқыпты. Бүкіл Қазақстанда XIX ғасырдың II бөлігінде не бары 100 шақты орыс-қазақ школдары болып, оларда 4000-ға жуық бала оқыған [2, 11].

Осыншама балаға қазақ тілінде оқулық ұсыну да қыруар жұмысты талап етті. Сол кезде таза қазақ тілінде кітап шығару ісімен және баспасөзбен айналысатын ұйымдар да пайда болды. Қазақтың жаңа жазба әдебиетіне деген сұраныс артты. Осы кезеңдегі тіл практикасын танытатын нұсқаларға патша өкіметінің әкімшілік органдары мен жергілікті әкімдердің қазақ тілінде жазған ресми іс қағаздары да жатады.

Ыбырай Алтынсарин өз қолданысында халық ауыз әдебиеті үлгілерін халықтың сол кездегі сөйлеу тілі мен ауызша әдеби тілінің негізінде жазуды қарастырды. Соны оқып, жатқа білді. Ауыз әдебиеті үлгілерін баланың санасына лайықты етіп қолдану әдісін де пайдаланды. Бұл жолда ол Пушкиннің, Крыловтың шығармаларына иек артты. Тіпті, оны орыс зиялылары қырғыздардың Пушкиніне теңеп жазған мақалалары да болды.

Ыбырай Алтынсариннің ауызекі тіл мен жазба тілге деген жаңаша көзқарасының қалыптасуына оның ауыз әдебиеті үлгілерін жақсы білгендігі де септігін тигізді. Оларды оның жатқа біліп, көп ретте жүйелеп жинақтап, жария етуі де осы айтылған ойды толықтырады. Оның қаламымен жинақталған дәстүрлі фольклор үлгілері бүгінде өз алдына жеке бір еңбек. Онда қазақ халқының этнографиясы мен этномәдениеті, ауыз әдебиеті үлгілері жақсы топтастырылған. Бұған Ыбырай Алтынсариннің үш томдық жинағын немесе сериялы жинақталған еңбектерін атауға болады. Осы сериялы жинақтың он үшінші томы біз сөз еткен ауыз әдебиеті үлгілеріне, оның ішінде этнографиялық очерктерге, ертегілер мен әңгімелерге, ауыз әдебиеті үлгілеріне, мақал-мәтелдерге, жұмбақтарға т.б. негізделген [3]. Осы негізде Ыбырай Алтынсарин әлденеше ғасыр бойы ауыз әдебиеті тілі мен сөйлеу тілі дәрежесінде қалып бара жатқан қазақ тілінің ұлттық жазба әдеби тіл ретінде дамуына негіз салды. Өзі негізін салған жазба әдеби тілде ол қазақша газет шығару мәселесін де күн тәртібіне қойып, оның алғашқы үлгісін өз қолымен жасады. Осы тілмен ол «Шариат ул-ислам» атты ғылыми-көпшілік кітап жазып, онда ислам шарттарын көпшілік халыққа қарапайым қазақ тілінде түсіндірді. Ыбырай Алтынсариннің бұл қызметі өз кезінде-ақ әділ бағаланып, өзінен кейінгі оқыған жастар арасында қолдау тапты.

1870-1883 жылдары Ташкент қаласынан қазақша шығып тұрған «Түркістан уәлаяты» газетінің тілі ортаазиялық түркі әдеби тілі әсерінен мүлдем таза, қазақтың сол тұстағы ауызша әдеби тілі мен ауызекі сөйлеу тілінде жазылған. Бұл да Ыбырай Алтынсаринге өз әсерін тигізді деуге болады.

Ал 1888-1902 жылдар арасында шығып тұрған «Дала уәлаяты» газетінің бетінде қазақ әдеби тілінің жайы, оның болашағы кең талқыланып, келелі-келелі пікірлер айтылғаны белгілі. Сондай мақала авторларының бірі – Асылқожа Құрманбаев «Қазақ тілі турасында» деген мақаласында қазақ халқының шаруашылық өмір тіршілігіне сай өзге түркі халықтарынан тілі де өзгеше дамығанын айта келіп, қазақ тілі туралы өз тілін ғана емес, өзге де көптеген шығыс тілдерін жетік білетін, сондықтан оларды өзара салыстыруға мүмкіндігі болған белгілі Ыбырай Алтынсарин «қазақ тілінің байлығы соншалық, онымен кез келген тақырыпқа кітап жазуға болады» деуші еді... Қазақ тілінің байлығын Алтынсарин сөз жүзінде ғана дәлелдеп қойған жоқ, таза қазақ тілінде орыс әрпімен «Қырғыз хрестоматиясы» атты кітап жазу арқылы іспен көрсетті» деді.

«Абай да, -деп жазды академик жазушы М.Әуезов, – Пушкин сияқты, өз еңбектерінде бізге грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры жағынан қазақтың бүгінгі сөйлеп жүрген әдеби-

еттік тілінің қалпынан көп айырмасы жоқ тіл үлгісін қалдырды» [4, 11].

Көріп отырғанымыздай, Қазақтың ұлы ағартушылары Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев XIX ғасырдың 80-жылдарында-ақ қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің негізін қалап, оның болашақ даму бағытын айқындап берген. Барша зерттеушілердің пікірінше, Ыбырай Алтынсарин мен Абай Құнанбаев өз шығармашылығы арқылы қазақтың жаңа сападағы көркем әдебиет тілін жасап, әдеби тілдің көркем әдебиет стилін қалыптастырды.

Сөз жоқ, Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсарин бір кезеңнің өкілдері, замандас. Олар бір кезеңде қатар өмір сүрген жандар. Алайда олардың бір-бірін білгендігі немесе олардың бір жерде кездескендігі жайлы еш дерек айтылмайды. Тек қана көп ретте олар бірін-бірі білген болуы мүмкін дегенмен шектеледі. Бұл жөнінде бас жіп тағып айтқан М.Әуезовтың мына пікірін келтіруге болады. Ол өзінің Ыбырай Алтынсарин жайлы жазған бір материалында оны Абай Құнанбаевтың білгендігін келтіреді: «Абай Ыбырайды жақсы білген. Кейін Абайдың өзі қадірлегендіктен, Абайдың қолжазбаларының ішіне Пушкин, Лермонтов, Крылов шығармаларынан жасалған аудармалар қоса кірумен бірге, Ыбырай өлеңдері үнемі бірге көшіріліп жазылып жүруші еді. Абайдың өзінің тапсыруы бойынша солай болса керек. Бұл тегін емес» [5, 25].

Ыбырай Алтынсари мен Абай Құнанбаев негізін қалаған бұл әдеби тіл үлгісі олардан кейін сол қалпында сақталып, өз дәрежесінде одан әрі дами берген жоқ. Олай болатын объективті жағдай да жоқ еді. Әрине, олардың идеясын, салған үлгісін әрі қарай жалғастыруда еңбек еткен жекелеген қайраткерлер болды. Бұл орайда, «Дала уәлаяты» газетінде қызмет еткен А.Құрманбаевты, Д.Сұлтанғазинді, Р.Дүйсенбаевты т.б. атауға болады. Бірақ олардың пікірлерінің қалың көпшіліктен қолдау тауып, жұртшылықты жұмылдыратындай қауқары бола алмады. Бұл арада өткен ғасырдың басында ана тіліміздің болашағын ойлап, оның ұлы ағартушылар негіздеген жаңа жазба әдеби тіл үлгісін әрі қарай дамытуда аянбай еңбек еткен Ыбырай Алтынсариннің шын мәнісіндегі шәкірті Ахмет Байтұрсынұлын ерекше атауымыз керек. Ол өзінің қазақ тілінің заңдылықтарын баяндап берген іргелі еңбектерімен қатар қазақ қоғамын дүр сілкіндірген алғашқы ұлттық баспасөзіміз «Қазақ» газетін (1913-18) шығарып, жаңа жазба әдеби тіліміздің нағыз үлгісін жасап берді. Соның арқасында, қазақ тілшілерінің дұрыс көрсетіп жүргеніндей, ұлы ағартушылардан басталған жаңа жазба әдеби тіл үлгісі бүгінгі таңда жан-жақты дамып, өзінің кемеліне келіп жетті.

Ыбырай Алтынсарин өзі басқарып отырған білім ошақтарының мән-жайын аса ұқыптылықпен

бақылап, ондағы келеңсіздіктерге де жауапкершілікпен қараған. Сол арқылы ұлттық болмыстың бұзылуына қол салғандарға тыйым салған. Ұлттың болмысын бәрінен жоғары қоя білген ағартушы өзінің кезекті бір хатында мұндай әбестік жайлы ашық жазады:

«Сізге өте бір қайғылы хабар білдіруіме тура келіп отыр. Біздің Бессонов Александр Григорьевич, сірә, есінен айырылған болар деймін. Әйтпесе, оның өз оқушыларына істеген сорақылықтарын басқаша түсіне алатын емеспін. Бақсам, ол оқытушылар мектебінің үшінші және төртінші кластарында оқушылардың қарсы болуына қарамастан бір ай бойы інжіл мен оның парыздарын уағыздай бастапты. Осының нәтижесінде бір жағынан, ол оқушыларға өшігіп, қатал қарай бастайды да, екінші жағынан, оқушылар оқудан бас тарта бастапты. Тіпті, ол өз шәкірттерін залым деу сияқты сөздерге дейін және оларды кластан желкелеп шығаруға дейін барыпты» (В.В.Катаринскийге жазған хаты. Орск қаласы, 1889 жыл, 20 ақпан).

Міне, осылайша, Ыбырай Алтынсарин заманындағы осындай жайттар мен саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени және идеологиялық мәселелер тікелей немесе жанамалай қазақтың ұлттық тілінің сол замандағы жағдайына әрі оның дамуына өз әсерін тигізді. Оның тілдік қолданысындағы сөздер мен сөз тіркестерінің және т.б. салалардағы лексикалық құрамын нақтылауда орны ерекше болды.

Қоғам өміріндегі қарым-қатынастар мен құбылыстар, әлеуметтік топтар көптеген жаңа сөздердің дүниеге келуіне түрткі болды. Бұл тек тілдің лексика саласында ғана емес, оның жалпы даму бағытында, өзге тілдермен қарым-қатынасында да орын алды. Айталық, кітап шығару ісі кітаби тілдің де, халық тіліне негізделген жазба әдеби тілдің де дамуына мықты күш берді. Ал оқу-білімнің келуі қазақ тілінде оқу құралдарының пайда болуына, сол арқылы оқытудың жолдарына, шағын көркем проза тілінің қалыптасуына жол ашты.

Қорыта келгенде, өз заманындағы қозғалыс тілге де әсер етті. Нәтижесінде, қазақтың жазба әдеби тілінің қалыбы қалана бастады. Оған еңбек еткен ағартушылар мен ақындар, жыраулар мен жыршылар да көп болды. Солардың ішінде Абай Құнанбаев пен Ыбырай Алтынсариннің орны қашанда ерекше. Сондықтан XIX ғасырдың II жартысындағы қоғамның әлеуметтік рухани өмірі қазақтың жазба әдеби тілінің негізі жалпыхалықтық тіл белгілері негізінде жүзеге асырылды дегенде, осы айтылғандарды басшылыққа аламыз. Ал олардың басында Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсариндердің болуы заңды.

Кез келген ұлттың ұлттық қасиеттерінің негізі – ұлттық тіл. Сол арқылы сөйлеп, оны көзінің қарашығындай сақтап, дамыту – баршаға ортақ парыз. Әр халық өзінің ұлттық тілімен ғана халық

екенін танытса, қазақ ұлты да халық ретінде өзгелерден өзгеше ұлт болып сақтала алады. Бүгінгі саяси тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы да ұлт ретінде ендігі құралы өз тілінің тәуелсіздігін мәңгіге сақтап қалуы қажет.

Кешегі Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсариндер негізін қалап, қолданысқа еркін ендіре білген ұлт тілінің одан әрі қарай дамуын бүгінгі қазақ жастарының болашақта елі үшін тек қана ұлттық тілге тәуелді әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайлар ретінде мемлекет тарапынан қолдау жасалуына қол жеткізу орынды болмақ. Сонда ғана біз сөз етіп отырған ұлттық жазба әдеби тілдің әлемдік деңгейде қазақ халқының ұлттық тілі ретінде танылуына қол жеткізетін боламыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. *Мемлекеттік тіл – ұлттық бірегейліктің негізі.* – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 320 бет.
2. *Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі.* – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 384 бет.
3. *Алтынсарин Ы. Этнографиялық очерктер және ауыз әдебиеті үлгілері. 13 том.* – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 166 бет.
4. *Әуезов М. Абай /Ибраһим/ Құнанбайұлы. Қазақ әдебиетінің тарихы.* Алматы, 1961. – 431 бет.
5. *Әуезов М. Ыбырай Алтынсарин – қазақ мәдениетінің зор қайраткері //Ыбырай Алтынсарин тағылымы.* –Алматы: Жазушы, 1991. – 384 бет.

Baiymbetova G.M.

International Hoca Ahmet Yesevi Kazakh-Turkish University, master student

E-mail: Mash611@inbox.ru

LINGUISTIC ASPECT OF ADVERTISING

Түйін. Мақала жарнамалық мәтіннің лингвистикалық сипатын зерттейді, оның мақсаты адамның өзінің құрылымында мағынасын қамту және оны лингвистикалық және көрнекі белгілерді декодтауға қатысуға шақырады. Жарнама мәтіні байланыс әрекеті түрінде қабылданады және осыған байланысты, мақалада әлеуетті байланыс серіктесінің мінез-құлқын өзгерту функциялары, міндеттері, мақсаттары, тәсілдері қарастырылады. Көрнекі бағалау, эмоционалды, жарнамадағы лингвистикалық құралдардың экспрессивті әлеуеті ауызша емес элементтермен өзара әрекеттесуде жүзеге асырылып, тұтынушыға тиімді әсер етеді.

Резюме. В статье рассматриваются лингвистические особенности рекламного текста, целью которого является включение человека в свою структуру значений, побуждение его к участию в декодировании лингвистических и визуальных знаков. Рекламный текст воспринимается как своеобразный акт коммуникации, и в связи с этим в статье рассматриваются функции, задачи, цели, способы изменения поведения потенциального партнера по коммуникации. Яркая оценочность, эмоциональность, экспрессивный потенциал языковых средств в рекламе реализуются во взаимодействии с невербальными элементами, обеспечивая эффективное воздействие на потребителя.

Summary. The paper examines linguo stylistic features of the advertising text the purpose of which is inclusion of the person in the structure of meanings, prompting him to participate in decoding linguistic and visual marks. The advertising text is perceived as the original act of the communication. In this connection the author considers functions, problems, purposes and ways of changing behaviour of the potential partner in the communication. Thus, bright evaluation, emotions and expressive potential of language means in advertising are realized in interaction with nonverbal elements, providing effective influence on the consumer.

Communication in the life of modern man is largely connected with the media and, in particular, with advertising. Under the influence of advertising are all living and working in the modern world. Despite the diversity of scientific research on advertising, the need for qualitative rather than quantitative approaches is increasingly felt. Advertising goes beyond the economic sphere and becomes a phenomenon of

human culture. On advertising, one can judge the ideals of a nation.

For modern civilization, advertising begins to perform a function that previously belonged to art. This is the creation of value structures. It is engaged in ideological interpretation of itself and the world. Advertising acts as a structure that transforms the language of objects into the language of people, and vice versa. Its goal is to include a person in its structure of meanings, encourage him to participate in the decoding of his linguistic and visual signs and enjoy this decoding activity. The question of the linguistic nature of the advertising text is closely related to the specific impact of print advertising and its perception by consumers. An advertisement can be perceived as a kind of communication act-there are participants, a way of contact, a code / language, a message of information and a reaction to it. The main task of the advertiser in this process is to cause certain changes in the behavior of a potential communication partner. Therefore, among the main functions of an advertisement, in the first place, one can distinguish:

1. An effective function that can be defined as a set of emotive (evokes a certain emotional reaction, motivates), aesthetic (the effect of an advertisement as a work of art, where the very form of conversion plays a role) and convincing functions (Do not Brake! Snickers!).

2. Informative function (referential / denotative), which consists in sending the necessary information about the object of advertising (BiLine - the space of digital technologies).

The main objectives of the advertisement (A) are the following: attracting attention to the advertising medium; Bringing the potential consumer into a state favorable for perception; Call of interest to the subject of advertising; Demonstration of the advantages of goods / services; Disclosure of some specific properties of the goods; Popularization of the name, brand, installation, slogan; Capturing them in the mind and, thereby, prolonging the fleeting impact of the advertising text and inducing the reader to act actively at the right time. Each printed A is built in accordance with the general human characteristics of the perception of information. During the day, the consumer has the opportunity to see up to 1500 different commercial messages. Most people spend about 1 second to read them. [1: 58].

Illustrate the process of advertising impact on the consumer can be an example of the formula AID (C)

A, proposed in the early 20th century by J. Lund . A qualified advertisement should attract attention, keep interest, cause desire, achieve confidence and demand a purchasing action. Attention, most often, is attracted by illustration and heading, showing real benefits to the buyer and appealing to his interests (for example: "advanced beer" (Klinskoe).) Interest is created through the emphasis on the benefits of acquiring the goods and information responding to questions of reader consciousness (for example : "You have to meet more often" (Golden Barrel), the desire is excited by the image of the subject of the advertisement presented to the client and imagined in his imagination. An indirect speech tactic, positive / close to the reader context, evasion from excellent degrees, uncertainty, boasting creates the trust. All is revealed accurately and believably, for example: "There is a menu in every mobile. But not everyone has the address of the nearest cafe. "

The action begins with an incentive - an invitation to action and an indication of the need to act quickly (came, saw, connected!) The approach is widely known, using deep motivation. The basis is the hierarchy of needs that a person seeks to satisfy. A person always needs something, the task of the advertiser is to find out exactly what, and offer him that. There are eight groups of human needs used by the creators of advertising as a leitmotif: 1) the need for food, breathing, rest; 2) security, confidence, self-esteem; 3) merging with any creature, belonging to a particular group; 4) creativity;

5) cognition / development of the world; 6) manifestation of will; 7) world outlook; 8) super meaning. In advertising, these needs are refracted in the form of methods of influencing the consumer (back reaction).

Acceptance / rejection of the meaning of symbol objects by an individual involves the purchase / abandonment of it (for example, a keychain in the form of a cancer is a zodiacal sign). Making a purchase, the consumer identifies it with his own personality. There is a deep correspondence between what a person wants to be / seem and what he acquires. To make a purchase is to tell about yourself, to give an opportunity to judge others about yourself (we buy, taking into account what people say about us).

A person is social and tries to belong to certain groups, dictating their norms, including behavioral ones. Through a specific subject there is a reference to the consumer to a group of people with a higher social status (for example, jewelry, perfume). Thus, the advertisement encourages / strengthens the existing need, and the product presented in it serves as a means of satisfying the arising need. It is very important that the selected needs significantly influenced the behavior of the person, and the related facts succumb to the advertising impact.

Turning to the consideration of the issue of the specifics of the advertising text, we note that some of them are due to extralinguistic factors: payment for the area occupied by the advertising text, competition of other information, the pragmatic orientation of the advertising text. The general oversaturation of the information sphere, the high cost of advertising and the time factor that the consumer has, determine the language specificity of the text. Advertising text (RT) is an example of the most effective use of language tools. The pragmatic aspect of the RT is directly manifested in its peculiar organization (choice of grammatical and lexical units, stylistic devices, special syntax, organization of printed material, use of elements of various sign systems). There are two trends: conciseness, laconic expression and expressiveness, the capacity of information on the basis for the creation of advertising texts. The way of submitting the advertising text is somewhat like the telegraph style. It is important to preserve the original freshness of information, to convey its explosive potential, concentrating the text in several easily digestible and easy-to-memorize words. The text of advertising refers to those kinds of texts that are designed to have a more direct and direct impact on the audience, if possible. In the construction itself, in this case one can find the manifestation of linguistic regularities that correspond with the deepest layers of consciousness:

A) Simplification of syntax - an increasing number of simple unspoken sentences, chains of phrases of a nominative nature;

B) in the lexical terms, the role of narrowly denotative signs - high-frequency lexical signs that have specific and highly emotional content under these conditions - increases.

In trivial advertising, the construction of text is reduced to simplifying the grammatical structures and the abundance of clichés-stamps with the general frequency and limitations of vocabulary. However, the most effective advertising texts are built on a much more complex than it sometimes seems, principles. Creators of texts in this case avoid direct description of the subject of advertising, its properties, characteristics and merits. This is preferred to create an image, which is carried out: a) through a special, carefully thought-out graphic and illustrated presentation of the material and its linguistic design, associating the subject matter of advertising with some symbol; B) through the association of the subject of advertising with belonging to a particular social group that has prestige in the eyes of a potential consumer. Such a text, appealing to the hierarchical system of values that each person has, often rests on the principles by which hidden suggestion is made. The content of what needs to be impressed on the client is included in the information communicated in a hidden, veiled form, and the assimilation of such a message is characterized

by spontaneity and involuntariness. The reception of absurdity is based on the contrast between the image of an object in a sphere alien to it, where it is inappropriate and absurd, and where its incompetence is excusable, and in the sphere of its application, where he is the leader, number one, professional, etc. This contrast emphasizes the merits of the subject of advertising is much brighter than a simple description.

Quite often an appeal to a close client is used to the image that has a similarity / connection with the advertised subject - an implicit argument in favor of the subject of advertising. Sometimes, as a separate device, advertisers use affiliation - assigning themselves to a particular social group with a higher

Social status through the possession of the subject of advertising. In this case, often used images of famous people who use the subject of advertising. Authors of advertising texts believe that through this object the consumer realizes his desire to approach the star, he believes that possessing the subject of advertising will bring success.

Another speech tactic is to appeal to the imagination, the dream, the idea of the consumer with the aim of introducing the idea in an unusual form, moving to a less rational and critical area. The persuasiveness of the consumer is increased, and very convincing arguments are not required to convince him.

All the above examples indicate a variety of speech tactics used in advertising. Advertising text is a specific text, in which: 1) situational synonymy is active; 2) possible combinations of words broader than normative, general language; 3) developed polysemy; 4) the brevity of phrases is noticeable along with their high informativeness. Often, each separate phrase is self-sufficient and is a microtext. In general, the advertising text: 1) polisemic, it is characterized by imitation of different styles and genres (letter, recipe, certificate, conversation, fable, etc.); 2) very expressive, 3) original; 4) is purposeful; 5) is elliptical, tends to compression.

Special characteristics of the advertising text are evident in all language levels. Let's consider them in more detail on the example of English advertising texts.

To communicate information, English uses more dynamic means than Russian. English verb is more expressive and informative. It carries the idea, the dynamics, on it lies the basic semantic load. Therefore in English A verbal forms are encountered much more often than one would expect, given the tendency of advertising to nominativeness. The most common is the present time of the indicative mood, which updates the message. Experts identify several options for its use. Under the influence of compression in advertising texts, it is noteworthy to use gerunda instead of a subordinate cliché (admission of non-normative grammar). An alternative to the verbal tendency of

the English language and the nominative nature of advertising is the infinitive - an easily substantivized form. Often, it forms designs with modal verbs, expressing the possibility, desire, proposal. The imperative mood as one of the means of realizing the advertising function in its direct forms is used when addressing a youth audience. The imperative carries a challenge, a charge, an appeal and is oriented towards the forms of communication accepted in this environment without ceremonies. The advertiser can afford them: a) providing the client with a valuable service, making a profitable offer; B) persuading the client not to lose pleasure, to make yourself pleasant. Pathetism and exaggeration of merits undermine the credibility of advertising. In professionally produced promotional texts, the appreciation increases through non-standard usage.

The following ad technique that is called "Slogan" has great impact on the consumers and is considered to be the powerful means of persuasion. Slogan is the linguistic technique that is widely used by advertisers.

Slogans are short phrases that a company uses over and over in its ads. Good slogans are easy to remember and tend to stick in people's minds. The majority of slogans are designed to help create a favorable image of a company and its products. Most such slogans do not relate to particular features of a product. Companies also use slogans in advertising inexpensive products, such as chewing gum or soft drinks.

Advertising slogans are claimed to be, and often prove to be, the most effective means of drawing attention to one or more aspects of a product. Typically they make claims about being the best quality, providing an important benefit or solution, or being most suitable for the potential customer. <http://en.wikipedia.org/wiki/advertisingslogan/>.

At the start of World War I, when modern advertising was in its infancy, a famous poster called on young British men to heed the need expressed by one of Britain's foremost soldiers, Lord Kitchener, and volunteer to serve their country. The famous slogan "Your Country Needs You" was heard around the world. Still today America uses a variant of this slogan ("Uncle Sam needs you", or "The Army needs you").

Advertising slogans often play a large part in the interplay between rival companies. An effective slogan usually: states the main benefits of the product or brand for the potential user or buyer; implies a distinction between it and other firms' products - of course, within the usual legal constraints; makes a simple, direct, concise, crisp, and apt statement; is often witty, if it is required as not all advertising slogans are meant to be witty; adopts a distinct "personality" of its own; gives a credible impression of a brand or product; makes the consumer feel "good"; makes the consumer feel a desire or need; is hard to forget - it adheres to one's memory (whether one likes it or not), especially

if it is accompanied by mnemonic devices, such as jingles, ditties, pictures or film sequences on televised commercials. Such slogans as "Life's good", "Be brilliant", "Sense and simplicity", "Живи на яркой стороне", "Бери от жизни все", "Управляй мечтой" and other slogans are made successfully and serve to be promotion of the advertisements.

Usually, slogans are created as advertising copy by professional writers among whom writers of serious literature, such as novelists may be found at times. On the other hand slogans often originate as tiebreakers created by "compers" or competition entrants as a means of elimination in trade competitions, often combined with a submitted proof of purchase of the company's product./ [www.newstyle.foosquare.com./](http://www.newstyle.foosquare.com/)

Advertising slogans are subject to ethical constraints and are often viewed with reservations, if not actual misgivings by official bodies, such as the Advertising Standards Authority in the UK, or the European Advertising Standards Alliance who claim to have a responsibility to the public good and whose decision making follows an Advertising Code. Similar organizations exist in Canada, Ireland, New Zealand, Australia, South Africa, as well as other countries. / Deighton, John (1985), "Rhetorical Strategies in Advertising," in *Advances in Consumer Research*, Vol. 12, eds.

Morris Holbrook and Elizabeth Hirschman, Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research, 432-436./

Many of the companies in different countries run their businesses successfully over the years sometimes only due to well-created slogans. The more detailed analysis of slogans is made in the practical part of the diploma work, where we can witness manifestation of such technique in all the types of delivery, that is the substyles of mass media.

The advertisements are diverse in character in accordance with the possibilities that every substyle can offer to the ad-transmittance. Thus, e.g. the extralinguistic and linguistic techniques are equally important in the following ad.

The techniques can be of varied character in accordance with the restrictions of the definite substyle. Thus, for example the radio substyle can not bring the visual picture to the consumer. So, let's analyze the car advertisement in this very medium. The introduction begins with lexical layer as follows:

"Он не боится ничего на свете, тем более он не боится отличаться от других. Твой Land Cruiser 100 JX!"

It is Suspense, as we don't know who is "he" until we reach the definite place of the script. The script begins with characterizing passage of "he" and the first impression is like it is advertising the film and "he" is the character of the film. Then we get to know that it is a kind of car is advertised. The car is personified, because it is replaced with pronoun "he".

This ad doesn't contain neither the description of the car's model, nor technical information such as speed, appearance, quality. But there is such statement "Он не боится ничего на свете, тем более он не боится отличаться от других". Here may be the word "nothing" stands for different weather conditions, kinds of roads, and etc. It is mentioned that the car differs from others. Differs in what? The car can differ by its model, speed, comfortable saloon, wheel, and other details. So, I can come to such suggestion that the author of the ad copes with the lexical layer perfectly, suitably using metonymy. As for the slogan "Отличный повод отличаться" is constructed due to Alliteration + Pun, we can judge it from the recurrent consonant sounds "т", "л", "ч". It sounds well, attracts attention, memorized better and it is bright.

The ad is created to advance. The linguistic techniques as suspense, alliteration, pun, make the lexical layer of the ad bright and easy to memorize.

Toyota: "Управляй мечтой"

The advertising has psychological influence on our six-leveled motivations, especially to such level as competence, prestige and esteem and security and safety through such techniques as basic appeal, brand and slogan. Each of the technique is presented through analogy and confirmation. "Совершенно новый" is epithet, SD and EM based upon analogy; "Управляй мечтой" – is expressed due to metaphor, SD and EM based upon analogy.

The extralinguistic aspect of the advertising based on contrast and appeals to the feeling of being safe and sound, prestige and esteem. So, the car is driver in such controversial situation, if details describe, it is on the ship with containers that are placed separately from each other and creating a narrow place in between. To create a strong effect the author of this advertising ads such detail as the storm on the sea and heavy rain. So the author created the most dangerous situation for the car driving.

But nevertheless, the car moves lightly and it is speed is rather. Fast and such detail as the smile of the drive shows that he is satisfied with the car's mechanical contribution and even surprised.

The slogan of the ad is constructed due to metaphor and metaphor drive home the idea that with the Toyota's car your dream can be realized in the form of the car. I consider this ad to be done to advance and produce favorable effect by means of contrastive situation and colourful speech of the advertiser.

The above mentioned examples are the analysis of the advertising techniques according to the conclusive scheme, where we can trace the manifestation of different means of persuasion that diverse in character and digestion. So, we hope that gave grounds to prove the essence and meaningfulness of the conclusive scheme of advertising techniques that are divided into psychological techniques and basic means that is of novelty character of the work.

In the end of the work I'd like to confess the fact that advertising techniques manifests new concepts with the time changes, moreover the are getting more and more complicated and sophisticated.

In conclusion, it can be figured out that advertising techniques are really diverse in character in a variety of ways: with regards to psychology, linguistics and extralinguistics.

Such points as theory of persuasion, perception, motivation and the like are taken into account while producing an advertising product. A short advertising slogan, for example, "life's good", "connecting people" and the like can be a result of thorough analysis of all above mentioned factors.

The understanding of all the linguistic and other methods manifested themselves in the linguistic and extralinguistic layers is of paramount importance with us, since we, as a future philologists, must be able to use the power of words in its full capacity to produce the necessary impact.

References:

1. Vorobyov G.G. *Your information culture*. M., 2001. 152 pp.
2. *Mass culture: contemporary western researches: Trans from Eng. / Ed. V.V.Zvereva*. M., 2005. 339 pp.
3. Lotman Yu.M. *Semiosfera*. SPb., 2000. 589 pp.
4. Deighton, John (1985), "Rhetorical Strategies in Advertising," in *Advances in Consumer Research*, Vol. 12, eds. Morris Holbrook and Elizabeth Hirschman, Ann Arbor, MI: Association for Consumer Research, 432-436.
5. DeWitt Eugene A. *Microsoft Encarta Encyclopedia Deluxe 2002*
6. *Dictionary of the History of Ideas: Analogy in Patristic and Medieval Thought*.
7. Duckworth George E. *Microsoft Encarta Encyclopedia Deluxe 2002*

К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ ЖЕСТОВОЙ КОММУНИКАЦИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Түйін. Мақалада ымдық қатынастың топтастырылу мәселесі қарастырылады.

Summary. The article raises the question of the classification of gesture communication in the Kazakh language.

Ключевые слова: кинесика, межъязыковые сопоставления, коммуникация, интерпретация, речь, жест, жестовый язык.

Keywords: kinesics, cross-language comparisons, communication, interpretation, speech, sign, sign language.

Түйін сөздер: кинесика, тілаларлық салыстырулар, арақатынас, түсіндіру, сөйлеу, ым, ым тілі.

Центральным планом кинесики является жестовая коммуникация. Как гласит одно из наиболее распространенных определений, жест – это «условный кинетический акт, отличающийся коммуникативным характером от других актов безусловного кинетического поведения» [1, 464].

Приняв данное определение жеста в исследовании, можно уточнить статус ряда жестов в отношении к парязыку. Так, очевидно, что кинемы, являющиеся составной частью какого-либо физического действия, не осложненного семиологическим содержанием, не могут быть отнесены к паралингвистическим.

Таким образом, под наше определение нельзя подвести всякие другие движения тела – беспорядочное, неизобразительное махание руками во время устной словесной беседы или монолога, действия типа «закурить», «присесть на стул», «поправить челку», чисто рефлекторные движения (отдернуть руку от горячего, отшатнуться, вздрогнуть от неожиданности), различные нервные движения (нервно барабанить пальцами по столу, грызть ногти, крутить пуговицу на одежде собеседника). Трудно предположить, что данные движения подчеркивают мысли говорящего и помогают их понять собеседнику, это касается также сугубо индивидуальных жестикуляционных движений рук во время беседы. Эти разнообразные ненормированные телодвижения не имеют сколько-нибудь четкой значимости, и их не следует приравнять к семиотически полноценным жестам и смешивать с ними. Нельзя отнести к семиотическим единицам также обычные движения и передвижения человека, направленные на достижение какой-либо цели, так как это не знаки. В данных случаях нет обозна-

чаемого, и, что следует из этого, нет обозначения, отсутствует сообщение.

Определенные трудности возникают при определении статуса выразительных или импульсивных жестов, которые Е.Д.Поливанов назвал естественными, подчеркивая их биосемиотическую природу, обусловленность эмоциями, настроением [2].

Но употребляясь рядом со словами, они приобретают статус «окультуренных» жестов и поэтому, несомненно, можно рассматривать в ряду других паралингвистических явлений.

Хотелось бы отметить, что, хотя в определении жеста не может быть учтен интонационный фактор, в реальном общении имеет место сложное пластико-мимико-жестово-интонационное сопровождение высказывания.

Особенно показательны в этом отношении ритможесты, которые служат как бы дополнительным суперсегментным средством для организации высказывания, дублируя интонацию. «Ритмические жесты имеют, когда говорящий подчеркивает не отдельные места своей речи, а весь ее ритм. Жест в ритмической функции смыкается с ритмикой слова, звука, речи. Все вместе – звук и жест – могут также быть мощным средством воздействия на слушателей» [3,7]. Ритможесты «определяют речевые синтагмы, отличают их границы, указывают на ускорение или замедление темпа речи, подчеркивают логическое ударение» [1].

Справедливо отмеченное выше высказывание также в отношении эмоциональных жестов, поскольку эмоции проявляются и в жестах, и в интонации одновременно, получая в них «материальную точку опоры» [4,352]. «Эмоция – это реакция всей личности, включая организм, на те ситуации, к которым она не может адаптироваться, и она имеет преимущественно функциональное значение» [5, 171].

Несмотря на то, что жесты занимают значительное место в акте коммуникации, изучение их недостаточно полно. До сих пор отсутствует общепринятое определение жеста, существуют разногласия в вопросе определения статуса ряда жестов, не разработаны точные и единообразные системы описания жестов, что осложняет ряд процедур, в частности классификацию жестов.

Одна из первых классификаций жестов была предложена Е.Д.Поливановым, который выделял символические, экспрессивные (выражающие эмо-

ции, естественные) и описательные жесты («копирующие действительность», потенциально-естественные) [2].

С тех пор предпринимались попытки классификации жестов по разным признакам: типу значений, структурной организации, знаковой фигуре, переводческому принципу, общей семантике, типу тональности общения, категориям значений, коммуникативной ценности и т.д. [6, 46]. Данные классификации исходят из какого-то одного параметра. Попытку объединить в рамках одной классификации разные параметры предпринимает А.В. Филиппов, Н.В. Глаголев, А.В. Галичев и др.

В свою очередь, мы, исследовав различные классификации, предприняли собственную попытку классификации жестов в казахском языке. Основываясь на опыте А.В. Филиппова, Н.В. Глаголева, А.В. Галичева, мы попытались объединить в рамках одной классификации разные параметры, так как считаем, что классификация такого типа наиболее полно разносторонне отражает кинетическую систему казахского языка.

Как известно, существует четыре вида каналов передачи информации: ольфакторный, тактильный, зрительный и слуховой. Поскольку ольфакторный канал совершенно не типичен для нашей национальной системы, то мы сразу исключаем его из параметров классификации. Что касается тактильного канала, то знаковость иногда коренится не только в самом движении, но и в тактильном воздействии посредством его на собеседника. Например:

Москалдау бір әйел Қарақатынды түртіп қалды.

Ее толкнули в бок и покосились на Еламана.

Жестикуляционное воздействие на собеседника происходит, несомненно, через зрительный канал. Например:

– Ассалаумағаләйкум, – деп оң қолын кеудесіне қойып сәлем берді. Подойдя к хозяину приложил руку к сердцу.

– Ассалаумағаләйкум!

Если телодвижение сочетается со звуком, являющимся его следствием, это тоже жест. Например:

Сол бір жарасымды көрініс кезінде залдағылар ұзақ қол соғып өз сүйсіністерін білдірген болатын. Зрители в восторге заплодировали.

Но если движение в сознании воспринимающих менее существенно, чем его результат – звук, то, по-видимому, это уже не жестовый знак, а акустический сигнал (например, звук колокольчика).

Таким образом, по характеру воздействия на воспринимающего мы делим все жесты на жесты визуальные, визуально-акустические, визуально-тактильные.

В зависимости от проксеимического компонента, т.е. от пространственного взаиморасположения ки-

немы могут формироваться дистантно и контактно. Кинемы, использующиеся при определенной дистанции, назовем дистантными, а кинемы, используемые при непосредственном контакте коммуникантов, – контактными. Для иллюстрации приведем следующие примеры: а) дистантный жест:

– Әй, Әбілқайыр хан! Әй, Барақ сұлтан! – деді сол қолын жоғары көтеріп, – хан мен сұлтан өзара қырқысып жатырсындар. Сонда қара халық бізді неге шақырдындар? Соларынды айтындаршы! – Әй, хан Абулхаир!.. Әй, султан Барақ!.. Зачем же меня, безродного человека, звали вы на свой высокий совет?!

б) контактный жест:

Шамнан бұрын топырлап кіріп жатқан жұртқа араласа, жасы мен шамалас, кескіні де маған ұқсастау, бірақ бойы менен сұңғағырақ, мұрны менен гөрі қырлырақ бір жас жігіт “кәне, нағашым?” – деп қуана кірді де, ешкім “мынау” демей-ақ, менімен құшақтаса кетті.

И вдруг, расталкивая всех, ко мне подбежал юноша, мой ровесник, чуть повыше меня ростом и посильнее, что я очень хорошо почувствовал, когда он принялся меня тискать своими крепкими руками.

По характеру участия коммуникантов в исполнении кинемического акта, жесты можно дифференцировать на индивидуальные, взаимные, индивидуально-взаимные.

Индивидуальные жесты производятся одним из коммуникантов. Для иллюстрации приведем следующую ситуацию:

Ербол төреші болғандықтан, енді жұрттың бәрі жаттап алған төрелікті өзі тағы бір айтып, аз ойла-нып, бас шайқады.

Так как Ербол стал судьей, то он так же, как и другие судьи, тоже подтвердил решение, и несколько подумав, замотал головой.

При исполнении взаимных жестов, оба коммуниканта принимают активное участие. Например:

– Ал қош, ата! – деп қолдасып жүреберіп едім, аздан кейін Жүмекен: – Әй, бала! – деп дыбыс берді.

– До свидания, Жумабай-ата! – я было попрощался за руки, как Жүмеке окликнул меня снова.

Индивидуально-взаимные жесты отличаются от взаимных тем, что степень активности одного коммуниканта выше, чем у другого. Приведем следующий пример:

– Болады. Әбден болады. Бұл биік ғажап ақыл. Мұндай ақылды ақшаға сатып ала алмайсың, – Темірке жүзі жайнап отырды да, – шүші матур... бик матур жігіт, – деп ол Тәнірбергенге ырза боп, арқасынан қағып-қағып қойды.

– Можно, можно! – обрадовался Темирке. – Вполне можно. Это очень удачная мысль! Такого совета за деньги не купишь. Прекрасный джигит! – хлопал он Тәнірбергена по спине. – Очень даже

можно. Теперь все рыбные места объявим запретной зоной.

По параллельности или последовательности выполнения жестов руками, ногами или другими органами кинемы можно разделить на парносоматичные и непарносоматичные. Жесты при которых используются парные органы (руки, ноги, плечи, соответствующие пальцы обеих рук) назовем парносоматичными. Для иллюстрации приведем следующий пример:

Қарғыс атсын ол күнді! – деді Бұқар жырау екі қолын жоғары көтеріп. – Қайта оралмасын, өшсін қарасы сол қалпымен!

– Будь проклят этот день! – вскричал старый жырау, потрясая сухим кулаком.

Перевод данного примера не соответствует оригиналу. В оригинале приводится жест «екі қолын жоғары көтеру», что в переводе обозначает «поднять руки вверх». Данный жест является парносоматичным. Жест, данный в языке перевода, является непарносоматичным. Изменение внешней формы кинемы приводит к изменению семантики жеста. В данном случае жест, описанный в языке перевода обозначает угрозу определенному лицу, а не акт проклятия.

По составу кинесических элементов в одном значимом жесте можно различать простые и составные кинемы. Простые кинемы – это кинемы, состоящие из одного кинесического элемента. Например:

Ебейсің басын төмен салып, сазарып отыр. Сүйеу картта оған назар аудармады. Ебейсын сидел, опустив голову. Старик тоже не обращал на него внимания.

Составные кинемы – это двойные или тройные пантомимы, причем один из входящих кинесических элементов является в данном случае определяющим, главным, а второй (или остальные) лишь оттеняет значение основного, или усиливая его, или, наоборот, ослабляя. Например:

Жәнібек хан нөкерлерімен таяу келіп қол құсырып иіліп сәлем берді:

– Арсың ба, Асан ата!

– Барсың ба, жарқыным? Хан Белой Орды Джаныбек, перед которым трепетали враги, подошел к холму и, как сын перед мудрым престарелым отцом, склонился в глубоком земном поклоне. Такого еще никогда не было в степи, чтобы хан поклонился народному певцу!..

– Здравствуйте, дед Асан!..

– Здоров ли ты, наш светоч?!..

В переводе данного примера также допущена неточность, что, лишняя раз доказывает актуальность проблемы, поднятой нами. Жест, данный в оригинале «қол құсырып иіліп сәлем беру», является составным, парносоматичным и переводится как «поклониться, скрестив руки на груди».

В зависимости от количества повторений кинемы

подразделяются на однократные и редуцированные. Жесты последней группы для выражения определенного содержания требуют повторного выполнения. Например:

Ата-анасының қолында қалған соңғы алданышы оныншы бала да бір айдан бері ауру. Есбол кәрия Мөңкенің сынық жүзіне көз салып отырып: “Тұсырдан қалған бұл да жалғыз із, соңғы зурият! Ойдәйт десейші!” – деп, басын изеп-изеп қойды.

Есбол был стар и мудр, и многое ему было дано – он смотрел не грустное темное лицо Мунке и все понимал. “И ты зурият, – с едкой печалью думал он. – Единственная плоть от Пусыра! Горе, горе... Ой-дайт десейше!”

В данном примере присутствует кинема «бас изеу» – «кивнуть головой». При однократном исполнении данный жест может обозначать согласие, приветствие, может использоваться при прощании. При повторении несколько раз обозначает «сокрушаться по поводу чего-либо». При переводе кинесический компонент остается без внимания.

С точки зрения топологических характеристик, жесты, в зависимости от того, какой район тела участвует главным образом в их производстве, можно разделить на мануальные, мимические, головные, плечевые, ножные, жесты, выполняемые всем корпусом. Мануальные (движения руками), плечевые (движения плечами), ножные (движения ногами) жесты могут быть, в свою очередь, парносоматичными и непарносоматичными.

Мимические жесты можно подразделить на глазные (көзін қысу, көзін алақтату), бровные (қабағын шыту), носовые (мұрнын шүйіру), губные (ернін тістеу, ернін сылп еткізу), языковые (тілін шығару), движение щек (ұртын томпайту).

В казахской культуре существуют жесты, выполнение которых предусматривает привлечение определенных предметов.

Бөгенбай қамшысын алдына тастай салды да, енді Абылайға бұрылды.

– Шүршіт көгенінде қан жылап жатқан Шығыс Түркістандағы бауырымызды құтқаруға біз неге аттанбадық, Абылай сұлтан? Соған жауап берші. Помолвившись, старый, поседевший в боях легендарный батыр Богембай – левая рука султана Аблая – бросил перед собой плетъ и повернулся к Аблаю:

– О мой султан, почему не пришли мы на помощь нашим братьям из Большого жуза, которые истекают кровью на шурутском аркане?

Такие жесты можно назвать комбинированными. Жесты же, выполняемые автономно – цельносоматичными.

По гендерному признаку, то есть по употреблению в речевом общении преимущественно коммуникантами женского или преимущественно коммуникантами мужского пола, жесты можно разделить на мужские, женские и смешанные. К

женским можно отнести, например, жесты «бетім-ай», «бетін шымшу», «екі бүйірін таяну»; к мужским, например, «төс соғысу», «қамшыны алдына тастау» и др.

По семантическому признаку жесты можно разделить на описательные, символические, экспрессивные.

Описательные или, как их еще называют, изобразительные жесты можно разделить на предметные жесты (форма, размер, число), указательные или дейктические (место, движение, направление), квантитативные (ритможесты). Предметные жесты имеют внешнее сходство с денотатом. Таковы кинесические формы выражения геометрических фигур, размеров, форма поверхности и т.п. Сопровождая речевое высказывание, как эмоциональное, так и нейтральное, предметные жесты влияют на его структуру так, что могут элиминировать определенные части высказывания. Тесная функциональная связанность со структурой речевого высказывания обуславливает их участие в коммуникативных сообщениях (жест + вербальный текст).

Указательные жесты, указывая на что-то, одновременно выделяют пространственные координаты, способствуя адекватному восприятию жеста адресатом, также подчеркивают субъективные параметры ситуации, то есть выделяют участников общения.

Что касается ритможестов, то по свидетельству Д.И.Воронина, «непроизвольный характер движений этого уровня не позволяет причислить их к числу средств общения. Однако их влияние на протекание речевого контакта довольно велико. Являясь дополнительным источником (помимо речи) информации о собеседнике, они влияют как на

выбор речевых средств общения, так и формируют специфическую микроситуацию, на фоне и с учетом которой проходит дальнейшее взаимодействие партнеров, обеспечиваемое как вербальными, так и невербальными средствами»[7].

Символические кинемы, в силу чрезвычайно условной связи между означаемым и означающим, отличаются кодифицированностью, непрозрачностью мотивировки, относительной независимостью от контекста. Если изобразительные жесты иллюстрируют признаки предметов, действий, процессов, то символические жесты представляют сами предметы, действия процессы.

Литература:

1. Капанадзе Л.Н., Красильников Е.В. Роль жеста в разговорной речи// В кн.: Русская разговорная речь. - М.: Наука, 1973. - 257 с. ч. 2.
2. Поливанов Е.Д. По поводу «звуковых жестов» японского языка// Статьи по общему языкознанию. - М.: Наука, 1968. - С. 295-300.
3. Николаева Т.М. Жест и мимика в лекции. - М., 1972. - 37 с.
4. Балли Ш. Французская стилистика. - М., 1961. - 394 с.
5. Поль Фресс, Жан Пиаже. Экспериментальная психология. - М., 1975. - 284 с.
6. Андриянов В.В. Сравнительная характеристика жестов русских и французов// Национально-культурная специфика речевого поведения. - М.: Наука, - 1977. С. 260-268.
7. Воронин Д.И. Взаимосвязь невербальных и вербальных средств в русском речевом общении. Дисс... канд. филол. наук. - Киев, 1990. - С. 219

Бекбосынова Асия Хасанқызы

филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай педагогикалық институтының доценті,
Қостанай қ, e-mail: assia-bek@mail.ru

Сегізбаева Кенжегүл Қонысбайқызы

филология ғылымдарының кандидаты, Қостанай педагогикалық институтының доценті,
Қостанай қ, e-mail: kenzheguldzama@mail.ru

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ДИАЛЕКТ СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Қазіргі кезде әдеби тілімізде қолданылып жүрген кейбір сөздер бір кездерде диалект сөздер қатарында болып қазіргі әдеби тілге негіз болса, ал кейбір диалект сөздер әдеби тіліміздің дамып нормалануына байланысты жойыла бастайды. Сондықтан да белгілі аймаққа ғана тән түрлі сөйлеу, айтылым және сөйленіс ерекшеліктерді танудың маңызы зор. Осы мақсатта мақалада «Қазақ» газетіндегі диалект сөздердің мағыналық ерекшеліктері талданды.

Резюме. Некоторые из слов, используемые в нашем литературном языке в свое время, считались диалектами, которые сыграли свою роль в основании современного литературного языка, а некоторые диалекты исчезли из-за прогрессивной нормализации и развития литературного языка. Поэтому важно признать различные особенности разговорной речи, произношения, говорение характерные для конкретного региона. С этой целью в статье анализируются семантические особенности диалектных слов в газете «Казак».

Summary. Some of the words used in our literary language at one time were considered dialects that played a role in the foundation of the modern literary language, and some dialects disappeared due to the progressive normalization and development of the literary language. Therefore, it is important to recognize the different features of spoken language, pronunciation, speaking characteristic of a particular region. For this purpose, the article analyzes the semantic features of dialect words in the newspaper "Kazakh".

Тілімізде жалпы халыққа бірдей түсінікті болмай, кейбір аймаққа ғана түсінікті солардың тілінде қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері кездеседі. Белгілі бір аймаққа ғана тән түрлі сөйлеу, айтылым және сөйленіс ерекшеліктерін танудың маңызы өте зор. Мұндай сөз қолданыс жергілікті ерекшеліктер немесе диалектизмдер деп аталады. Диалектизм болу үшін екі шарт болу керек: 1) әдеби тілде қолданылмайтын, тек белгілі бір говорға диалектіге тән сөздер болу керек; 2) диалектизмнің өзінің таралу шегі (изоглосы) болу керек. Мұндай шарт, өлшем-талапты негізге алмасақ, онда диалектизмдерді варваризмдерден, кітаби лексикадан, тосын (окказиональные) сөздерден ажырата алмай қалу қаупі туады [1,12].

Еліміздің әр жерінде әртүрлі айтылып жүрген диалект сөздерде қаншама құпия-сырлар бар. Жергілікті ерекшеліктерден халқымыздың жүріп өткен сан ғасырлық тарихын, тіліндегі ерекшелігін, оны бүгінгі күнмен салыстыра отырып тіліміздің даму деңгейін саралай аламыз. Жергілікті тілдік ерек-

шеліктердің әдеби тілдің тарихын зерттеуде орны ерекше деп білеміз. Біріншіден, олар – көненің көзі. Тұрақты теңеулер мен фразалық тіркестердің, мақал-мәтелдер мен қос сөздердің құрамында сақталып қалған қайсыбір күнгірттенген тұлғалардың кейбір аймақтарда жеке-дара қолданылуы немесе лексикалық, грамматикалық көнеліктердің (рудименттер) өткен заманнан қазіргі күнге жету осының айғағы. Екіншіден, осы сарқыншақтар лингвистикалық қана мәнділік емес, олар – сан ғасырлық мәдени, тарихи, географиялық қарым-қатынастың белгісі. Мұндай сөздерден руаралық, тайпааралық, ұлысаралық қарым-қатынастың, саяси, мәдени көршілестіктің, ықпалдастықтың, үстемдіктің қат-қабат сырлары ашылады. Үшіншіден, диалектизмдер – кәсіби сөздердің, этнографиялық, мифологиялық және т.б. ұғым-түсініктердің қоймасы [2,10].

Қазіргі кезде әдеби тілімізде қолданылып жүрген кейбір сөздер бір кездерде диалект сөздер қатарында болып қазіргі әдеби тілге негіз болса, ал кейбір диалект сөздер әдеби тіліміздің дамып нормалануына байланысты жойыла бастайды. Сондықтан осындай жергілікті ерекшеліктерді жинақтап, тіл тарихынан хабар беретін және тіл қазынасын байытуға қажеттілерін және әдеби тілге ену мүмкіншілігі мол сөздерді жинақтап қолданудың маңызы зор деп білеміз. Н.Уәли: «Жергілікті (диалектілік), аймақтық тіл (диаспора тілі) ерекшеліктеріне, ескі жазба тіл элементтеріне ыждағаттылықпен қарап, оларды әдеби тілді байытудың көзі деп бағалау аса қажет. Өйткені егемен, сынып, пайыз, құжат, мәтін, шәкіл т.б. тәрізді қайта жаңғырған жаңалықтарға жатсына қарайтын көзқарас та бар» [3,82] – десе, Б.Момынова: «Біздіңше, диалектілерге тілдің керексіз элементтері ретінде ғана қарауға болмайды. Керісінше, олар бір кездердегі тіл тарихының куәлары, тарихтың бізге жеткен ізі, сондай-ақ жергілікті тұрғындардың кәсіби тілінің ерекшеліктері» [4,200] – деп баға береді.

Диалектологиялық әдебиеттерде жергілікті ерекшеліктердің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктері деп аталатын түрлері көрсетіледі. Диалектолог ғалымдар: «Өрине, грамматикалық, фонетикалық, лексикалық ерекшеліктер әдеби тілді бірдей дәрежеде байытады деп айта алмаймыз. Грамматикаға жататын диалектикалық ерекшеліктердің әдеби тілді байытуы сирек бола-

ды. Мысалы, синтаксистік ерекшеліктердің ішінде тек сөз тіркесіне жататын құбылыстар әдеби тілді байыта алады. Морфологиялық ерекшеліктердің ішінде әдеби тілде қолданылып жүрген варианттардың қатысуымен жаңа сөздер жасалады. Сол сияқты фонетикалық ерекшеліктердің әдеби тілді байытуы жоқтың қасы. Грамматика мен фонетикалық диалектілік ерекшеліктердің басым көпшілігі әдеби тілді байытпай, қайта шұбарлайды. ... Әдеби тілді байытудың келешегі мол, аса бай сөздік қор – диалектикалық лексика тобы. Бұл топтың ішінде әдеби тілімізді байытатындары да бар, адамдардың өзара қарым-қатысына нұқсан келтіретін, әдеби тілді шұбарлайтындары да бар. Белгілі бір аймақта ғана айтылатын сөзді қолдану-қолданбау қажеттілігі оның түсінікті-түсініксіздігімен өлшенбеу керек, ол әдеби тілге қажеттілігімен, әдеби тілде баламасы бар-жоқтығымен, синонимдік, стильдік құбылмалықтың қажеттілігімен өлшену керек» [1,166] – деген пікір білдіреді.

«Қазақ» газеті тілінде қазіргі әдеби тілдің нормасымен салыстырғанда диалектизм болып табылатын сөздерді кездестірдік. Ол сөздердің көбі еліміздің әр аймағында қолданылған сөздердің тобын құрайды. Әсіресе газет беттерінде лексикалық ерекшелікке байланысты диалектизмдердің жиі кездесетіні анықталды. Бұл сөздер заттың атауы және оның сапа-қимылының әр аймақта түрліше аталуымен байланысты болып келген.

Мысалы, 11-статья – қазына пайдасына иәки тұтқын орындардың қаржысына түсетін ыштрафтардың ақшасын төлеуге жазалы адамдардың ауқаты болмаса, ондай адамдар ақша орнына жұмысқа берілмейді («Қазақ» газеті, 1913, №1). Ал, бауырлар! Бүгежектеп, тайсақтауды тастап, жан-жақ болып таласуды тастап, бір үйлі жандай ұйымдасып, Алаш атына бірігіп, білгеніміз үйретіп, білмегеніміз үйреніп, иін тиесіп, ілгері ұмтылып, ұлтымыздың рухы өсіп, ауқаты артып, күшею жағына күшімізді сарп етелік («Қазақ» газеті, 1914, №56). Олай болмас үшін салықты һәркімнің ауқатына қарай: байға байша, жарлыға жарлыша салу тиіс деген еді («Қазақ» газеті, 1914, №83). Сондықтан 1822-нші жылдың уставы қазақ халқының ретсіз жауласып, күйзелген шаруаларын түзеп, ауқаттандыру үшін ғана өзгерістер кіргізді («Қазақ» газеті, 1914, №85). Газетамыздың 81-нші нөмерінде жазылып еді, Воронеж қаласындағы с.-х. институтта Орал облысынан Кәрім Жәленов һәм Халилolla Бәсімов деген екі студент өз күшімен оқып жатыр, бұларға қазынадан стипендия тимей һәм үйлерінің ауқаты шамалы болғандықтан жәрдемге мұқтаж болып тұр деп («Қазақ» газеті, 1914, №86).

Белгілі бір аймақта ғана қолданылатын ауқат сөзінің мағынасы 1) тамақ, ас; 2) жұмыс, іс; 3) тіршілік. «Қазақ» газеті тілінде ауқат сөзі осы мағыналарға сай қолданылған. Қазіргі кезде көбіне ауқат сөзі – тамақ, ас мағынасында еліміздің

оңтүстік аймақтарында қолданылады. Халқымыздың ежелдегі кәсібі мал шаруашылығы мен егін кәсібі болғандықтан, газет тілінде еліміздің әр жерінде осы кәсіп түрлеріне қатысты әр алуан сөздер мол қолданылған.

Бір жерге бидай, бір жерге көкнайза жақсы шықпақ («Қазақ» газеті, 1914, №70). Көкнайза (қара бидай мағынасында) сөзі еліміздің шығыс өңірлеріндегі жергілікті сөйлеу тіліне тән.

Үйлері там, көшелері тар, ұзын, бір шетінен кірсең, екінші басына барып шығу қиын («Қазақ» газеті, 1913, №15). Қыс тұратын там, қыстауларының керегесі аласа, терезесі әйнектің көзіндей кішкене, пештері нашар («Қазақ» газеті, 1913, №25). Қалаға қолайсыз жерде тұр: отын, су, жер кені мол жер, бірақ ойлы-қырлы тар жер, там босағада тұр, түбінде ауыл ретінде қалар деймін («Қазақ» газеті, 1913, №34). Міні осы 35 жылдан бері қарай тау-етек қазақтары арасында қыстау салушылар бірте-бірте көбейіп, осы күнде бәрі де қыс там қыстап, жаз бір-екі ай тау жайлайды («Қазақ» газеті, 1914, №62). Шоқанның зияраты осы күні Қапал мен Алматы арасындағы қара жолға жақын Алтынемелдің етегінде. Шоқанға мешітке ұқсас ағаштан там салынған («Қазақ» газеті, 1914, №77).

Там сөзі екі түрлі мағынада қолданылады. Еліміздің оңтүстік аймақтарында «үй», ал солтүстік және батыс аймақтарда «мола» мағынасында жұмсалады. «Қазақ» газетінде «там» сөзі осы екі мағынада кездеседі.

Түркия ғұмырында талай бөлеге ұшырап, талай қайғы шексе де, мұндай әйдік (дөкей) апаттыққа жолыққан жоқ еді («Қазақ» газеті, 1913, №16). Диалектологиялық сөздікте әйдік – үлкен, зор; өте, аса; ал дөкей сөзі әйдікке синонимдес – ірі, зор, үлкен мағыналарында қолданылған.

Біздің шәкірттер үшін медреседе біліп шығуға керек болған нәрселер: педагогика (усул тағлим және тәрбие), өз еліміздің (түрік елінің) тарихы һәм қазақша бек әйбәт оқи, жаза білу, орысшаны да таза білу («Қазақ» газеті, 1913, №1). Құрбан терісінен түскен 60 сомға әйбат парталар жасаттық («Қазақ» газеті, 1913, №56).

Әйбат//әйбәт (жақсы, әдемі, көркем мағынасында) еліміздің оңтүстік және шығыс аймақтарында қолданылады.

Үлкен дарбазадан бір зор бөлмеге кіресің, бұл бөлменің ортасында мыс (бронза) қазан бар, қазанның алабы бес канат үйдің шаңырағындай, айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір-Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулғазиз Срураддин ұғлы, Термезден» деген жазу бар («Қазақ» газеті, 1913, №17). Диалект сөз дарбаза – о жар, ұятсыз, арсыз (адам туралы); екінші мағынасы – қақпа. Дарбаза (қақпа мағынасында) оңтүстік өңірдегі жергілікті халықтың тілінде қолданылып жүрген сөз. «Қазақ» газетінде қақпа мағынасында қолданылған.

«Қазақ» газетінде зат және тағам атауларына қатысты жергілікті тіл ерекшеліктері молынан кездеседі: Мешіттің іші зинатты: қымбат кілемдер төсеулі, пиалаларға нақышылап әдемі жазумен жазылып, айтқәримиллер жапсырылып қойылған («Қазақ» газеті, 1913, №22). Олар 100 абдыраға салып алып жөнелмекші («Қазақ» газеті, 1914, №61).

Пиала (шәй кесе мағынасында) еліміздің кейбір оңтүстік өңірлерінде қолданылса, абдыра (үлкен ағаш сандық) кейбір оңтүстік және солтүстік аймақтарда, Омбыдағы қазақтар тілінде қолданылады.

Тобыл шаһарынан 120 шақырым жоғары Ертіс бойында «Қызылбай» деген ноғай ауылында иленген көннен биялай істеледі. ... Ауылда сексеннен артық биялай істейтұғын машина бар («Қазақ» газеті, 1913, №20). Биялай (қолғап мағынасында) Орал, Павлодар облыстары тұрғындары тілінде қолданылады. Осы жерді монастырға деп картопия салуға жалдап отыр («Қазақ» газеті, 1913, №20). Бау-бақша егістігінің атауларына байланысты диалект сөз – картопия (картошка, картоп мағынасында). Картопия – еліміздің Шығыс Қазақстан, Павлодар облыстарында айтылатын сөз. Төсек, көпшік, киімін дұрыстап ауруды аударып жатқызып тұру керек («Қазақ» газеті, 1914, №65). Жергілікті ерешелігі бар «көпшік» сөзінің мағынасы – көрпеше; жастық. Егер де адам ыңғай көбінесе жерге өсетін нәрсемен тамактанса, мұның да асқазаны бұрынғы күйіндей тез жұмыстай алмауға мүмкін («Қазақ» газеті, 1914, №68). Жұмыстай алмау – грамматикалық ерекшелігі бар диалект сөз.

Жерлеп тұрған елде өзі болған байлыққа мас болып, жаз сірне қымызбен, қыс қыдырып соғым етін жеп қамсыз жата беруші еді («Қазақ» газеті, 1913, №33). Сірне (Сем.; Тау., Қош.) шұжық.

Оқу құралдары сайлы болмаса, оның ішінде оқу кітаптары оңды болмаса оқу да оңды болмайды («Қазақ» газеті, 1913, №29). Оңды – (оңды болды, оңды адам т.б.) орталық-солтүстік говорларда жиірек айтылатын сөз. Осы күн Жамбыл хәкімінде (Қорған) негізсіз жұқа ғана жамбылдар («Қазақ» газеті, 1913, №34). Жамбыл (қорған мағынасында) – Шығыс Қазақстан облысында кездесетін сөз.

Бірнеше жігіт үйде қалып оттық жағып, жарық қылып, қыздың жасауынан қолға түскенін алып шығып, қызды да, жасауды да алдық деп лепірісіп жөнелген («Қазақ» газеті, 1913, №16). Алла тағала пайғамбарларды халыққа дін тарату үшін жіберген. Олар халықты жылы жүз, майда тілмен үгіттеп тура жолға түсірген. Жемістің неше түрі: жапан өрік, алма, сирегірек пісте де кез келуші еді («Қазақ» газеті, 1913, №33). Олай болмас үшін егін еккен жерді жат шөптерден ада қылу керек («Қазақ» газеті, 1913, №33).

Оттық сөзінің мағынасы 1) атқа шөп салатын жер, ақыр; 2) құдыққа топырақ құламау үшін істел-

ген қоршау; 3) сіріңке. «Қазақ» газетінде – сіріңке мағынасында қолданылған. Пісте – күнбағар; тауда өсіретін ағаш және оның жемісі мағынасында қолданылады. «Қазақ» газетінде ада қылу – тазарту мағынасында қолданылған. Қазіргі уақытта еліміздің оңтүстік аймақтарында ада қылу тіркесі – бітіру, аяқтау мағынасында қолданылады.

Иануар ішінде сайлау болды. Ол сайлау «Го-мин-дан» партиясына жағымды болып еді, Иуан Шикай парламентті жүдә тарқатып, конститутсианы өзгертуге жарлық қылды («Қазақ» газеті, 1914, №61). Қырда дәрігер, фелдшер қазақты емдеуге сараң келеді, қолы тимейді. Дәрігер, фелдшерлер қазақ ішінде таяққа жығылған кісіні союға ғана келеді («Қазақ» газеті, 1914, №70). Төбелесте Жүсіпханның 13 жасар қызы таяқтан өлді. Бұл бишараны дәрігер сойды («Қазақ» газеті, 1914, №70). Сою (операция жасау) – сол заманның әдеби тіліне тән болып тұрған сөз. Мал амандығына зиянды істер. Мысалы: біреудің жерін қастықпен жырту, біреудің егініне, шабынына қастықпен мал жаю, біреудің қыстауын, албар, қорасын бүлдіру уа гейри сондай қастықтар («Қазақ» газеті, 1914, №79). Степное полежение шығып, қазақтың болыс һәм ауылдарын туысқан ретіне қарамай, қоныс, шаруа ретіне қарай орнастыратын болған соң істің беті жүдә өзгерді («Қазақ» газеті, 1914, №86). Албар (ашық қора мағынасында) сөзі, негізінен, солтүстік және еліміздің кейбір оңтүстік аймақтарында қолданылса, жүдә сөзі (тіпті, тым, өте, аса, мүлде мағынасында) көбіне еліміздің оңтүстік және батыс аймақтарында қолданылады.

Түбінде біздің қазақ тілі бізбен тіл тұқымы бір өзге мұсылманды байытпаса, біз біреуге қонсы қонбаймыз ғой («Қазақ» газеті, 1914, №88). Болыс қол астындағы ел бір тұқымнан болмай түрлі тұқымнан болған себепті, һәр тұқымның көздеген пайдаларын басқа-басқа болған себепті һәр тұқым лауазым иесі адамдарды өз пайдасы үшін өз туысқанынан шығаруға тырысты («Қазақ» газеті, 1914, №86). Берілген мысалдардағы тұқым сөзі – ел, туыстық атауды білдіріп, сол заманның әдеби тіліне тән болып тұрған сөз.

Сонымен, «Қазақ» газетінде сол кездегі халықтардың тіліндегі түрлі сөйлеу, айтылым, сөйленіс ерекшеліктері белгілі бір аймақта беретін мағынасы бойынша талданды.

Әдебиеттер тізімі

1. Сарыбаев Ш., Нақысбеков О. Қазақ тілінің аймақтық лексикасы. – Алматы: Ғылым, 1989. – 192 б.
2. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 330 б.
4. Момынова Б. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы: «Арыс», 1999. – 228 б.

Бисенғали А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің III курс докторанты,
e-mail: sarestek@gmail.com

Ғылыми жетекші – ф.ғ.д., профессор Есенова Қ.Ө.

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ БАҚ-ТЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Түйін. Мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа қолданыстардың мән-жайы және олардың дамып, қалыптасуына жергілікті БАҚ-тың әсері жайында баяндалды.

Кілт сөздер: жаңа қолданыстар, неологизм, неология, БАҚ тілі, интралингвистикалық фактор, экстралингвистикалық фактор.

Резюме. В статье описывается состояние новых словоупотреблений в казахском и турецком языках, а также влияние местных СМИ на их развитие и формирование.

Ключевые слова: новые словоупотребления, неологизм, неология, язык СМИ, интралингвистический фактор, экстралингвистический фактор.

Summary. The article describes the state of new usages in Kazakh and Turkish, as well as the influence of local media on their development and formation.

Keywords: new usages, neologism, neology, language of the media, intralinguistic factor, extralinguistic factor.

XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасыр басында ғылым мен техниканың қарышты дамуы, дәстүрлі БАҚ-тың (Бұқаралық ақпарат құралдары), нақты айтқанда баспасөз, радио, теледидар, қарқынды дамуы, саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістер мен мәдени өркендеу өмірімізге көптеген жаңа ұғымдар енгізді. Осыған байланысты қоғамда сол ұғымдардың әрқайсысына жеке атау табу қажеттілігі туды. Сонымен қатар, XXI ғасыр басында ғаламтор – интернеттің пайда болуы мен таралуы жаңа сипаттағы бірыңғай ақпараттық кеңістіктің пайда болуына себепші болды.

Қоғамдағы осы өзгерістер мен жаңа ұғымдардың қалыптасуы, жаңа атаулардың пайда болуына, сөздік қолданыс ерекшеліктеріне, тілдегі өзгерістердің сипатына ықпал етпеуі мүмкін емес еді.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы мен қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болуы қазақ тілінің коммуникативтік-прагматикалық қызметінің күшейіп, танымдық-ақпараттық мәнінің тереңдеп, қолдану аясының, әсіресе қоғамдық қызмет ету аясының кеңеюіне ықпал етті.

Соның нәтижесінде тәуелсіздік кезеңінің алғашқы жылдарында (90-шы жылдар) жасалып, жанарып, қолданыс айналымына енген жаңа сөздер тасқынына қатысты қазақ тіл білімінде жаңа қолданыстар деген ұғым өзектелді.

Қарқынды сипаттағы болмысына сай бұл сөздердің қазақ лексикасы құрамына бірден және бәрінің жаппай еніп кетуін талап ету тілдің даму, қалыптасуының заңдылығына қайшы құбылыс екені белгілі. Осыған орай, қоғамдық-тұтынушылық қолданыстың бірінші кезеңі – қолданыс елегінен өту, атап айтқанда, баспасөз, радио, теледидар т.б. арқылы сұрыпталу, таңдалу, іріктелу. Ал екінші кезең – осы тектес қолданыстарды игерудің деректі дәйегін жиып көрсетіп, ғылыми негізде жүйелеп беретін сөздіктердің түзілуі мен осы құбылыстың туу, қалыптасу жағдаяты, даму бағыттары, жасалу жолдарына қатысты зерттеулер.

Осымен байланысты сөздің коммуникативтік әлеуеті мен динамикасын жете зерттеп жүрген тілші-ғалымдар ыждағаттылық танытып, қоғамдық-ғылыми мүдде талабына да сай осы тектес атауларды күнделікті БАҚ материалдары негізінде жинақтап, арнайы жинақ циклын жариялады. «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» атты бұл еңбектің алғысөзінде академик Рәбиға Сыздықова жаңа қолданыстарға былай деп анықтама берді: «Олар (жаңа қолданыстар – А.Б.) – бүгінгі таңда күнделікті баспасөз бетінде, радио мен телехабарларда, ғылыми әдебиетте, тіпті көркем әдебиетте де пайда болып, қолданылып жатқан соны сөздер, тосын тіркестер немесе жаңа мағынада жұмсалып отырған байырғы сөздер» (Жаңа атаулар. Алматы, 1992.).

Демек тәуелсіздік кезеңіндегі қоғамдық құбылыстың жан-жақты дамуы (рухани-әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени т.б.), қоғамдағы қарым-қатынастың жаңа түрлерінің дамуы (нарықтық, мәдениаралық, халықаралық т.б.), жаңа ұғымдардың қалыптасуы, ғылым мен техниканың, өркениеттің (интернет, интеграция, инновация т.б.) нәтижелері мемлекеттік тіл құзіретіндегі қазақ тілінен олардың атауларын қажет етті. Әрине, кез-келген тілдің даму тарихында, қай заманда да, жаңа қолданыстық сипаттағы сөздердің болатыны белгілі. Дегенмен, тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа қолданыстар мәні қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай қоғамдық өмірдің бар саласында қолданылып, қазақ тілінің коммуникативтік әлеуеті мен өміршендігіне жаңа серпін беруші құрал ретінде маңызды.

Жалпы және орыс тіл білімінде бұл құбылыс неологизм деп аталады. Ал оны зерттеу саласы –

неология. Алайда неологизм термині – кең мағыналы. Бүгінгі таңдағы тіл білімінде неологизм деген ұғымға мыналар жатады: неологизм, жаңа сөз, жалпы халықтық неологизм, жаңадан туған сөз, жаңа қолданыс, окказионалды сөз, әлеуетті (потенциалды) сөз т.б.

Біз жаңа қолданыс деген терминді қолдандық. Жоғарыда көрсеткеніміздей, қазақ тіл білімінде жаңа қолданыс деп, тілдік қордан алынып, сөз құрастырудың қалыптасқан типтері мен модельдеріне сай құрастырылған жаңа сөз аталады. Қысқасы, олар – бүгінгі таңда күнделікті баспасөз бетінде, радио мен телехабарларда, ғылыми әдебиетте, тіпті көркем әдебиетте де пайда болып, қолданылып жатқан соны сөздер, тосын тіркестер немесе жаңа мағынада жұмсалып отырған байырғы сөздер.

Жаңа қолданыстар тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, ұғым, бұйым, құбылыстарды дәлірек қайта атау үшін де туып жатады. Мысалы: рақымшылық (амниция), тұсаукесер (презентация), алпауыт (монополист) т.б. Осылайша жаңғырған лексика қазіргі тілімізді байытып, тілдің коммуникативтік мәніне сай, семантикалық, номинативтік қызметін күшейте түседі.

Мысалы, бұрын КСРО кезінде: проводник, пляж, овощ, программа, рубрика, призёр, паспорт деп орысша талып жүрген сөздерге қазақша балама табылып, олар қазір жолсерік, жағажай, көкөніс, бағдарлама, айдар, төлқұжат деп аталып жүр. Бұлар – тәуелсіздік кезеңінде қазақ тілінің қоғамдық қызметінің жандануы нәтижесінде қолданыс елегінен өтіп, лексикалық норма ретінде тұрақталған жаңа қолданыстар.

Бүгінгі таңда жаңа қолданыстар тіл дамуының мемлекеттік тіл қызметінің өрісін кеңейтуге қатысты ең өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Біріншіден, жоғарыда атап көрсетілгендей, неологизмдер әрдайым қоғам назарына ілігіп отырғанына қарамастан, қазақ тіліндегі неологизмдер мәселесінің өзіндік тілдік болмысы мен белгілі жүйеге түсіру мәселесі әлі толық шешілмей келеді.

Ал Түркияда бұл мәселеге байланысты жұмыстар біршама ертерек басталып, тіпті жаңа сөздерді жинақтап беруге арналған арнайы сөздіктер де шықты. Оның себебі жазба әдеби тілдің құрамы тіпті білімді түріктердің өздері де түсінбейтін жаңа сөздермен толықты. Бұл саладағы алғашқы сөздік Мәскеудің шығыстану институтында 1935 жылы шығып, кейінірек бұл жұмыс өз жалғасын тапты. Әрине, бұл саладағы зерттеушілердің үлкен «Түрік-орыс сөздігінен» аттап өте алмайтыны түсінікті.

Терминдерді түрік тіліне аударудың қажеттілігін түсініп, бұл мәселені күн тәртібіне қойған бірден-бір адам – профессор МехметКаплан. Сон-

дай-ақ, түрік терминологиясына қатысты зерттеулер жүргізіп, осы үдеріске елеулі үлес қосқан ғалымдар: Фарук К.Тимурташ, А.СыррыЛевенд, Пейми Сафа, Хамза Зүлфикар т.б.

Қазақ тіл білімінде лексиканың жаңару үдерісі мәселесіне қатысты теориялық негіздер мен тұжырымдар жасап, қазақ тілі лексикасындағы неологизм құбылысын жан-жақты зерттеген ғалымдар: Ә.Қайдар, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Р.Сыздықова, С.Исаев, К.Аханов, Ө.Айтбаев, Н.Уәлиев, А.Алдашева, Қ.Қадырқұлов, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Бәйтікова т.б.

Ал енді қазіргі қазақ және түрік тіліндегі жаңа қолданыстар дамуының жалпы даму заңдылықтары мен қазіргі бағыттарын қысқаша былай сипаттауға болады:

Біріншіден, қазіргі қазақ және түрік тіліндегі жаңа қолданыстар қоғамдық өмірдің барлық салаларын дерлік қамтыды. Соңғы кезде бұл екі тілдің ішкі әлеуетін пайдалану арқылы көптеген жаңа сөздер қалыптасуда. Сондықтан қазақ және түрік неологиясының алдында мынадай мақсаттар тұр:

- ең алдымен жаңа қолданыстарды тіркеп, белгілі бір тізімге енгізу;
- оларды туғызған факторларды анықтау;
- құрылу жолдарын зерттеу;
- күнделікті өмірде пайдалану жолдарын анықтау;
- терминдік әлеуетін сараптау.

Екіншіден, тілдің жаңа қолданыстық қызметінің дамуына тікелей қатысатын БАҚ тілі. Ол – сөйлеу мәдениеті мен әдеби нормалардың дамуына бағыт-бағдар белгілейтін бірден-бір көз. Кез-келген елдің терминологиясы дамып қалыптасуы тілдің ішкі әлеуеті, сөз тудырудың түрлі (активті, пассивті) тәсілдері арқылы баюы, сөздердің лексикалық-семантикалық жағынан өзгеруі, жаңа сөздердің халық арасына таралуы, жаңа қолданыстардың басқа стильдерге енуі, негізінен, баспасөз арқылы жүзеге асады. Баспасөз тілінен жаңа қолданыстардың тілге қабылданып-қабылданбағаны анық көрінеді.

Кезінде баспасөз рөлін дәл анықтаған А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде мұны «баспасөз стилі» деп атаған. Расында да, туындаған жаңа сөздер ағынын ең алғаш қолданып, сынап, тергейтін БАҚ құралдары. Өйткені жаңа сөздердің бәрі бірдей лексиканың негізгі қорына бірден кіре алмайды. Ол үшін олар қолданыс елегінен, яғни БАҚ құралдары арқылы сұрыптау, таңдау, талдау, іріктеу т.б. әрекеттерден өтіп, тілдегі өзгерістердің ерекшеліктерін ұғыну мен түсіну үдерісіне тиімді қызмет етеді. Екінші жағынан, олар әлемдік және ұлттық ақпарат құралдарының біртұтас жүйесі мен бірлігінің сан түрлі қырларын танытып қана қоймай, қазіргі тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық сана

жаңғыруына сай қоғамдық мүдде мен қажеттіліктерінің талаптарына орай қолданылып жатқан сан алуан этномәдени атаудың лингвомәдени мәні мен прагматикалық қызметінің заңдылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Нақты айтқанда, жаңа қолданыстарға қатысты мерзімді баспасөз тілі төмендегідей қызметтер атқарады:

а) ғылым, техника, білім беру, үй шаруашылығы т.б. ұғымдарға байланысты жаңа сөздер тудырады. Ол сөздер қабылданбаса орнына басқа сөздер ұсынылады.

ә) жаңа сөздер мен сөз тіркестерін тудырудың барлық тәсілдерін (сөз мағынасын кеңейту, аффикстік тәсілдер, сөз құрау, сөз тіркестері т.б.) қолданады.

б) басқа стильдердегі жаңа қолданыстарды пайдалану арқылы баспасөз қызметі олардың қызмет аясын кеңейтеді. Керісінше, газет-журналдарда жарық көрген жаңа қолданыстар басқа стильдік жүйелерде қолданылу мүмкіншілігін көрсетеді.

в) сөз қолданыстарының жарыспалы нұсқаларының ішінен ең ыңғайлысын таңдап алуға мүмкіндік береді.

г) жаңа қолданыстардың қолданылу жиілігін анықтауға дәйек береді.

ғ) баспасөзде өңделіп, кеңінен қолданылуы, жаңғыру үрдісі жаңа қолданыстардың сөз тудырушылық, тіркесім қасиеттерін дамытады.

Осымен байланысты жаңа қолданыстардың дамуына ықпал ететін экстралингвистикалық және интралингвистикалық факторлардың әсерінің қазақ және түрік тілдерінде өзіндік ерекшеліктері байқалады. Нақты айтқанда, түрік тіліндегі үдеріске

ықпал еткен тілден тыс жағдайлар бұл араб-парсы және т.б. бөгде элементтерден тазартуға байланысты реформалық қозғалыстар болса, қазақ тілінде орысша және халықаралық атауларға ана тілімізден баламалар табу, егемендікке байланысты ұлттық сана-сезімнің күшеюі т.б. себептерді көрсетуге болады.

Әрине, 1928 жылы Тәуелсіз Түрік Республикасының құрылуы, елдің тұңғыш елбасы Мұстафа Кемаль Ататүрік бастаған реформалау саясаты түрік елінің дамуына әсер еткен маңызды экстралингвистикалық фактор болғаны белгілі.

Қазақ тіліндегі жаңа қолданыстардың қалыптасу үдерісіне ықпал еткен осындай фактор – Қазақ Республикасының 1991 жылы тәуелсіздік пен егемендікке қауышуы және ең негізгісі – қазақ тілінің Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі мәртебесін алуы.

Сайып келгенде, мұндай саяси-әлеуметтік, рухани-танымдық өзгерістер қазақ және түрік халықтарының ұлттық сана-сезімінің оянуына, туған тіліне деген көзқарасының өзгеруіне себепші болды.

Интралингвистикалық фактор – тілдік жүйенің жаңа және жаңарған ұғымдарды қайтадан жаңаша атауды негіздейтін тілдің ішкі заңдылығы және қажеттілік. Бұл үдеріс мынадай негіздерге сүйенеді:

а) сөзжасамдық әдістерді тиімді пайдалану;

ә) қолданылып жүрген сөздердің жаңарған ұғымдарын нақтылау үшін семантикалық баламаларын табу;

б) заттарды, ұғымдарды дәлірек, нақтырақ атау;

в) ұқсас нәрселерді, ұғымдарды атауда ортақ уәжін табу.

Бисенғали А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің III курс докторанты,
e-mail: sarestek@gmail.com

Ғылыми жетекші – ф.ғ.д., профессор Есенова Қ.Ө.

ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАРДЫҢ ОНОМАСИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ УӘЖДІЛІГІ

Түйін. Мақалада жаңа қолданыстардың оно-
масиологиялық сипатының танымдық уәжділігін
анықтаудың когнитивтік, прагматикалық негіз-
дері көрсетілген.

Кілт сөздер: ономасиология, уәжділік,
лингвомәдениеттаным, антропоцентризм, тер-
миндену, окказионалды атаулар, этномәдениет,
этноұғым.

Резюме. В статье представлены познаватель-
ные, прагматические основы определения когни-
тивной мотивации ономасиологического характе-
ра новых словоупотреблений.

Ключевые слова: ономасиология, мотивация,
лингвокультурология, антропоцентризм, терми-
низация, окказиональные названия, этнокультура,
этнопонятие.

Summary. In the article cognitive, pragmatic
bases for determining cognitive motivation of
onomasiological character of a new usages are
presented.

Keywords: onomasiology, motivation,
linguoculturology, anthropocentrism, terminology,
occasional names, ethnoculture, ethno concept.

Қазақ ғылымы тілінде халықаралық стан-
дарттағы интернационалды терминдердің қазақи
тұлғаларын жасауға бетбұрысүрдісі – солақай
бағыт, әлемдік өркениеттен алшақтау, ұлттық
сыңаржақтыққа салыну емес, бұл – қоғам мен
тіл, тіл мен танымарасындағы байланыстан туын-
дайтын тілдік дамудың заңды құбылысы. Демек,
бұл әрекет – қоғамдағы түсініктерді белгілейтін
тілдік құралдардың атауларын ұлттық ұғымға бір-
дейлестіру. Басқаша айтқанда, қазақ терминдерінің
төл тілдік баламаларын жасаудың, ғылым тілін қа-
зақша «сөйлету» әрекеті – ұғым-түсінік атауларын
ұлттық ұғымға бірдейлестіруге (тендестіру, иден-
тификация) байланысты үрдіс.

Қазіргі тіл білімінің даму барысында оның
өзекті мәселелерінің бірі – тілдік нысандарды
прагматикалық, когнитивтік, лингвомәдениетта-
нымдық тұрғыдан зерттеу жолдарын қолға алу.
Себебі қоғамдағы жаңғырулар: әлеуметтік, рухани,
экономикалық т.б. алдымен тіл арқылы, оның тіл-
дік санасы арқылы танылады. Қоғамдық өмірдің
барлық салаларына еніп, оның жаңа ұғымдарын
айқындайды. Тілдің жүйелі құрылымына негіздел-
ген ішкі бай мүмкіндіктері оның ғаламның бей-
несінде қалыптасқан ұлттық ойлау үрдістері мен

сан салалы қоғамдық қатынастарды осы бағытта
қалыптасқан жол арқылы жүзеге асыруға мүмкін-
дік береді.

Қазақ тіл білімінде терминжасамның тілдік
және танымдық сипатын арнайы зерттеген ғалым
С.Ақаев терминге қатысты әлеуметтік таным мүд-
десінен туатын мынадай талаптарды көрсетеді:

- 1) тілдің (терминнің) әлеуметтік маңызы;
- 2) түсінікті болуы;
- 3) қолданыс аясы;
- 4) уәжділігі;
- 5) шарттылығы; т.б. [1, 25-36].

Тіл арқылы ғаламның бейнесінде қалыптасқан
ұлттық ойлау үрдістерін анықтайтын лингвоког-
нитивтік, лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің
мазмұны терминжасам мен жаңа қолданыстарды
жасауда белгілі бір халықтың салт-дәстүрлері мен
тұрмыс-тіршілігінің, дүниетанымның таңбалану
ерекшеліктерін негіздейді. Дәстүрлі лексикология,
терминология, ономастика т.б. салаларға қатысты
тілдік таңбаның нақты шеңбері болса, когнитивтік
бағыт бұл салаларды «ашық» ғылымға айнал-
дырып, олардың көзін кеңейтіп, интеграциялық
үдерістерге жол ашты. Қазіргі лингвистиканың ан-
тропоөзекті бағыты терминжасамда да байқалады.

Осымен байланысты жаңа қолданыстардың
қалыптасу үрдісінде, терминденуінде ғаламның
тілдік бейнесінің қалыптасу үдерістері мен тілдік
бірліктердің ортақ болуына әсер ететін себептері
қарастырылады. Осының негізінде жаңа қолданы-
старды қалыптастыратын терминденудің бір көзі
– түркі әлемінің тілдік бейнесін белгілеуші ортақ
түркілік сөздік қор.

Демек, тілдік бірліктерді ономасиологиялық
тұрғыдан зерттеу, ең алдымен, атау сөздердің жа-
салып, қалыптасуының аталымдық белгілерін
анықтау болып табылады [2, 12].

Жаңа атау жасалу актісін талдауда Е.С.Кубря-
кованың пікірімен толық келісуге болады. Оның
пайымдауынша, аталым актісі ономасиологиялық
аспектіде екі түрлі операциядан тұрады:

1) бір нәрсеге атау беру үшін ең алдымен рефе-
рентті немесе доминантты сәйкестендіріп (иденти-
фикациялау), оның сөйлеушінің когнитивтік жүйе-
сіндегі орнын анықтап, белгілі бір категорияға
жатқызу қажет.

2) одан кейін барып аталған референттің өзіне
ұқсас, тектес басқа референттермен салыстыру
операциясы жүргізіліп, нәтижесінде оның басқа-

лардан айырым белгілері айқындалып, жалпы сипаттамасы жасалады [3, 50].

Қазіргі уақытта қазақ тіл білімінде уәж, уәжділік мәселелеріне айрықша назар аударылып отыр [2, 19].

Уәжтанудың міндеті – атау беру кезіндегі сөз бен зат арасындағы байланыстарды және тіл дамуының белгілі бір кезеңіндегі сөздердің уәжділік күйі мен деңгейін зерттеу.

Орыс ғалымдары В.Г.Гак пен В.Н.Телия тілде қалыптасатын жаңа, екінші аталымға мынадай анықтама береді: «...атаулану үдерісінің барысында тілде бар аталымдық тәсілдердің жаңа қызметте қолданылуы» [4]. Осыған сәйкес, ономазиология заңдылықтарына сай, алғашқы аталымды тілдік тұлғасы жоқ затқа, құбылысқа т.б. атау беру актісі деп қабылдап, ал екінші аталым атауы бар затқа, құбылысқа басқа, жаңа атау беру үдерісі деп ұғынылады. Қазіргі қазақ терминдену үдерісі негізінен екінші аталым түрінде жүріп жатқаны белгілі.

Сонымен, жаңа аталым ерекшелігін былайша түсіндіруге болады:

- арнайы жасалған/ бейімделген;
- осыған дейін аталмаған заттың алғашқы атауы қайта, екінші рет аталуы (парадигмалық және синтагматикалықаспектілерде).

Сонымен, бірінші аталым (тілде бар сөздің қолданылуы) және екінші аталым (сөздің сөзжасамдық үдеріс нәтижесінде жасалған жаңа қолданысы, бірақ ол әлі тілдік ұжым толық қабылдай қоймаған тілдік бірлік) түрлерін ажыратып көрсетуге болады.

Ал аталымның екінші түрі окказионалды атаулар жасалуына тән болып келеді [2, 29].

Ғалымдардың пікірінше, жаңа аталымдық бірліктің жасалуы сәйкестендірілген атау жасалуымен тепе-тең келеді. Мұндай аталымдардың басым көпшілігі жалпы тілдік узус шеңберіне келмейтін окказионалды атаулар болады. Бірақ оларды терминжасамда жоққа шығаруға болмайды.

Еліміз тәуелсіздік алып, қоғамда орын алған түбегейлі өзгерістер, жаңару, жаңғыру қоғамдық санаға, жеке тұлғаның тілдік санасына ықпалын тигізбей қалған жоқ. Тіл туралы қоғамдық түсінік өзгеріске түсіп, тілдік тұлға өзін белгілі бір тілдің субъектісі ғана емес, сол тілде бейнеленген, я болмаса жасалған мәдениеттің де субъектісі екенін сезіне бастады. Тіл – ұлттың атрибуты ғана емес, ұлттық болмыстың, ұлттың өзі деген түсінік қоғамдық санада орын тепті. Бұрын кеңестік дәуірде мансұқ етілген рухани құндылықтар, тілдік тұлғаның қызығушылығын туғызды. Кеңестік дәуірде жоғын тек шет тілдік сөзден іздеуге дағдыланған, өзіндегі барын елеусіз қалдырған қазіргі тілдік тұлға, ендігі тұста қажетті сөзді ана тілінің әлеуетінен іздейтін, сонымен бірге шет тілдік сөздерді елеп, екшеп алатын үрдісті ұстануда [2, 126].

Сонымен, қазіргі тіл білімінің даму барысында оның өзекті мәселелерінің бірі – тілдік нысандарды прагматикалық, когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу жолдарын қолға алу. Себебі қоғамдағы жаңғырулар: әлеуметтік, рухани, экономикалық т.б. алдымен тіл арқылы, оның тілдік санасы арқылы танылады. Қоғамдық өмірдің барлық салаларына еніп, оның жаңа ұғымдарын айқындайды. Тілдің жүйелі құрылымына негізделген ішкі бай мүмкіндіктері оның ғаламның бейнесінде қалыптасқан ұлттық ойлау үрдістері мен сан салалы қоғамдық қатынастарды осы бағытта қалыптасқан жол арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда көрсетілгендей, лингвокогнитивтік, лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің мазмұны, белгілі бір халықтың салт-дәстүрлері мен тұрмыс-тіршілігінің, дүниетанымының тілде таңбалану ерекшеліктерін қарастырудан тұрып, терминжасамның тілдің өз ресурстарын сарқа пайдалануы туралы қағидасын дәйектейді.

Мысалы: презентация – тұсаукесер.

Тәуелсіздік кезеңдегі қоғамның жаңа сипатына сай көркемсөз стилінде тұсаукесер сөзі терминдік сипат алды. Аталған этноним «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» атау ретінде емес, этномәдениетке тән ұғым атауы ыңғайында тіркелген (тұсауын кесті): «Жаңа жүре бастаған баланың аяғына жіп байлап, кестіретін дәстүр, ырым» [5, 290].

Қазір «тұсаукесер» ұғымы – қоғамдық-саяси термин дәрежесіндегі норма.

Демек түп-тамыры этномәдениеттен таралғанымен, этноұғымдық көлемі кейін ығысқан тұсаукесер – орыс тілінен тікелей алынған презентация сөзінің қазақ тіліндегі баламасы.

Сол сияқты ұлттық танымдық мәдениетке сәйкес төмендегі атаулар қазіргі қазақ қоғамында жаңа қолданыстар деңгейінен өтіп, терминдік сипатқа ие болды:

Егемендік – суверенитет; Ата-бабаларымыз болашақ ұрпағы үшін ақтық демі қалғанша күресіп, бізге егемендік алып беріп кетті (Алматы ақшамы, 23.04.2014).

Төрешілдік – бюрократизм; Кездесу кезінде сот өндірісін жеңілдету мен қызметтегі төрешілдік рәсімді азайту жұмыстары талқыланды (Алматы ақшамы, 10.04.2014).

Зиялы – интеллигентный; Осы үшеуі де білімді, зиялы кісілер еді (Айкын, 18.03.2015).

Қазы – судья, жюри; «Халық қаласа, хан түйесін сояды» демекші, ашынған дүйім жұрт қазыларды тығырыққа тіреді (Қазақстан-ZAMAN, 16.05.2013).

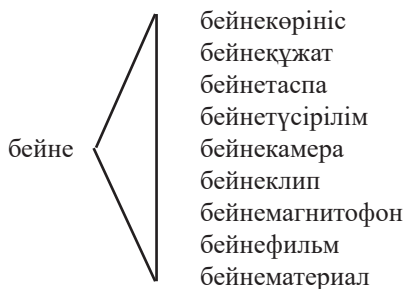
Кеден – таможня; Бұл жолы кеденқызметінің Алматы қалалық департаменті қызметкерлері істі болған (Жас Алаш, 27.01.2015).

Зайырлы – светский; Зайырлы ел деген – дінсіздікті білдірмейді (Алматы ақшамы, 05.03.2015).

Орда – дворец, центр; Ғылым ордасы ғимараты – сәулет өнерінің асыл қазынасы (Айқын, 09.02.2015).

Белгілі терминтанушы ғалым Ш.Құрманбайұлы атап өткендей, жинақталған баспасөз материалдары кейбір сөздердің уақыт өте келе термин түзуші бөлшек ретінде жаңаша қолданыс тауып, сөзжасамдық өнімділік таныта бастағанын көрсетеді. Бұл орайда тіліміздегі «ақы», «басы», «бейне» сөздерінің қатысуымен жасалған атаулар сөзімізге дәлел бола алады. Ғалым мұны төмендегідей сызбалар арқылы көрсеткен [6, 765].

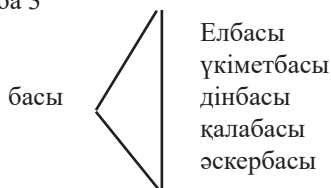
Сызба 1
бейнежазба

Сызба 2

Сызба 3

Демек, осы кезге дейін дәстүрлі лексикология, терминология, ономастика т.б. салалар тілдік таңбаны талдау шеңберінде ғана болған болса, когнитивтік бағыт бұл салаларды «ашық» ғылымға айналдырып, олардың зерттеу шеңберлерін кеңейтіп, интеграциялық үдерістерге жол ашты. Яғни қазіргі лингвистиканың тағы бір жетістігі – антропоэзектілік, яғни тілдегі жаңа қолданыстардың сырын оны қолданушы адам арқылы түсіндіру.

Осымен байланысты жаңа қолданыстардың қалыптасу үрдісінде, терминденуінде ғаламның тілдік бейнесінің қалыптасу үдерістері мен тілдік бірліктердің ортақ болуына әсер ететін факторлары қарастырылады (тіларалық ауызша коммуникация шарттары, атау берушінің денотатты тілдік вербалдау қажеттілігі, тілдік ұжым, сөзшығармашылық, терминшығармашылық үдерістерінің ұлттық (түркілік) табиғаты және т.б.). Осының негізінде жаңа қолданыстарды – терминденудің бір көзі, ортақ түркілік сөздік қорды «түркі әлеміндегі» жалпы тілдік кеңістіктің бір бөлігі, «ғаламның тілдік бейнесін» белгілеудің әмбебап категориясы ретінде қарастыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1 Ақаев С. Терминнің танымдық табиғаты. – Алматы, 2000.
- 2 Айдарбек Қ. Қазақ терминологиялық аталымының ономастиологиялық негіздері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.
- 3 Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986.
- 4 Телия Н.В. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация (виды наименований). М., 1977.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 1975-86. 1-10 т.
- 6 Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы: Сардар баспа үйі, 2014.

Сарсекеева Наталья Канталиевна

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
кандидат филологических наук, доцент

Тлеубай Гулбану Кашкынбаевна

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,
магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ПРОЗЕ ДИДАРА АМАНТАЯ

Түйін. В статье рассматривается важнейшая составляющая творчества представителя постмодернистского направления в современной литературе Казахстана, связанная с культурно-философской проблематикой, диалогом культур. В этой связи обобщаются суждения известных критиков и философов об авторском дискурсе Д.Амантая, проводятся сопоставления с художественными исканиями представителей мировой литературы XX века. Исследуется структура характеров героев писателя, роль и функции фантастических элементов в сюжете, особенности игры со словами. Рассматривается специфика и роль диалогов в художественной структуре произведений, делается вывод о модернистской направленности прозы Д.Амантая. Исследованы содержательная значимость и функции эпиграфов, поиск новых эстетических форм и принципов повествования, особенности сюжетостроения, анализируется характер влияния различных культурно-литературных парадигм. Особое внимание уделяется философско-религиозному поиску писателя, основанного на принципах духовной толерантности, исследуется металитературная проблематика романа «Цветы и книги». Делается вывод об авторской установке на диалог различных литературно-культурных традиций.

Ключевые слова: сюжетосложение, характер, интеллектуальная проза, диалог, литературные традиции, духовность, философские аспекты, толерантность, модернизм, постмодернизм и др.

Түйін. Мақала постмодернизмнің бағытының өкілдерінен деген бірдың шығармашылығының мәдениетті-философиялық проблематикасына Қазақстанның қазіргі әдебиетінде арнаулы. Белгілі сынағыштың және философтың пікірлері туралы жазушының авторлық дискурсында келтіреді, өткіздір-өткізу салыстыр- өкілдің көркем ізденістерімен ғасырдың XX дүниежүзілік әдебиеті. Батырдың мінезінің құрылымы, рөл және атқаратын қызметтері арқауда фантастикалық элемент, өзгешеліктің ойын сөздермен зерттеледі. Мақалада қазіргі қазақ жазушының Д.Амантай зияткерлік қарасөзінің арқау құрылыс өзгешеліктері қарастырылады, түрлі мәдениетті-әдеби пара-

дигманың ықпалының мінезі талданады. Айрықша көңіл жазушының философиялық-діни ізденісіне рухани толеранттылықтың ұстанымдарында негізде- уделенетін, романның металитературная проблематикасы "Тұл және кітаптар" зерттеледі. Тұжырым туралы авторлық қондырғыда түрлі әдеби-мәдениетті жән-жоралғының диалогына болып жатады.

Кілт сөздер: арқау құрылыс, мінез, зияткерлік қарасөз, диалог, әдеби жән-жоралғылар, рухани, философиялық аспектер, толеранттылығының, модернизм, постмодернизм және т.б.

Summary. The article is dedicated cultural and philosophical issues of creativity of one of the representatives of postmodern trends in modern literature of Kazakhstan. Judgments given prominent critics and philosophers copyright discourse writer, a comparison with the art selection of representatives of world literature of the twentieth century. The structure of the characters, the role and functions of the fantastic elements in the story, the game features the words. We consider the identity and role of dialogue in the artistic structure of the writer concludes modernist prose D.Amantaya orientation. Investigated the substantive significance and function of the epigraph, the search for new aesthetic forms and principles of narrative. The article discusses the features of story structure intellectual prose of modern Kazakh writer D.Amantay analyzed the nature of the influence of various cultural and literary paradigms. Particular attention is paid to the philosophical and religious search of the writer, based on the principles of spiritual tolerance metaliterary explores issues of the novel "Flowers and books." The conclusion of the author establish dialogue various literary and cultural traditions.

Keywords: story structure, character, intellectual prose, dialogue, literary traditions, spirituality, philosophical aspects, tolerance, modernism, postmodernism etc.

Дидар Амантай – известный писатель, культуролог, журналист, главный редактор Национальной киностудии «Казахфильм» имени Ш.Айманова. За его плечами солидная «школа жизни»: сельская школа, армия, политехнический институт, фи-

лософско-экономический факультет и факультет журналистики КазГУ, факультет кино Института театра и кино (специальность - кинодраматург), курсы журналистики США, Словакии и др. Много лет работавший на телевидении, в издательствах, общественном фонде, редактором газет, писатель является автором книг: «Постскрипtum» (сборник рассказов, 1996), «Благослови меня» (книга прозы, 2000), «Цветы и книги» (роман, 2003), «Осеннее рандеву» (сборник повестей и рассказов, 2005) и «На вершинах Каркаралы» (роман, повести, рассказы, 2010), автором ряда сценариев. Последний сборник, в который вошел также роман «Цветы и книги», уже переведен на русский, французский, немецкий, арабский, китайский, корейский и ряд европейских языков.

Лауреат многочисленных премий, Д.Амантай одинаково свободно пишет на русском и казахском языках. Об авторском дискурсе писателя критики приводят порой взаимоисключающие суждения, поскольку в его книгах зачастую «отсутствуют» герои и сюжет. Так, широко известный в нашей стране и далеко за ее пределами русско-немецко-казахский писатель и критик Г.К.Бельгер отмечал: он пишет для изысканного, образованного писателя, многое недосказывает, его нужно читать, имея представление о мировой литературе, ибо он состоит «сплошь из ассоциаций» [1].

В большинстве своем герои Д.Амантая – современная казахская молодежь, городская и аульная, как правило, образованная, читающая, ищущая свою нишу в обществе. Молодые девушки и юноши, мечтающие о любви и семье, испытывающие разочарование, а потому психически ломающиеся, не выдерживая порой жизненных испытаний. Интригуя, они часто причиняют боль друг другу, вступают в случайные связи, подолгу выясняют отношения, рассуждают о жизни и смерти, предаются тоске и одиночеству...

Г.К.Бельгер отмечает некую зыбкость, неясность, влияние ирреального в сюжетах произведений писателя. Но наиболее сильной стороной писателя Д.Амантая являются не описания, а диалоги – чаще всего о философии, литературе. Он пришел в казахскую литературу из русскоязычной среды, после окончания русского отделения философско-экономического факультета КазГУ и в своих интервью нередко цитирует слова Л.Н.Толстого: художник должен быть лаконичным и иметь богатый ассоциативный ряд, особенно – современный писатель. Действительно, произведениям Д.Амантая свойственна «книжность», необычное восприятие мира, грандиозность художественного замысла, акцентированная интеллектуальность прозы и ассоциативность письма, поиски национальной самоидентификации и духовности. Нередко его творчество философы и культурологи относят к

«интеллектуальной прозе», обращают внимание на присутствие в книгах писателя множества цитат из священных книг: Корана, Библии, Книги Тенгри [2], преломление идей диалога культур и др. [3].

В одном из интервью сам писатель говорил, что конечная цель литературы состояться как свободная проза, в которой может и не быть главного героя или литературных персонажей, которые «определяют» судьбу романа, рассказа, повести. Им было высказано также предположение, что в недалеком будущем проза должна будет стать свободной, интеллектуальной, но не для того, чтобы как-то отличаться, а чтобы сделаться раскрепощенной, более точно определять внутренний мир человека. Специфику этой поэтической, интеллектуальной, по словам писателя, прозы будет определять сюжет: его существование или отсутствие.

Поэтическая проза, настаивает писатель, была во все времена, просто она была незаметна, а ее расцвет приходится на XIX-XX в.в. Западноевропейские и американские модернисты перевернули обыденное сознание и обыденное понимание литературы: привычный уклад жизни был нарушен, каждый человек, как огромная бесконечная Вселенная, уходил в себя. Это необходимо было выразить в новом стиле и формате. Такие, как Хэмингуэй, все смыслы сжали в короткие предложения, и каждое из них несло в себе заряд, энергию.

Модернизм открыл поток сознания, а начиная с 1940-х-1960-х, наступила новая эпоха в литературе – постмодернистская. Согласимся с мнением видного культуролога А.Кодара, много лет работавшего главным редактором журнала «Тамыр»: творчество Д.Амантая представляет собой яркое модернистское явление, так как модерниста характеризует яркая активная позиция, которая есть у писателя. А.Кодар отмечает также перекличку писателя с Хэмингуэем и Камю, его «истинными прародителями» [4].

Как известно, Хэмингуэй разработал и успешно использовал в своем творчестве прием «айсберга»: использование точных, рубленых фраз, за которыми остаются «вертикальные смыслы», практически не улавливаемые при чтении. В какой-либо драматический момент герои могут благодаря этому приему говорить совершенно об отвлеченных вещах, и смысл этих событий оказывается доступен читателю. И в то же время Хэмингуэй создал «эффект присутствия» - когда при чтении текста какая-то деталь «притягивает» читателя, заставляя его сопереживать, превращая его в соучастника описываемых событий.

В вышедшей в 2003 г. книге «Цветы и книги», победившей в конкурсе «Сорос-Казахстан» - «Современный казахстанский роман», Д.Амантай сформулировал две главные «заповеди»: «цветами восславлять Землю и Солнце, книгами отвергать

пустоту». Что же представляет собой эта книга, в которой сложно смешаны вымысел и реальность, «недосказанность» обрывающегося повествования, «случайные» и странные сцепления эпизодов, аллюзии сакральных текстов?

Автор через своего героя – писателя Алишера – ведет философский и религиозный поиск, основанный на той духовной толерантности, которая присуща Центральной Азии в целом. Эпиграфом к «Цветам и книгам» взяты слова из Книги Тенгри: «Какое из них уступает одно другому: тьма, избегающая света или свет, разгоняющий тьму?» Противоборство света и тьмы, заявленное в эпиграфе, определяет сюжет и структуру повествования книги, начиная уже с первой ее части, озаглавленной «Алишер»: «Землю накрыл туман. Небо провисало все ниже. Под его гнетом невозможно было расправить плечи, люди вынуждены были перебираться ползком. Тяжелейшей из мук оказалось именно это бессилие распрямиться в рост» [5, с.76]. Как выясняется далее, это был сон, но он мало чем отличается от действительности, в которой живет герой Д.Амантая – молодой писатель Алишер, мечтающий сотворить «Книгу Тенгри».

Алишера, по его словам, волнуют три вопроса: что есть книга, что связывает день сегодняшний и прошлое, и кто есть тюрки. Герою никак не удается завершить роман, посвященный событиям из истории древних тюрков – «о распаде великой династии на два лагеря», о том, как люди, разбившись на «сорок родов», обрушили законы, установленные Всевышним. В результате были забыты коренные ритуалы сватовства и братства, извращены нравы, утеряны память и разум... Книга Алишера должна стать «плачем» по утерянному веру в Тенгри тюркам, скорбной песней об исходе сотрясавшей Степь битвы.

В книге приводятся длинные списки авторов всех континентов, мысли которых созвучны авторским. Среди них – и Абай, и Махамбет, и наш современник Олжас Сулейменов. Причудливо сближаются древняя кипчакская, сакская цивилизация и реалии современного мегаполиса. По мнению автора, его современники также отделились от внутренних основ тюркской культуры, столь близкой ему, утратили Бога Тенгри – Верховное божество степного мира, где «природа является верховным правителем, сегодня теряющим свою магическую и загадочную ауру» [5, с.91].

Немало места в повествовании отдано металитературной проблематике, «агонии» книги и «жизнеспособности» литературного творчества в целом в XXI веке, размышлениям о специфике литературного труда и психологии литературного творчества – эта тема, в частности, является предметом бесед Алишера и журналистки Жамили. Можно наблюдать все то же, заявленное с самого начала,

противостояние «света и тьмы»: Разве не в том цель творчества, чтобы вылечить болящего, спасти умирающего, отвести подступающий на рассвете призрак смерти от того, кто в муках бессонницы готов к роковому решению. По сути, книге назначено отрицать небытие. Его же роман пропитан безысходной печалью. Или, можно надеяться, он побудит читателя к размышлениям и облегчит хоть кому-нибудь бремя личных невзгод» [5, с. 101].

Не случайно для Алишера все вокруг пахнет книгами, книжной пылью: «можно предположить, – рассуждает Алишер, – что все литературные приемы исчерпаны, а талант вполне заменяет ловкость письма». Однако все его мучения, связанные с процессом создания книги, и сама книга, отрывки из нее, «вмонтированные» в повествование, свидетельствуют об обратном. Изменился читатель, который «может или бездумно следовать за излагаемой хроникой, или проникнуться мыслью, лежащей под спудом внешне хаотичных событий романа. Он сам выберет то, что ему интересно».

Немало интересных сведений можно почерпнуть из главы «Летопись», в которой освещаются этапы и специфика формирования письменности, главы «Автор», в которой говорится о «хорошем авторе» и писателе «модного направления, похожего на родителя-тирана, уверенного в своей власти над волей и свободой собственного отпрыска» и др. А в самом конце главы дается типичное для повествователя обобщение: «Пришло время автору дать свободу произведению».

Глава «Цветы» – одна из самых лирических в повествовании Д.Амантая, ведь «все цветы – желанные дети земли и солнца. Не успеете донести до дома, как на ваших глазах раскроются их нежные и яркие лепестки. А как вам крапчатые листья колеуса, меняющие цвет в тени и сумерки? Вот кротоны, сеткреазия, кордилина, стробилантес. Выбирайте любое из обворожительных извержений природы, облаканных любовью далеких звезд...».

В финале произведения Алишер умирает в карете скорой помощи, так и не доведя до конца свое творение, попутно сжигая все черновики и наброски. Цветы, которым в повествовании отдано столько внимания, все до единого, увядают, лишены внимания и заботливого ухода со стороны хозяина.

В качестве вывода отметим, что Д.Амантай как представитель «новой волны» в отечественной прозе периода независимости ведет не столько поиск новых идей, проблематики, что было характерно для литературы предшествующего периода, сколько поиск эстетически самодостаточных форм и принципов повествования. Авторские интенции писателя направлены на установление взаимодействия, контакта, диалога различных литературно-культурных традиций. Диалогичность,

внутренне присущая евразийской философии, выражает особое мировидение, которое не сводится ни к Востоку, ни к Западу.

Хотя точка зрения героя представлена фразой: «Время литературы прошло», ощущения утраты литературой духовных ценностей не возникает. Автор так не считает, демонстрируя не только знание древней истории тюрков, легенд и сказаний об их происхождении, возвышении и упадке былого величия, но и великолепную игру со словами, со звучанием словосочетаний, возвращая слову его изначальную музыкальность - этим объясняется длинный перечень названий цветов и книг, далеко, кстати, не случайный. Вероятно, через способность к «внутреннему» слуху и речи подводит Д.Амантай к главному – мысли о диалоге культур и цивилизаций.

Литература:

1. Бельгер Г.К. Цветы и книги Дидара //www. [http: abai.kz /content/gerold-belger-tsvety – i – knigi –didara](http://abai.kz/content/gerold-belger-tsvety-i-knigi-didara)
2. Джумаев А. Куда бредет караван: культура Центральной Азии в поисках новых путей и идентичностей // [http://astralnomads.net/download/ files/ANUD2.pdf](http://astralnomads.net/download/files/ANUD2.pdf)
3. Наурузбаева З. Вечное небо казахов // З.Наурузбаева. - Алматы: Сага, 2013. - 704 с.
4. Кодар А. «Андеграунд» пора выводить на свет //www. [http: dialog.kz](http://dialog.kz) 18.06.2007.
5. Амантай Д. Цветы и книги //Аманат.- 2007. - № 6. - С. 76-117.

Мейрамгалиева Р.М.

к.ф.н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: mrm.raigul@mail.ru

Тлеубай Г. К.

магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

РУССКИЙ ЯЗЫК В МИРОВОМ БИЛИНГВАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ПРЕПОДАВАНИЕ ЭЛЕКТИВНОГО КУРСА НА ХИМИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ

Резюме. В статье рассматривается проблема преподавания русского языка в на химическом факультете в условиях билингвального пространства.

Автор статьи подчеркивает, что в процессе обучения русскому языку как языка специальности студенты учатся на первых порах пользоваться словарями, познают орфоэпический минимум, обогащая словарный запас, начинают постепенно понимать научный текст.

В статье подчеркивается мысль, что отбор терминологического материала осуществляется с учетом их постепенного введения в речевую этику.

В статье обосновывается идея о том, что исследовательский метод реализуется в рамках учебно-исследовательской работы студента и имитирует реальный творческий процесс, моделирует его главное звено, включающее создание проблемной ситуации и управление поиском решения поставленной проблемы.

Ключевые слова: проблема, билингвизм, приоритетные направления, речевая деятельность, культура речи, средства коммуникаций, аудирование.

Классик мировой литературы Чингиз Айтматов писал, что «при нынешнем интенсивном развитии средств коммуникаций и информации. При нынешней тенденции неуклонного роста массовой грамотности, массовой культуры и повсеместной индустриализации жизни – для многих культур развивающихся стран возникает целый ряд специфических проблем, связанных с билингвизмом.

Каждый язык творение человеческого гения, каждый язык – ценность общезначимого порядка. Мы не вправе пренебрегать никаким языком, какому бы народу он ни принадлежал, на какой ступени развития он ни не находился бы» [1, 161].

Сегодня важно взглянуть на образовательные процессы как можно шире с билингвальной точки зрения, что и пытаемся сделать.

Профессионально-ориентированное обучение неродному языку признается приоритетным направлением в обновлении образования, в проблеме

преподавания русского языка с учётом подъязыка специальности уделяется особое внимание.

Для того, чтобы определить приоритетные направления преподавания русского языка, обратим внимание на пререквизиты дисциплины: владение четырьмя видами речевой деятельности (чтение, говорение, слушание, письмо) на начальном (обязательном) и продвинутом (профессиональном) этапах.

Профессионально-ориентированный русский язык на химическом факультете преподается в осенний семестр – 3 кредита, где изучаются следующие темы: функции языка, типы речи, функциональные стили языка, текст как коммуникативная единица, основные свойства научного текста и т.д., акцентируя особое внимание на тексты по специальности, взятые из учебного пособия Н.Л. Глинки «Общая химия».

При обучении русскому языку как языка специальности студенты учатся на первых порах пользоваться словарями, познают орфоэпический минимум, обогащая словарный запас, начинают постепенно понимать, что многие учебные пособия написаны на русском языке. Можно допустить следующий, можно сказать, вывод: если студент пришел в университет с минимальным словарем, то к концу учебного семестра уйдет с максимальным.

Элективный курс «Культура речи и языковая коммуникация» - 2 кредит преподается, где обращается внимание студентов на анализ также первичных текстов и культуру профессиональной речи. Основная цель преподавания по типовой программе – формирование у будущих специалистов коммуникативной компетенции, способности решать лингвистическими средствами реальные коммуникативные задачи в конкретных речевых ситуациях научной сферы; развитие умения использования научной литературы по специальности для получения информации, способствующей формированию профессиональной коммуникативной компетенции; практическое овладение основами научного стиля, обучение методам и приёмам структурно-лингвистического и смыслового ана-

лиза текста по специальности, формируя навыки написания основных учебно-научных, профессиональных текстов: конспекта, реферата, отзыва, рецензии и др.

Поэтому для достижения этих целей элективный курс ориентирует на преподавание русского языка для профессиональных целей и речевая теория осваивается студентами не только в форме определений понятий и формулировок правил, но и в форме умений пользоваться как в учебном процессе, так и в повседневной жизни.

В элективном курсе очень важно освоение терминологической лексики – как ключа к специальности, ведь именно научные тексты с химической терминологией дают огромную возможность – пользоваться толковыми и специальными словарями, энциклопедиями, далее использовать их на практике. Отбор терминологического материала осуществляется с учетом их постепенного введения в речевую этику.

Элективный курс «Культура речи и языковая коммуникация» акцентирует внимание студентов на научные тексты познавательного характера, с целью выработки самостоятельного мышления и логического заключения. Задания выполняются по следующему плану: студенты должны прочитать текст, выписать лексические пласты, из словарного минимума почерпнуть термины-понятия или дефиниции, глубоко задуматься над смысловой частью и коммуникативной задачей текста. Задача преподавателя помочь студенту узнать как можно больше научных и общенаучных слов, которые закреплены за определенными понятиями, но не являются терминами. Например: слова вопрос, задача, процесс имеют множество значений и используются в разных отраслях науки, поэтому студент должен знать и общенаучное и профессиональное научное значения упомянутых слов.

Для профессиональной речи необходимо соблюдение культуры речи, а именно: уважать мнение друг друга, никогда не перебивать оппонента. Этой этической культуре, из практического опыта, учатся студенты долго и упорно.

Второе направление элективного курса – формирование личности, которая может открывать что-то новое, развивая свои творческие способности и самостоятельное мышление. Для этого направления важно выработать у студента самостоятельный подбор литературы и химического материала для устной презентации какого-либо вещества из пищевой или промышленной отрасли. Данный исследовательский метод реализуется в рамках учебно-исследовательской работы студента и имитирует реальный творческий процесс, моделирует его главное звено, включающее создание проблемной ситуации и управление поиском решения поставленной проблемы.

«Для ориентировки в новой ситуации, что характерно для процесса творчества, существенную роль играет обучение специальным умениям:

- 1) увидеть новую проблему в языковом материале, определить её характер;
- 2) подобрать языковые факты для решения этой проблемы и систематизировать их;
- 3) построить доказательство в процессе выполнения задания на основе найденных фактов;
- 4) сформулировать выводы на основе решения проблемы, определить возможное их количество;
- 5) сформулировать способ решения, т.е. определить операции, осуществление которых в процессе решения проблемы приводит к выводу» [2, 52].

Много интересных сведений узнают сами и преподносят студенты на подобных занятиях – презентациях или конкурсах ораторского мастерства на темы: «Язык моей специальности», «Химия вокруг нас», но главное – это соблюдение регламента – 3-5 минут для каждого презентующего, о чем они должны помнить и неукоснительно соблюдать.

Элективный курс с данным направлением помогает развивать устную и письменную речь, конечно, редко, и то и другое, так как русский язык является для студентов неродным языком. И всё-таки преподавателю заметен языковой рост студента, как говорится «на глазах».

Обязательное применение инновационных технологий в процессе обучения русскому языку стало традиционной работой, ведь одной из особенностей инновационной технологии обучения является ориентация не на усвоение знаний, а на развитие познавательных способностей. Много интересного и нового узнается друг у друга, можно сказать, обмениваемся опытом работы, делимся методами и приемами преподавания: кроссворды в виде Эйфелевой башни с примерами химических элементов периодической таблицы; кубики, мячики; тесты в форме химической реакции-цепочки и т.д. Проблема воспитания познавательной самостоятельности, проблема активизации мыслительной деятельности должна быть решена с помощью заданий поискового характера, в число которых входят проблемные задачи, предполагающие исследовательскую деятельность студентов в ходе языковых явлений. Таким образом, УИРС (учебно-исследовательская работа студента), реализуемая на СРС и СРСП – главное направление элективного курса.

Роль практической стилистики в культуре профессиональной речи огромна и бесспорна. В учебнике «Русский язык» под редакцией К. К. Ахмедьярова даются некоторые примеры выявления стилистических ошибок и недочеты культуры речи (классификация и примеры Н.Н.Романовой и А.В.Филипова), ошибки по отдельным уровням языковой системы и упражнения, которые помо-

гут практически закрепить пройденный материал на тему: «Культура профессиональной речи», имея подобные шаблоны можно научить студентов также производить контроль над своими речами по принципу: правильно – неправильно; допустимо – недопустимо (говорить, писать, и даже думать).

В целом, профессионально-коммуникативная направленность элективного курса оказывается приоритетным и выделяет следующие формы работы: отработка и развитие навыков грамотного владения литературными нормами; корректировка имеющихся навыков речевого общения; формирование умений и навыков коммуникативного общения для успешной профессиональной карьеры.

Таким образом, основные направления преподавания элективного курса по русскому языку на химическом факультете определяются лишь из

одного года работы и могут быть неокончательными, несмотря на это позволяют рационально и продуктивно решать задачи языкового образования в Республике Казахстан.

Литература

1. Айтматов Ч. Полное собрание сочинений в 8-ми томах, т. 8., Статьи, эссе, выступления. – Алматы, 2008. - 618 с.

2. Воробьева Т.В. Организация исследовательских методов в процессе обучения русскому языку. – Москва, 1987, с.42-54.

3. Напольнова Т.В. Активизация мыслительной деятельности учащихся на уроках русского языка. М: Просвещение, 1983.

«МАХАББАТ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҒАЛАМДАҒЫ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНІҢ КОНЦЕПТІЛІК ҚЫРЛАРЫ

Түйін. Тіл мен мәдениет арақатынасын зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыттарының бірі – лингвомәдениеттану. Лингвомәдениеттану – қазіргі тіл білімінде кеңінен қолданыс тауып келе жатқан антропоцентристік бағытпен, яғни сол тілдің иесі болып табылатын адаммен, тілдің функционалды қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық процестермен байланыстыра зерттеу үрдісінің нәтижесі болып табылатын тіл мен мәдениеттің өзара байланыс тетіктері мен жалпы ұлттық дүниетаным, ұлттық мәдениеттің тілдегі көрінісін зерттейді.

Түйін сөздер: «махаббат» концептісі, ғаламның тілдік бейнесі, тіл мен таным, танымдық лингвистика

Резюме. В данной статье рассматриваются концептуальная картина мира концепта «любви» казахского и английского языков. Автор использует сравнительно-исторические и сопоставительные методы исследования и дается сопоставительный анализ.

Summary. This article is considered with the conceptual mapping of the concept of “Love” of Kazakh and English languages. The author uses the comparative- historical and contrastive research methods and gives comparative analysis.

Тіл мен таным процестерінің ара қатынасын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді. Когнитивтік деген сөз «білім» деген ағылшын сөзінен алынған. Психикалық процестердің өтуін басқаратын білімдер жүйесінің құрылымы когнитивтік құрылым делінеді. Тіл мен ойлаудың, тіл мен танымның арақатысы адам баласының өмірінде құндылықтар қаншалықты роль атқаратынын белгілеп береді. Тіл мен танымның арақатысын сипаттайтын ұғымдар белгілі бір құрылымға түседі. Аталған құрылымды жіктеп, бөлшектеп ұсыну өте қиын [1].

Когнитивті лингвистика ғылымына қатысты айтылатын «когнитология», «когнитив» терминдерін қазақ тілінде «таным» термині арқылы беріліп жүр. Танымды танымдық ғылым немесе тілдің танымдық сипатын зерттеуші антропоцентристік бағыттағы тіл білімінің үлкен бір саласы деп атауға болады. Танымдық ғылымның бастауы өте ертеден бастау алатындығына тіл философиясы мен жалпы тіл білімі пәндерінің негізінде көз жеткізуге болады. Танымдық тіл білімінің негізгі нысаны таным

мен ақыл, ой мен сана, тіл мен таным, тіл мен ой, тіл мен сана болып табылады. Ғылымдардың ата-сы саналатын философия тарихын зерттеген Аристотель, Платон, әл-Фараби еңбектерінде тілдің таным құралы бола алатындығы жөнінде пікірлерді кездестіруге болады.

Мәселен, ғұлама ойшыл Платон «Кратиль» атты философиялық еңбегінде: «белгілі бір затқа танылған атаулардың көмегімен қоршаған ортаны тану танымдық құрылымның төменгі сатысын ғана құрайды, ал бұл жүйенің ең жоғарғы сатысы тілдік құрылымдар арқылы көрініс табады» (7,56)-деп, тілдің таным құралы екендігіне ерекше көңіл бөлген. Тілдің танымдық ғылымнан алатын орнының ауқымды екендігіне бүгінде шетелдік, отандық ғалымдар, зерттеушілер баса назар аударып келеді. Және де бүгінгі таңда лингвистердің зерттеу нысандарының негізгі көзіне айналды деуге де болады.

«Махаббат» концептісінің сырлы әлемін жүрек пен көкейкөздің (интуицияның) үлесіне қалдырып, ғалам жаратылысының мәні, хақты тану мүмкіндігі, оның тылсым бейсаналық табиғатын мойындағанның өзінде, адам рухани ізденісінің түп мақсатына қатысты ақыл-ой деңгейіндегі толғаныстарды шешуде де махаббат философиялық категория қызметін атқарды. Осылайша, «махаббат» концептісі - ғаламның, адамзат жаралуының телеологиялық себебі, оның рухани жетілуінің, эстетикалық ләззаттануының, этикалық ғибраттануының негізі. Махаббат әрбір адамды бейтарап қалдырмайтын, адам өмірінің мәні мен маңызы, сырлы әлемі. Сондықтан махаббат жайлы әрбір адамның жеке көзқарасы, өзіндік ой-пікірі, түсінігі болуы және оның әр алуан болуы заңдылық. Махаббат әрбір адамның әлемдегі, қоғамдағы, отбасындағы өзінің орнын белгілеуге, өзін-өзі, ақиқат мәнді, жаратылыс сырын тануға мүмкіндік беретін маңызды таным-түйсігі. Сол себептен махаббаттың сипаты да түрліше. Мысалы: адам мен Құдай, ер мен әйел, ұстаз бен шәкірт, ата-ана мен бала, туыс араларындағы махаббат.

Когнитивті лингвистиканы танымдық тіл білімі немесе немесе тілдің танымдық сипатын зерттеуші антропоцентристік бағыттағы тіл білімінің үлкен бір саласы деуге болады. Танымдық тіл білімінің негізгі зерттеу нысандары – таным мен ақыл, ой мен сана, тіл мен таным, тіл мен ой.

Когнитивтік ғылым ақпараттарды өңдеу мен мағлұматтар жайлы түсініктер жүйесін және ойлау

процесін басқарудың жалпы принциптерін айқындайды. Адамның физиологиялық, психологиялық, психофизиологиялық ерекшеліктерін ғана есепке алмай, оны қоршаған дүние жайлы мағұлматтарды жүйелеу, сарапқа салу қажеттілігі туады. Когнитивтік лингвистикалық зерттеулерде түрлі ұлттарда дүниенің тілдік бейнесі түрліше қалыптасқаны айқындалып отыр [2].

Когнитивтік лингвистика тіл мен сол тілдің иесі адам санасын тұтастықта қарастырып, тілдік білімді адам миының жемісі, күрделі ассоциативті-вербальды құрылым, болмысты рух пен ой бірлестігінде танытушы жүйе ретінде кешенді сипаттауға негізделеді. Когнитивтік үрдістің негізгі айырым белгісі тілді жаңаша зерттеуде жаңа тәсілдер еңгізуде ғана емес, таза танымдық бағдарының жаңалығында, тілді танымдық тұрғыдан қарауында [4].

Демек концептілік құрылым –адам танымында қалыптасқан дүние туралы түсініктің санада бір ұғым шеңберінде жинақталған таңбалар шоғыры. Фреймдер ғылымның әр саласына тән болғандықтан, қолданысы жағынан ауқымды, күрделі болады. Ал тіл біліміндегі фрейм тілдегі әр түрлі стереотипті ситуацияның берілуін түсіндіруде қолданылады.

Өз кезегінде адам мен Алла арасындағы махаббат-имандылықтың, ер мен әйел махаббаты-отбасының, Отанның беріктігінің, ұстаз бен шәкірт махаббаты-білімнің, ата-ана мен бала, туысқандар арасындағы махаббат елдіктің т.б. қастерлі құндылықтардың кепілі әрі бастауы.

Сонымен қатар адамның Отанына, туған жеріне, халқына деген сүйіспеншілік сезімі де махаббаттың бір көрінісі. Ер-азаматтың қорғауға міндетті басты үш намысы:

- 1.иман,
- 2.Отан,
- 3.Отбасы махаббатқа негіз болар құндылықтар [5].

Махаббатты осылайша жіктеуге махаббат иесі сезімінің нысанын, көздеген мақсатын белгілеуі негіз болады. Махаббаттың сезімдік әсер тұрғысынан күйініш пен сүйініш, қорқыныш пен үміт өзара ұласа жүріп, адам бойында күйіп-жанған ынтық сезім, қанат бітірер ұшқыр қиял, риясыз пейіл, мейірім-шапағат түрінде көрініс беруі махаббаттың бар түріне тән жалпы сипаты болып табылады. Яғни махаббаттың қай түрі болсын адамды ізгілікке, мейірімділікке, адалдыққа тәрбиелейді.

Ағылшын тілділер санасында махаббат рационализм мен саналылықтан айырылған сезім. Махаббат сау емес, ауру күймен астасады. Ғашық адам жаны ауырып, ақыл-есінен айырылғандай беймаза күй кешеді. Басқаша айтқанда, адам дұрыс ойлауға қабілетсіз болады. Бұл ағылшындардың махаббатты алып күшке теңейтініне қатысты болса керек.

Ағылшын тілінде махаббат күшпен, алаумен,

бақытпен, дертпен, сұлулықпен, материалдық жағдаймен, адам өміріне зор ықпал ететін, белсенді әрекет ететін субстанция, өткінші сәт, алдамшы, адалдық, сеніммен ассоциацияланады.

Махаббат- эмоциональдық күй. Ол жағымды да жағымсыз да эмоциямен беріліп, түрлі лексикалық тіркестері болуы мүмкін. Махаббат концептісі басты жалпы адами ұғымды білдіретін кез-келген тілде кездесетін ұғым. Ағылшын тілділер санасында махаббат жағымды реңкте бақытпен/happiness; қуанышпен/ joy; іңкәрлікпен /affection; қызығушылықпен/interest; рақаттылықпен/pleasure; масаттанумен /delight; қамқорлықпен/care; толқумен/ excitement астасады. Махаббат қайғымен /sorrow; сағыну/ longing for; азаппен /suffering; дертпен/pain; үреймен/fear; торығу, қажумен/despair жағымсыз эмоциялармен берілуі де мүмкін Махаббат» концептісін лингво- мәдени эмоциональдық тұрғыдан қарастырудың маңызы зор. Эмоцияны вербальдайтын тілдік бірліктер концептінің тілдегі көрінісі болып табылады. Концептінің эмоционалды және рационалды деп бөлінуі шартты. В.И.Шаховский концептінің ұғымнан айырмашылығы оған эмоциональдық реңк тән, яғни барлық концептілер эмоционалды.

Қазақ халқының өзіндік ұлттық ойлау ерекшелігі – дүние шындығын көркем образбен қабылдауы, шешендік сөз өнерін ұлт ментальдығы ретінде көрсетуі, қала берді табиғат аясындағы көшпелі өмір салты- «ішімдегінің бәрі тілімде, тілімдегінің бәрі түрімде» дегеніндей, қазақ ұлтының психологиялық терең болмысын байқатады. Айтылар ойдың әсерлілігі, мазмұн тереңдігі сол көрініс, құбылыстың суреттілігіне, яғни образдылығына тығыз байланысты. Адамдардағы түрлі эмоцияны, сезімдік қатыстарды айтушының зат, құбылыс туралы жеке көзқарасы, бағалауы сияқты жекелік, өзіндік пікірлерін білдіруде тілдегі кез- келген экспрессивті құралдардың қызметі айрықша. Мұндай экспрессивтік әсер көбінесе эмоционалдық бағалаудан тұрады. Кейде эмоцияның сан қырлы спектрлерін лексикалық синонимдер тап баса алмағанда айтушы әрине, бейнелі сөздердің тіркесіне ұмтылады. Әдетте экспрессивті сөздердің семантикасы сөздіктерде түгелдей ашып көрсетілмейді.

Когнитивті лингвистика ғылымындағы «ғаламның тілдік бейнесі» теориясының тілдегі номинация, таңба, уәж т.б. мәселелерімен тығыз байланыстығы мен сабақтастығын былай қойғанда, грамматикалық құрылымға тікелей қатысты болады. Осыған орай ғылымның диалектикалық әдісіне сай уақыт факторларының мәні ерекше екенін аңғаруға болады.

Қазақ, ағылшын тіліндегі махаббат мазмұнындағы тілдік лексиканы әлемдік бейнесіне қарай мынадай топтарға бөліп қарастыруға болады:

«Махаббат» концептісін адамның қабылдауы мен түсінуі:

To change eyes-бір-біріне ғашық көзбен қарай (сөзбе-сөз ... көз алмастыру) Goo- goo eyes- am sl-ғашықтық көзқарас;

To be head over ears in love-біреуді ес-түссіз құлай сүю, біреуге өлердей ғашық болу;

To be up to ears in love-біреуді құлай сүю;

Be fathoms deep in love , be over head and ears in love, be head over ears или be deep in love – ес- түссіз құлай сүю;

«Махаббат» концептісі адам сезімінің көрінісі ретінде:

Lose one's heart to, give one's heart to somebody - біреуге деген ғашықтық бойын билеп алу, жүрегіне шоқ түсу.

Pull at somebody's heartsrings-жүрек (сезім) қылын шерту.

Bring home to somebody's heart-жүрегін тербеу;

Come home to somebody's heart-жүрегінің түкпірінен орын алу.

The heart that once truly loves never forgets - ежелгі махаббат ескірмейді.

Abundance of the heart- сезім тасқыны.

Махаббат концептісінің қоршаған ортамен байланысы:

As much love as there is between the old cow and the haystack- (сөзбе-сөз...қасқыр мен қойдай сүю;- бір-біріне өлердей ғашық болу.

Calf love- балаң махаббат, жасөспірімдік, бозбала махаббат

Love me love my dog-әркімдікі өзіне ай көрінер көзіне.

«Love» концептісінің әлемдік бейнесі:

Love cannot be forced-махаббатқа зорлық жүрмейді.

Love in a cottage – сүйікті болу бір бакыт.

Far gone in love-ес-түссіз құлай сүю.

He knows not what love is that has no children-баласы жоқ адам махаббаттың не екенін білмейді.

Love should not be all on the one side – махаббат екеуге ортақ.

No herb will cure love-дауасыз дерт махаббат

Love is the mother of love – жүрекке жүрек тіл қатар.

Love will creep where it may not go - махаббат бәрін жеңеді.

Шын мәнінде, адамдардың көңіл- күйін, эмоциясын, сезімдік қатыстарын жеке сөзбен өлшеп, пішу мүмкін емес. Әрбір жеке адамның өзіндік қабылдауынан туатын сезімдік «дүние суреті» әсерінің көрінісі лексикаға қарағанда, сөйлеу әрекетінде эмоция мен экспрессияда анағұрлым көбірек қамтылады. Нақты сезім түрлерін белгілеуде эмоцияны саралайтын экспрессиялық белгілер қатарынан анық көрініп тұрады. Себебі тірек сөз, тірек ұғымның өзінен кейде эмоциональдық мазмұнын байқауға болады.

Жалпы, «махаббат» концептісінің ғаламдық бейнесі осы концепт мазмұнын айқындайтын, көбінесе көңіл, көз, жүрек, құмарлық, іңкәрлік, сезім сынды лексикалармен байланыста қарастырылады. Бұл концепт қазақ, ағылшын тілдеріне ортақ универсал құбылыс және тілдік бірлік.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Әбікенова Г.Т. «Когнитивті лингвистика» Семей: оқу құралы. 2008. - 118 бет.
2. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения, М.: Наука, 1997. -289 с.
3. Жаманбаева Қ. Когнитивті лингвистика негіздері. 1998.
4. Қасым Б. Сөзжасам: Семантика. Уәждеме. Алматы, 2003.
5. Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері. //Тілтаным-2004. №1.

Дүйсенбаева Р.И.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ.

Мұсаева Г.Ә.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы қ., sadenovaa@mail.ru

Р. НҰРҒАЛИ АЛАШ МҰРАТЫ ЖАЙЫНДА (АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ)

Түйін. Мақалада академик Р.Нұрғалидың «Әуезов және Алаш» атты ғылыми ізденісі мен алаш ардақтыларының шығармашылықтары жайында айтылады. Ғалымның көрнекті суреткерлердің творчествосына, көркемдік шеберліктеріне, әдебиеттану ғылымына қосқан зерттеулеріне берген бағасы көрсетіледі. Соның ішінде А. Байтұрсыновтың ғалымдық, ақындық, публицистік, қайраткерлік істерін жоғары бағалағаны, қазақ, түрік, орыс ғалымдары берген тарихи тұжырымдарына тоқталғаны баяндалады.

Резюме. В статье идет речь о научных поисках Р. Нурғали на тему «Әуезов және Алаш». В статье рассматривается творчество, художественное мастерство, научные труды ученого.

Р. Нұрғалидың ғылыми ізденістерінің бір шоқтығы - «Әуезов және Алаш» еді. 1990 жылдардан бастап алаш біртуарларының шығармашылықтары қазақ әдебиет әлемінің ғылыми-зерттеу объектісіне айналды. Қазақтың біртуар алыптары Шәкәрім, Ахмет, Жүсіпбек, Мағжан, Міржақып есімдері 1980 жылдар аяғында қазақ әдебиетінен өзінің орнын тауып, оқырманымен қауышты. Олардың қазақ әдебиеті көркемдігі мен шеберлігі жағынан әлем әдебиетінің озық туындыларына есе бермес тамаша туындылары классик туындыларының қатарынан орын алды. Енді ғана ақталып, шығармалары толық шығып үлгермеген Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың, Х.Досмұхамедовтың, Ж.Тынышбаевтың, О.Әлжановтың, Ж.Аймауытовтың, М.Жұмабаевтың, Ә.Ермековтың тағы басқа да алаш қайраткерлері мен қаламгерлері туралы сол уақыттағы Р. Нұрғалидың бас редакторлығымен шығып жатқан «Қаз ССР. Қысқаша энциклопедияның» 4-ші томына енгізіледі.

Р. Нұрғали ХХ ғасырдың 90 жылдарынан бастап қазақ әдебиеттануы ғылымы үшін бұрын ақтаңдақтар болып келген мәселелер туралы жаңа іргелі зерттеу еңбек жазып, мұрағат қойнауларында жатқан көптеген тың деректерді жарыққа шығарды. «Әуезов және Алаш», «Вершины возвращенной литературы» «Сырлы сөз», «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атты еңбектері ұлттық сөз өнер мұраларын әлемдік әдебиеттануға танытқан шығармалар болды. 80-жылдары әдебиеттануды әлемдік ілімнің ғылыми-теориялық тұжырымдарымен ұштастыра отырып, ұлттық танымға не-

гіздеуге бет бұруды алғаш көтергендердің бірі Р.Нұрғали болды.

1980 жылдардың орта кезеңінде баспасөз беттерінде жарияланған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Бюросының «Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» қаулысынан кейінгі жазған «Алыптар қайта оралғанда» атты зерттеу мақаласынан соны ой-пікірлері, ғылыми-теориялары көрініп тұрды. (Қазақстан коммунисті, 1989, №456) Бұл зерттеу Алаш ардақтылары жөніндегі алғашқы ізденіс, байыпты бағалау, оңды көзқарастарының бірі болды. Мақалада Алаш әлемі, руханият мұраты, оларды зерделеу жүйесі мен зерттелуі ғылыми түрде сараланды.

ХХ ғасыр басындағы жазықсыз жазалау мен орынсыз зорлық-зомбылықтың, қуғын-сүргіннің, зардап кесапаттарының сипаттары кең көлемде қарастырылып, сыры ашылады: «... кезінде репрессияға ұшыраған, жазықсыз жапа шегіп, мерт болғандардың аты қайта тірілді, сөнгеніміз жанып, жоғалғанымыз табылды. Жарты ғасыр бойы жасырын болған мәдени тарихымыздың тағы бір беті жаңарып, шындық қалпына келтірілді. Алатаудай алыптарымыз туған халқымен қауышты», - деп шын көңілмен қуанышын білдірді. Міне, сол кезеңнен бастап ғалымның Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек, Жұмат жайлы жазғандары қарапайым қағидалардан ұлттық танымның жаңа арнасына айналып, әдебиеттегі ұлттық рухтың көркемдік қуатын танып қана қоймай танытуға бар күшін сарықты. Сонау социализмнің идеологиясының белең алып тұрған кездің өзінде, ғылыми жұмыспен айналысушы жас ғалым «жоғалған асылдарын» іздеп жүріп тауып, жасырып жүріп оқып, көңіліне тоқудан жалықпайды.

Б. Кенжебаевтан А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышын», С.Бегалиннен М.Әуезовтің «Қилы заманын» қиыла сұрап, қолына алғанда ғалымның бақыттан басы айналғаны анық. Ғалым Алаш әдебиеті өкілдерінің шығармашылығын зерттеп, энциклопедиялық жинақтарын шығаруды алдына мақсат етіп қояды. Алаш тарихындағы ұлттық ой - сананың көсемдері мен көрнектілерінің ой-арманы - қазақ қоғамының зердесін ашып, өркениетті елмен терезесін тең ұстау еді. Р.Нұрғали Алаш қайраткерлерінің қазақ мәдениеті мен әдебиетінің қосқан өлшеусіз үлесін жан-жақты терең зерттеп беруге қаншама күш -қайратын жұмсады. Қазақ

тіл білімінің атасы А.Байтұрсыновты «Аса көрнекті қазақ ақыны, журналисі және педагогі. Ол – қазақ емлесінің реформаторы, грамматикалық және қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы,» деп бағасын бере отырып, тарихтағы орнын, әлеуметтік-қоғамдық істерін, дүниетанымдық ерекшеліктерін танып, зерделеп берді.

Профессор, филология ғылымдарының докторы А.Ісімақова өзінің «Алаш ілі-мін танытқан Р. Нұрғали» атты мақаласында «Академик Р. Нұрғали - тәуелсіз кезде Алаш әдебиеттануын алғаш танытқан тұлға. Ұстазы Б. Кенжебаевтан алған «Әдебиет танытқышты» сақтап қана қоймай, А. Байтұрсынұлының теориясын алғаш рет мойындатып берген ғалым Р.Нұрғали деп санаймыз. Сондықтан академик Р.Нұрғали Алаш әдебиеті деген ұғымды қазіргі ғылыми ортаға енгізген әдебиетші» деп дұрыс баға береді. Расында да Р.Нұрғали Алаш мұраты мен мұрасының көркемдік-эстетикалық құндылықтарын, білім-ғылым жүйесін зерделі, зейінді зерттеулерімен таныта білді.

Ғалым өзінің зерттеу еңбегінің алғы сөзінде «Дана Тоныкөктің Білге қаһанға айтып, тасқа сыналап, ойып жаздырған сөздерінің негізгі өзегі-елдің тұтастығы, жұрттың бірлігі, түрік атты халықтың билік құру баяны, жорықтар тарихы. Осыдан бір мың екі жүз жыл бұрын қойылған тұғыртас әлі сөйлеп тұр. Мен Тоныкөктің үлкен тұғыртасын сипап тұрып, қалай күбірлеп сөйлегенімді білмей қалдым: «Таптым. Жаңа кітабымның атын таптым» дедім. Сөйтіп Алаш ұранды әдебиетке, өнердегі ұлттық рухқа арналған еңбегімді «Әуезов және Алаш» деп атауға бел байладым» деп ағынан жарылады. Ғалым еңбегінің алғашқы тарауын А.Байтұрсынұлына арнап өзінің сөзінен «Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған» деген тақырыппен бастайды. «Тұтақ буынның төл басы, кешегі Абай, Ыбырай, Шоқан салған ағарту шылық, демократтық бағытты ілгері жалғастырушы ірі ғалым, әдебиет зерттеушісі, түрколог, дарынды ақын аудармашы» деп бағалай келе біртуар асыл азаматтың шығармашылық портретін жасай отырып, оның қиын тағдыры мен шығармашылық жолынан мол мағлұматтар береді.

Ғалым А.Байтұрсыновтың өмірбаянына тоқтала отырып, табиғатынан дарынды баланың сауат ашу, білім алу, еңбек жолдарынан, мәліметтерді толық беруге тырысады. Еңбек ете жүріп, патшаның отаршылдық саясатының қаһарына ұшырап, абақтыға алынып, көрген азап-қорлықтан қинала жүріп ширағанын, белін бекем буып күреске қыратын өлеңдер жаза бастағанын, өміріндегі ең күрделі, қызықты кезеңдерінің басталғаны жөніндегі дәйектемелерінен, үлкен дарын иесінің орасан зор әлеуметтік-тарихи қызмет атқарып, халық өмірінің көкейкесті мәселелерін көтеріп, елді прогреске, өнер-білімге шақырғанын көре аламыз. Алаш қозғалысы, Кеңес үкіметі тұсындағы қызметтерін

саралай келе, ғалымның өзгеру эволюциясын танытады.

А. Байтұрсыновтың ғалымдық, ақындық, публицистік, қайраткерлік істерін жоғары бағалаған қазақ, түрік, орыс ғалымдары берген тарихи тұжырымдарына тоқталайық. Кезінде ғалымның ғылыми еңбектері туралы орыс ғалымдары проф. А.Самойлович, Е.Поливанов, осы қазірге дейін қолданылып жүрген ғалым өмірбаяны, ғылыми еңбектері мен тіл саласында ендірген жаңалықтары жайында М.Дулатов жазады. Ал, Москвада 1929 жылы «Коммунистік академия» баспасынан шыққан «Әдебиет энциклопедиясының» 1-томында «А.Байтұрсынов аса көрнекті қазақ ақыны, журналисі және педагогі. Ол – қазақ тілі емлесінің реформаторы, грамматиканың және қазақ әдебиеті теориясының негізін салушы» деп өмірбаяны, қоғамдық-әлеуметтік қызметі айтылған екен.

Р.Нұрғали ұлы суреткер М.Әуезовтің жас кезінде-ақ аласапыран қытымыр уақыттың ызғарына қарамастан, дарынды танып, дәл осы күндегідей оның тарихтағы орнын көрсететін пікір-тұжырымды айта алғанына таң қала отырып, ойшылдың тауып айтқан пікірін келтіреді: «Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны, «Қырық мысал», «Маса» еңбегі», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істелген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты біз ұмытқанда да тарих ұмытпайтын істер болатын. Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім дауласпайды» А.Байтұрсыновтың тарихтағы орнын, оның әлеуметтік-қоғамдық істерін, дүниетанымдағы ерекшеліктерін әділ көрсете білген С.Сейфуллин болды. Р.Нұрғалидың ұстазы профессор Б.Кенжебаев та өзінің сүйікті шәкіртіне: «Мынау Ақаң жазған «Әдебиет танытқыш», әдебиет теориясы. Мен 40 жыл сақтадым. Сенің диссертацияңа байғабы болсын. Қалған уақытта сен сақта. Бірақ байқа. Уақыты жетпей айқайласаң, таяқ жейсің. Аруақтың киесі ұрып, кесапаты тиюі мүмкін. Шарапаты тиетін уақыт келер. Ол күнді мен көрмеспін. Сендер көресіндер. Мықты жерге тығып қой» деп көрегенділік таныта, сенім білдіре отырып ұсынады. Ғалымның ұстаз аманатын орындағанын бүгін көріп отырмыз.

Қазақстанда А.Байтұрсынов атын атауға, жазуға тиым салынған кезеңнің өзінде пікірлер айтылғанына ғалым академик А.Н.Кононовтың еңбегінен мысал келтіреді. Москвада 1974 жылы шыққан «Отандық түркологтардың библиографиялық сөздігі» кітабында А.Байтұрсынов жайында мәліметтер келтіріле отырып, «арап алфавиті негізінде жетілдірілген қазақ әліппесінің авторы, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі, этимологиясы, сол сияқты әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы оқулықтарын жазды» деп тарихи тұрғыдан баға берілген. Ғалым А.Байтұрсынов мұрасының

негізгі арналарына тоқталады. Оның әлеуметтік ойға ықпал ету мақсатымен И.А.Крыловтың туындыларын аударып, «Қырық мысал» деген атпен шығарған кітабына тоқталады.

Ғалым ақынның аударма - өлеңдеріндегі қызықты форманың, ұғымды идеяның, қазақ тұрмысына жақын тартқан суреттердің ұласа келіп, өлеңдерінің халықтың төл дүниесіндей болып кеткенінен байқайды. Аударманың мінсіздігін, төгіліп тұрған шешендігіне тоқтала келіп ақын сөзіне, тың пікіріне де дәйекті дәлелдер келтіреді. Адам баласын түрлі ойға жетелейтін өлеңдеріндегі ерекшеліктерді де көрсете біледі. Ғалым көптеген фактілерге жүгіне отырып, ақынның дәстүрлі оқиға, қалыпты бейнелерді ала отырып, ойға-ой, суретке сурет қосып, жаңа ұлттық төл туынды жасағанын саралап жеткізеді. Басқа ақындардың аудармаларында емеурін, ишара, мегзеу, астар мысалмен берілген ойлардың «Маса» кітабында ашық, дәлді, анық, нақты айтылғанын көрсетеді. Сонымен аударма өлеңдерінде ақынның өз басынан кешкен қиын-қыстау күндері де, ауыр да азапты жолдары, қуғын-сүргін, жетімдік-жоқтық сонымен қатар ел тағдыры, халық қамы, бостандығы көрініс тапқан еді.

Екі жинақ жөнінде: «Қырық мысал», «Маса» - қазақ әдебиетін жаңа тақырыптармен, идеялармен, ойлармен, өрнектермен байытты; Абайдың ақындық дәстүрі ілгері жалғасты, заман талабына сай жігерлі поэзия туды, бұдан кейін талантты ақындардың жаңа буыны тарам-тарам жүлгелерді тереңдетіп, жалғастырып әкететін болды » деп баға береді.

Ғалым А. Байтұрсыновтың көзқарас эволюциясын, тарихи білігін, ойшылдық деңгейін, журналистік қарымын көрсететін халықаралық жағдайға, заң, құқықтану, жер мәселесіне, отарлауға, ғылым-білімге, педагогикаға арналған мақалаларына да тоқталып өтеді. Ғалымның тілші, әдебиетші ретінде жазған еңбектерінің қоғамдық-саяси, әлеуметтік-тарихи мәнінің осы күнге де болашаққа да қызмет ететінін айтады.

Тіл білімі саласындағы еңбектерін саралап, жүйелеп, оларға тарихи тұрғыдан баға береді. А. Байтұрсыновтың тағы бір елеулі еңбектеріне халық қазынасы - фольклор материалдарын жинап, реттеп, өңдеп бастыруын жатқызады. Олар: 1923 жылы Москвадан шыққан «Ер Сайын» жыры мен 1926 жылы Москвада жарияланған 23 жоқтау еді. А.Байтұрсыновтың ғалым-теоретик, эстетик-сыншы тұлғасын анықтап беретін туындысы «Әдебиет танытқыш» екенін айта келіп, қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары зерделенген, көптеген ұғымдарды қазақшалап, тұңғыш рет енгізіп, термин дәрежесіне көтергенін жеткізеді. «Қысқасы «Әдебиет танытқыш»

кітабындағы бірқыдыру термин, ұғым, категория, әдеби тілімізге, ғылыми оралымға кезінде кіргенін айта отырып, бұл еңбекте эстетикалық ойлау жүйемізді әлі де байыта түсетін тамаша қазына, ересен тапқырлықтар бар екенін көрсетуіміз қажет. Сонымен А. Байтұрсынов қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салған, тұңғыш әдебиет теориясын жазған ғалым екендігін мойындамау шындық алдындағы қиянат болар еді» деп ғалым еңбек мәнінің ерекшелігін жеткізеді. Әдебиет теориясының төл алды еңбегінің маңыздылығын: «А.Байтұрсыновтың әдеби-ғылыми мұрасының ішіндегі ең көлемді және айрықша тиянақталған тұжырымды еңбегі – «Әдебиет танытқыш». Шолу ретінде, ат үсті айтылғанмен, бұл еңбек дәлді зерттеліп, әділ бағасын әлі алған жоқ. Бірден айту керек, «Әдебиет танытқыш» А.Байтұрсыновтың эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының ерекше, зор, айтылған ойларының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта да қызмет ететін, ешқашан маңызын жойма- йтын қымбат, асыл еңбек.

Ұлттық әдебиеттану ғылымы қазір қолданып жүрген негізгі терминдер, категориялар, ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалғанын ашып айтатын уақыт жетті. Бұл ретте, Ахмет Байтұрсынов – тіл терминдерінің жасауда қандай кемеңгер, данышпан болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер данышпан» деп шын бағасын береді. Ғалымның бұл еңбектегі зерттеген мәселелеріне тоқтала келіп: «Бұл еңбекте Ахмет Байтұрсынов фольклорлық, әдеби текстерді талдаудың, жанрлық түрлерге ат қойып, анықтама берудің тамаша шебері, әдеби дамудың болашағын көрсете алатын асқан сыншы, өмір, қоғам, адам табиғаты жөнінде терең пікір толғайтын ұлы ойшыл екендігін көрсетті.

Ерекше қуанарлық нәрсе жазылғанына 70 жыл өткен еңбектің дәл бүгін көкейкесті актуальды болып отырғандығында. Оның қай бетін ашып оқысаң да, көкейге қона кетеді. Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде зерттеу объектісі етіп ауыз әдебиетін, қазақ жазба әдебиетін, оның сан алуан үлгілерін алған. Авто қандай ғылыми еңбектерге сүйенгені туралы мәлімет, дерек келтірмейді. Ондай қайнар көздері қақында әр түрлі болжал айтуға болады. Ең алдымен ғалымның әдебиет теориясы, сыны, тарихы, текстологиясы, жанрлары жөнінде дүниежүзілік әсемдік ойдың негізгі тұжырым, идеяларымен терең таныстығы айқын аңғарылады. Қоғамдық, тарихи-эстетикалық, философиялық білім мығымдығы үнемі сезіліп отырады» деп тарата жазады. Әдеби сын мен ғылыми зерттеудің ерекшеліктеріне, жанрға, әсіресе драмаға қатысты тұжырымдарына да тоқталады.

Р. Нұрғалидың тағы бір баса назар аударып, анықтап берген нәрсесі - ғалымның Алматыда сақталған кітаптарының беттерінің жоғалып, еңбектегі мәтіндердің түгел берілмегені. Сондықтан Р.Нұрғали еңбектің толық мәтінін табу міндетін жүктей отырып, бұл еңбек төңірегінде әлі де көп зерттеудің жүргізілуі керектігін тапсырады. А. Байтұрсыновтың бұл теориялық еңбегінің құндылығына баса назар аударған Р.Нұрғали былай деп тұжырымдайды: «Әдебиет танытқышта» Ахмет Байтұрсынов әдебиеттанудың әлемдік терминологиялық стандарт деңгейіне көтеріліп, шет сөзді араластырмай, қонымды, ықшамды, бір-бірімен сабақтас, ұйқас, ұялас ұғымдардың тұтас ұлттық қазақы жүйесін жасап берді. Олардың басымы көпшілігі автор репрессияға ұшырап, кітаптың тиым салынғанына қарамастан әдеби тілге кіріп кетті. Интернационализм дегенді желеу етіп, шет тілді зорлап ендіру науқаны тұсында әдебиеттанудың да шұбарланғаны анық. Әрине қазір роман, лирика, драманы ұзақ әңгіме, толғау, айтыс-тартыс деп өзгерту мүмкін болмас, бірақ Ахмет Байтұрсы-

нов жасаған бірталай терминдер, сөздер қолдануға сұранып тұр».

Қорыта айтқанда Р. Нұрғали А.Байтұрсыновтай сан қырлы саңлақ дарынның қазақ әдебиеті тарихындағы мәртебесі биік тұғырлы орнын нақты анықтап, тап баса танытты.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Мүсірепов Ф. *Суреткер парызы*. – Алматы, 1970.
2. Нұрғали Р. *Әуезов және Алаш*. – Алматы, 1997.
3. Нұрғали Р. *Вершины возвращенный литературы*. – Астана, 2002.
4. Нұрғали Р. *Сырлы сөз*. – Астана, 2002.
5. Нұрғали Р. *Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры*. – Астана: Күлтегін, 2002.
6. Нұрғали Р. *Алыптар қайта оралғанда*. – Алматы, *Қазақстан коммунисті журналы*, 1989, №4.
7. Сыздықова Р. *Ахмет Байтұрсынов*. – Алматы, 1990.

Жанкина Б.Ж.

гуманитар ғылымының магистрі, аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қаласы, zhankina@mail.ru

Ақбаева Г.Н.

п.ғ.к., доцент, ағылшын тілі және лингводидактика кафедрасының меңгерушісі
Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қаласы, rgul.ksu@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДЕРІНДЕГІ КҮН/ТҮН КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Түйін. Мақалада ағылшын және қазақ тілдерінің құрамында күн/түн концептілері бар паремиологиялық бірліктері салғастырмалы түрде қарастырылады. Олардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтай отырып, талдау жасау мақаланың мақсаты болып табылады.

Резюме. В статье в сопоставительном аспекте рассматриваются казахские и английские паремиологические единицы, содержащие концепты день/ночь. Цель нашей статьи – определение и анализ сходств и различий концептов день/ночь в казахском и английском языках.

Summary. The Kazakh and English paremiological units containing the concept of night and day are considered in the present article in the field of comparative analysis. The purpose of our article is to find the similarities and differences of night and day concepts in Kazakh and English.

Адам баласының бүгінгі дамуы әртүрлі мәдени бірлестіктердің өзара әрекеттестігінің қарқындылығымен, қоғамдық өмірдің барлық саласының жаһандануымен сипатталады. Адам және тіл, тіл және мәдениет, тіл және ұлттық менталитет, тіл және ұлттық сана, сонымен қатар ұлттық өзгешелік пен өзіндік ерекшелік арасындағы өзара байланыс қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі болып табылады.

Қазіргі таңда тіл білімі өзінің зерттеу бағытын антропоэлектілікке бұрып отыр, яғни танымның ортасына адамды қойып отыр. Тілді мәдениетпен, тілді сол тілде сөйлеуші адаммен тығыз қарым – қатынаста зерттеу қазіргі ғылыми бағыттардың негізі болып табылады. Тіл және мәдениет, тіл және адам, осы байланыста зерттеу жүргізетін ғылымдар саласы когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, фразеология болып табылады, оның ішінде когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттанудың орталық ұғымы болып концепт ұғымы саналады.

Е.С. Кубрякова және т.б. редакциясымен шыққан когнитивтік терминдер сөздігінде концепт ұғымына келесі анықтама беріледі: Концепт – біздің санамыздағы ментальдық немесе психикалық ресурстар бірліктері; есте сақтау қабілетінің, ментальдық сөздіктің, концептуальды жүйе және

лингвоментальдылық, адам психикасынан көрініс табатын бүкіл әлем бейнесінің, оперативті маңызды бірлігі [1,35].

Түрлі көзқарастар мен әдістерге қарамастан көптеген ғалымдар концепт санадағы негізгі бірлік дегенмен келіседі. Концепт тілдік бірліктер арқылы көрініс табады, нақтылы көрсетіледі, жүзеге асырылады; концепті нақтылы түрде көрсететін тілдік бірліктердің жиынтығына талдау жасау арқылы концептің ұғымдар өрісіндегі мазмұны мен құрылымын түсінуге болады.

Концептер ұлттық ерекшеліктер мен құрылымға ие болғандықтан, оларды лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттеу үлкен қызығушылықтар туғызады. Кез келген концепт этномәдени әлемнің ажыратылмайтын бөлшегі болып табылады және ұлттық мәдениеттің көрінісі болып табылады.

А.Ислам концептіні «Концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталатын, белгілі бір ұлттың ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Концептің басты қызметі – әлемнің тілдік бейнесінің басты элементтерін атау», - деп анықтайды [2,213].

Біз осы мақалада күн/түн концептілерінің екі тілдің паремиологиялық жүйесінде, яғни паремиологиялық бірліктерде бейнелеуін қарастырдық, себебі мақал-мәтелдер, нақыл сөздер ұлттық мәдениеттің, менталитеттің бірден – бір көрінісі болып табылады.

Сонымен қазақ және ағылшын тілдерінің күн/түн концептілерінің тілдік бірліктерде бейнелеуін айқындау мақсатында, біз алдымен екі тілдің түсіндірме сөздіктеріне жүгіндік. Сөздік деректері бойынша қазақ тілінің күн концептінің құрамына бес өріс кіреді: 1. Әлемге жарық, қызу беріп тұратын жұлдыз; 2. Таңның атуы мен күннің батуы аралығындығы тәулік уақыты; күндіз; 3. Жиырма төрт сағатқа тең уақыт, тәулік; 4. Ауа райы, табиғат құбылысы; 5. Өмір, тұрмыс жағдайы[3,429]. Ал ағылшын тілін алатын болсақ, сөздіктердің деректері бойынша біз дау концептінің төрт өрісін айқындадық: 1. one of the periods of time that a week is divided into, equal to 24 hours; 2. the period of time when it is light outside ≠ Night; 3. [singular] a period

of time in the past or future; 4. days [plural] a period of time when you are doing a particular thing, or when something is happening or is successful [4, 375]. Біз көріп отырғандай, қазақ тілінің күн концептінің өрісі кең, біріншіден, күн лексемасы келесі сөздермен байланыса алады, күннің көзі, күннің сәулесі, нұры, күн шұғыласы, күннің қызуы. Бұл сөз тіркестерін тура және ауыспалы мағынада қолдануға болады. Күннің жарық, жылу беретін қасиетіне байланысты қазақ тілінде келесі мақал-мәтелдер бар: күн шалмас қараңғы көңілді сөз шалады, күн жылытпас сұм жүректі сөз жылыта алады, яғни күннің көзі түспейтін, жылуы жылытпайтын көңіл мен жүректі сөз еріте алады. Жоғарыда айтып кеткендей, ағылшын тілінде day сөзі бұл мағынада қолданылмайды. Қазақ тіліндегі күн концептінің екінші мағынасы: таңның атуы мен күннің батуы аралығындығы тәулік уақыты; күндіз. Бұған қатысты қазақ тілінде көптеген тұрақты сөз тіркестері бар, мысалы күн арқан [қазық, найза, тұсау] бойы көтерілді – ұясынан шыққан күннің көмкеріле көтерілу мөлшері. Күн батты – күн ұясына кірді, кеш түсті. Күн шықты – күн ұясынан көтерілді. Күн құлақтанды – қызыл күрең түске бөленіп, мұнарланып тұрды. Күн тұтылды – ай күннің көзін көлегейледі. Күн концептінің үшінші өрісі жиырма төрт сағатқа тең уақыт, тәулік деген мағына береді, бұл ағылшын тіліндегі day концептінің мәніне сәйкес келеді one of the periods of time that a week is divided into, equal to 24 hours. Қазақтың күн концептісінің ағылшын концептінен тағы бір айырмашылығы, оның ауа райын, табиғат құбылысын білдіруі. Күн жылы (суық, тұман). Күн айықты – күн ашылды, бұлт сейілді. Күн жауды – жаңбыр болды, жауын – шашындатты Күн күркіреді – найзағай шатырлап, жаңғырықты. Күн шайдай ашық – аспанда бұлт жоқ. Күн сынды – суықтың беті қайтып, күн жылыңқырады. Күн жаумай су болды – берекесі кетті, ұнжырғысы түсті. Ағылшын тілінде табиғат құбылыстарын есімсіз етістіктер білдіреді, мысалы It is cold, it is warm және тағы да басқа. Сонымен қатар, қазақ тілінде күн концептінің тағы бір айырмашылығы бар, ол ауыспалы мағынада өмір, тұрмыс жағдайын білдіреді. Күн көріс – тұрмыс, тіршілік жайы... Күн кешті [көрді] – өмір сүрді, тіршілік етті. Күні қараң – халі мүкіл, жағдайы нашар. Күні туды – а) теңдікке қолы жетті; ә) ісінің сәті түсті, жолы болды. Күні түсті – ісі түсті, кіріптар болды. Сонымен, күн концептінің бір мағынасы өмір, тұрмыс, жағдайы дедік, келесі мысалдар соның дәлелі болып табылады:

- 1) Ат басына күн туса,
Ауыздықпен су ішер,
Ер басына күн туса,
Етігімен су кешер
- 2) Ер басына күн туса,
Бұта түбі үй болар [5,12]

Бұл мысалдарда басына күн түсу деген сөз тіркесінің мағынасы, қиыншылыққа тап болу, яғни адам басына қиыншылық түссе, оны мойнымен көтеруі керек, кей жағдайда соған көнуі керек. Ал, келесі мысалдар, бұл қиыншылықтардың өтпелі екенін, жамандықтан кейін жақсылық келетінін білдіреді: Күн жазға айналды; Батар күннің атары бар. Адам қандай жағдайда болмасын үмітін жоғалтпауы қажет. Таң атпайын десе, Күн қоймады.

Өмір, тұрмыс, жағдайының көрінісі ретінде келесі мысалды келтірейік, Байдың күні пәрменмен, Жарлының күні арманмен; яғни әр адамның өзінің тіршілігі, күн көрісі бар деген мағынаны беріп тұр.

Ағылшын тілінде sb's lucky day, sb's bad day сияқты фраземалар бар, кейбір семдік компоненттерінің ұқсастығы бар әрине, алайда қазақ тілінде сөздің мағыналық өрісі кеңірек. Сонымен қатар, біз қазақ тілінің құрамында күн концепті бар мақал – мәтелдерінің ағылшын тіліне қарағанда сан жағынан да, тақырыптық жағынан да асып түсетінін байқадық, егер ағылшын тілінде біз денсаулық: Cheese is gold in the morning, silver at noon, and lead at night; One hour's sleep before midnight is better than two after it; A drunken night makes a cloudy morning; еңбекқорлыққа нақылдау; еріншектіктен аулақ ұстай: Out before day, in before night; Out before day, in before night; I'll go there tonight for evening is speedier than morning; Fools look to tomorrow. Wise men use tonight; сабырлық; ақылдылық: Good counsel comes over night; Wait until it is night before saying that it has been a fine day; Praise a fine day at night; Sing before breakfast, cry before night; He that's a wise man by day is no fool by night; Except for the night, we could never know the stars; Every day has it night; Darkness and night are mothers of thought; Many seek good nights and lose good days; адам өміріндегі өзгерістер: Age and wedlock bring a man to his nightcap; He that marries for love has good nights, but sorry days аясындағы тақырыптарды айқындасақ, қазақ тілінде осы тақырыптарға қосымша: көңіл күйдің өтпелілігі, шыдамдылық, тәубәшілілік, жақсылықты көре білу, достық, махаббат, туған жер тақырыптары, мысалы: Туған жердің күні де ыстық, Түні де ыстық; Екі жақсы қосылса, Ай мен күндей жарасар. Екі жаман қосылса, Ырылдасып таласар және т.б. қосылады. Күн концептінің оппозициясы түн концептісін алсақ, келесі қорытындыға келеміз. Екі тілде де түн тәуліктің кешкі уақыттан таңертеңгілікке дейінгі аралығын білдіреді, мысалы, түн ауа – түн ортасы өткенсін. Түн баласына бойы – күннің батуынан таңның атуына дейін, түн бойы. Түн ортасы – түннің жартысынан ауған мезгіл. Түн ұйқысын төрт бөлді – түн бойы дамыл көрмеді, көз ілмеді. Ағылшын тілінде, the part of each 24-hour period when it is dark ≠DAY: It was a lovely starlit

night. All night long It rained all night (long). Қазақ тілінде түн концептісінің сөзжасам аясы кең, оның құрамына келесі туынды сөздер енеді, түндік – Киіз үйдің шаңырағын жауып тұратын, жаңбыр өткізбейтін, күн түсірмейтін төрт бұрышты шағын киіз; түндіктес: отандас, жерлес, туыстас; түнек 1. Көзге түртсе көрінбейтін қараңғылық 2. Ауыспалы Ел басына түскен ауыртпалық, нәубет; Түнеме: түнеп шығатын жай, орын; Түнеру 1. Күннің жаууға айналуы, күңгіртіп тартып қарауытуы 2. Ауыспалы Қабағын түю, тұнжырау; түнеріңкі 1. Түнерген, қарауытқан, бұлыңғыр 2. Ауыспалы Қабағы жабыңқы, қатулы[3,833].

Сонымен, қазақ және ағылшын тілдерінде күн/day концептерінің негізгі мағыналары бір біріне сәйкес келеді, яғни тәулік, күннің атқаны мен батқанының арасындағы мезгіл. Алайда, қазақ тілінде күннің бұдан басқа аспандағы жұлдыз деген мағынасы бар, ал ағылшын тілінде бұлар екі бөлек ұғым day – sun. Қазақ тілінде сондықтан осы аспандағы шамшырақ мағынасына сәйкес көптеген фраземалар, мақал – мәтелдер бар.

Ал енді, қазақ тілі мен ағылшын тіліндегі күн/түн концептерінің ең басты айырмашылығы, қазақ тілінде осы концептерге байланысты ырымдар

мен тыйымдар көп, мысалы "Айға қарап қолыңды шошайтпа", "айға қарап, дәрет алма", "қараңғыда суға барма", "түнде су жағалама", "түнде терезеден қарамау керек", "түнде айнаға қарама", "басыңды түнде жума", "түнде жас әйел жалаңбас далаға шықпайды", "жеті түнде жүрме", "жұлдызды санама", "көкті жұлма", "күн бата жатпа", "күн батқанда сыпырындыны далаға шығарма", "күн шықпай күл төкпе" және т.б.

Әдебиеттер

1. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. Москва, 1997. -245 с.
2. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. -228 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі.- Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
4. Macmillan English dictionary for advanced learners. United Kingdom, Bloomsbury Publishing Plc., 2009. – 1748 p
5. Қазақ мақал – мәтелдері.- Алматы: Ана тілі, 2007.- 179 б.

Байымбетова Р.

Қазақстан Халықаралық инженерлік-педагогикалық халықтар достығы
университетінің аға оқытушысы, ф.ғ.к., Шымкент қ., e-mail: brk_raushan@mail.ru

Жылқыбай Г.

Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф.ғ.к.,
Түркістан қ., e-mail: zerek24@mail.ru

АТА-БАБА РУХЫ – АРУАҚҚА ТАҒЫМ ИДЕЯСЫНЫҢ КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ БЕЙНЕСІ

Түйін. Дәстүрлі түркілік дүниетаным жалпы түркілердің мәдени тұтастығы мен табиғи ерекшелігіне сай қалыптасқан адам санасындағы ғаламның бейнесі, ол ғаламды тану мен түсіну барысында қалыптасқан халықтың қарапайым білімі тәжірибесінен тұрады. Түркілердің ғаламды тану құбылысы - жаратушы ие (тәңір) және адам, табиғат және адам, адам және қоғам, адам және кеңістік, адам және уақыт сынды әмбебап түсініктер жиынтығынан және солардың аясына кіретін - жан мен тән, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, мәңгілік пен жалғандық, жат пен жақын т.б. ұғымдар кешенінен тұрады. Осындай түсініктер мен ұғымдар жиынтығынан тұратын концептуалды жүйенің лингвистикалық бірліктер арқылы акустикалық немесе графикалық тұрпат алуы ғалам бейнесінің түркілік тілдік моделін сомдайды. Тіл мәдениет пен дүниетаным үйлесімділігінің көрсеткіші ретінде құндылықтар кешенінің тұтастығы мен тепе-теңдігінің сақталуын да қамтамасыз ететіндіктен танымдық концептуалдық жүйенің тілдік репрезентациясы концептілік құрылымның сыртқы құрылымын айқындайтын лексемалық, тіркестік, синтаксистік, мәнмәтіндік, мәтіндік деңгейлерді қамтитын тілдік репрезентациялардан тұрады.

Түйін сөздер: Көне түркілер дүниетаным, Аруаққа тағзым идеясы, көне түркі жазба ескерткіштер тілі, концепт, тіл, болмыс, тілдік бірліктер, ғалам бейнесі, репрезентация.

Summary. В древнетюркской рунической письменности отражена общетюркская идеология и представлена концепция централизованной государственности как гаранта свободы и независимости тюркских народов, в течение веков имевших общую историю и общую по происхождению культуру, ставшую их общим достоянием. В ней заложена неиссякаемая энергия и твердая воля создателей Тюркского эля в отношении всего, что касается таких священных понятий как «народ», «Государство», «свобода», «независимость».

Памятники древнетюркской письменности – исключительно ценный источник по языку, истории, этногенезу, географии, письменной культуре. Они являются свидетелями высокого уровня

языковой культуры и государственности далеких предков казахского народа.

Ключевые слова: мировоззрение древнетюркских племен, идея почтения духов, древнетюркская руническая письменность, концепт, язык, образ, языковые единицы, репрезентация

Summary. The Turkic ideology is reflected in the ancient Turkic runic writings and the concept of the centralized statehood as guarantor of freedom and independence of the Turkic people. The culture which has become their general property is submitted within centuries which had the general history and the general by origin. Turkic peoples' inexhaustible energy and strength are concerned in everything, as for such sacred concepts as "people", "State", "freedom", "independence" is put.

Monuments to ancient Turkic writings exclusively valuable source on language, history, ethnogenesis, geography, written culture. They are witnesses of high level of language culture and statehood of far ancestors of the Kazakh people.

Keywords: outlook drevnotyurkskikh of tribes, idea of respect of spirits, drevnetyurksky runic writing, concept, language, image, language units, representation

Жазба ескерткіштер - қай халықтың болмасын өткен тарихы, мәдениеті, әдебиеті, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мифологиялық, діни наным-сенімдерінен мағлұмат алуға мүмкіндік беретін асыл мұра.

Көне түркілер дүниетанымның негізі Тәңірлік идеясының діни ұстанымдары қалыптасқан қазіргі түркі халықтарында да күні бүгінге дейін сақталып келуі оның белгілі бір дәрежеде заманауи діндермен сабақтасып жатуына да байланысты. Діннің негізі – дүниетаным. Әрбір халықтың өзіндік тұрмыс-салтын туындатқан дүниетаным діннің де өзіндік болмыс-бітімін қалыптастырады. Тәңірлік идеясын да көне түркілердің діни концепциясы ретінде тануымызға болады. Көне түркілердің діни-мифологиялық тағылымдарының іздері ұрпақтан-ұрпаққа жалпытүркілік сана арқылы жалғасып отыр.

Адамзат дамуының алғашқы дәуірлерінен бастау алатын Аспан культі көне түркілердің ата-бабаларына да тән болғанын жоққа шығаруға болмайды, бірақ VIII-IX ғасырларда өмір сүрген көне түркілердің дүниетанымындағы Тәңірлік идеясы мифологиялық танымнан діни танымға ұласқанын, олардың Аспанға емес Жалғыз Жаратушы ие –Тәңірге табынғанын ескерткіштер тілі негізінде дәйектеуге болады.

Көне түркі жазба ескерткіштері деректері түркілер дүниетанымындағы Тәңірлік идеясының негізгі төрт бағытты қамтығанын аңғартады. Бірінші – Жалғыз жаратқан Ие – Тәңірге тағзым ету, екінші - мәңгі өзгермейтін әлем, Тәңір мекені – Көкті киелі санау; үшінші – тіршіліктің өсіп-өркендеуін қамтамасыз етіп отырған, адам мекені – Жер-суды киелі санау, төртінші ата-баба рухын қадірлеу, аруаққа сиыну. Көшпелі түркі тайпаларындағы жан, аруақ туралы алғашқы діни түсінік - анимизм сақтар мәдениетімен байланыстырған ғалым М.О. Ғарифов: «Өлген адамның заттарын бірге көмуге байланысты, жанның о дүниеде өмір сүруі жайлы, о дүниеде «жақсы өмірдің» барлығына сендірді. Марқұмның аты өлтіріліп, мүліктерінің бірге жерленуі осыған байланысты еді» [1,21]деген ойын айтады. Ежелгі дүниетаным иесі үшін жаратылыстың тылсым сырын, табиғаттың құпия құбылыстарын білуге деген талпыныс, тынымсыз ізденіс нәтижесінде жинақталған тәжірибе ұлттық дүниетанымның архиформаларын тудырады.

Тамырын тереңнен алатын Тәңірлік идеясының бір буынын –ата-баба рухын, аруағын ардақтау салтын құрайды. Аруақ - өмірден өткен адамның рухы. Қазақ халқының аруаққа бас ию салты Аруағына сыйынды «ата-баба рухына бас иді, жалынып-жалбарынды», Аруағын аяққа басты «қорлады, менсінбеді». Аруақ аттады «жолдан тайды», Аруақ жар болсын «жолың болсын, тілегіңе жет», Аруақ қонды «бағы жанды, қыдыр дарыды», Аруақтанып кетті «шабытқа мінді» [2,58] тәрізді тұрақты тікестерде бейнеленген. Қатардағы адамның аруағын балалары, туған-туыстары мен жора-жолдастары, жақын таныстары ардақ тұтса, кейінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай ғұмыр кешкен, халық үшін көп еңбек сіңірген адамның аруағына ерекше құрмет көрсетіліп, бүкіл халықтық құрметке ие болады. Рух – «1.Табиғи материалдық бастамадан өзгеше, затсыз, идеалды бастаманы білдіретін философиялық ұғым. 2. Ауыс. Рухани күш-қуат, батылдық». Рухын көтерді «жігерлендірді, аруақтандырды». Рухы түсті «еңсесі түсті, жүні жығылды» [2, 693], “жан мен тәннің түзілісі туындатқан әл-қуат, жігер” [3, 259].

Көне түркі жазба ескерткіштерінің ішіндегі көлемділері – Білгеқаған, Күлтегін, Тоникук жазбаларының жазылу мақсаты да аруаққа құрмет көрсету, білікті қағандар мен олардың кеңесшілерінің өсиеттерін келер ұрпаққа жеткізу, жаугершілік

кезіндегі ерлік істерін, елдің тұтастығын сақтаудағы біліктілігін үлгі етіп ұрпақ жадында сақтау екендігі белгілі. Көне түркілердің аруаққа құрметінің ерекше түрі – «жоқтау айту» дәстүрі: Joŋču syŋutču öŋre kün tursyqda bökli čöllig el tabyač, tüpüt,apar, purum, qyrqyz, üč-quuryqan, otuz-tatar, qyutaj, tataby bunča bodun kelipen syŋtamys joŋlamys. Anday külig qaŋan ermis «Жылап-сықтаған: әуелі күн шығыстан Бөклі шөлінің елі, табғаш, тибет, авар, үрім, қырық аз, үш құрықан, отыз татар, қытан, татабылар сонша халық келіп, жылап-сықтады. Осындай сыйлы қаған еді» (КТҮ, 4) [4, 182]; «көңіл айту» дәстүрі: Anča saqyntym, közde jaš kelser iti da, köñülte syŋut kelser janduru saqyndym. Qatyŋdy saqyndym. Eki šad ulaju arqa igünimöylanym, beglerim, bodunym, közi qašy jablaq boldačy tip saqyndym. Joŋču syŋutču qyutaj, tataby bodun başlaju Udar seŋün kelti «Сонша қайғырдым. Көзге жас келсе, көңілге жылау келер. Қайта қайғырдым, Қатты қайғырдым. Екі уәзір ілескен іні-жиенім, ұлдарым, бектерім, халқымның көзі, қасы жаман болар деп қайғырдым. Жылаушы-сықтаушы қытан, татабы халқын бастап Удар сеңүн келді.» (КТҮ, 51) [4, 182]; “аруақтың құрметіне сый тарту салты”: Tabyač qaŋanda Isiji liken kelti. Bir tümen aŋy, altun kümüş kergetsiz kelürti. Tüpüt qaŋanda bölün kelti. Quryja kün batysyqdaŋy soŋud berčekker, buqaraq uluš bodunda Nek-seŋün, Oyul- tarqan kelti. On-oŋ oylym türges qaŋanda maqarač tamyačy, oyuz bilige tamyačy kelti. Qyurqyz qaŋanda tarduš ynanču čor kelti. Baryŋ itgüči, bediz jaratyŋma bitig taš itgüči, tabyač qaŋan čuŋany čaŋ seŋün kelti. «Табғаш қағанынан ісіі Лікең келді Он мың сый алтын, есепсіз күміс әкелді. Теріскей күн батыстағы Соғды, Бершкер, Бұхара ұлыстары халқынан Нең сеңүн тарқан ұлы келді. Он оқ ұлы, түргеш қағаннан Мақраш таңбашы, Оғыз Білге таңбашы келді. Қырық аз қағаннан тардуш Ынаншы Шор келді. Жай орнатуға, өрнек тас салынған жазулы тас қоюға табғаш қаған жарлысы Чаң сеңүн келді.» (КТҮ, 51,52) [4, 182].

Ата-баба рухына құрмет көне түркілердің жерлеу дәстүрінен де орын алған. Бұл жөнінде белгілі түрколог-археолог Қ.Сартқожаұлы мынадай деректер келтіреді: “Қазба жұмысы кезінде Білге қаған барығының (храм) ішінен, Қаған мен ханымының алдына қойылатын ақыртас (жозы) үстіне күміс табаққа салынып қойдың ең сыйлы мүшесі бас тартылған Бастың қасына қойдың он екі мүшесі толық тартылған. Бастың танауын табактың сол-түстік батысына қарай сәл бұрып орналастырған. Оның оң жағына (табак тартушының оң қол жағы) жамбас, жауырын, белдеме және сүбе қабырғалар қойылған. Ал бастың оң жағына қара қабырғалармен қоса асық жілік, ортан жілік, домалақ жілік, омыртқа белдемелер орналастырған. Олардың шетіне буындамастан табиғи қалпымен арқа және мойын қойылыпты. Бастың танау жағына (қаған мен ханымға қараған жағына) қойдың белдемесі

қойылған» [5,186]. Зерттеуші сондай-ақ, қаған мен ханымның алдына төртбұрышты жайпақ ыдысқа салынған бағалы металдардан жасалған білезік, сырға, түйме тәрізді әшекей бұйымдар, оның жанынан, алтын, күмістен жасалған кісе белбеу, ыдыстар, алтынның кесінділері табылғанын да көрсетеді. Аталған деректерді негізге ала отырып, қазақ дәстүріндегі сыйлы қонаққа бас тарту, етті мүшеліп қою дәстүрінің көне түркілерден қалған мұра екеніне көз жеткіземіз. Бұл көне түркілер үшін де, қазақтар үшін де өлі мен тіріге бірдей құрмет көрсету негізгі қағида болып табылатынын айғақтайды.

Көне түркілер өлімді ешбір адам баласы қашып құтыла алмайтын ақиқат ретінде таниды: *Inim Kül-tigin kergek boldy. Özim saqyndym. Körür közim körmez teg, biler biligim bilmez teg boldy, Özim saqyndym. Öd teñri jasar, kisi oǵly qour ölgeli törimis.* «Інім Күлтегін қаза болды. Өзім қайғырдым. Көреп көзім көрместей, білер білігім білместей болды. Өзім қайғырдым. Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының бәрі өлгелі туған» (КТҮ, 50) [4,182] мәнмәтініндегі *Öd teñri jasar, kisi oǵly qour ölgeli törimis* «Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының

бәрі өлгелі туған» деген сөйлем түркілер дүниетанымындағы өлім жайлы нақтылы түсініктерінің қалыптасқанын көрсетеді.

Қайтыс болған адамды құрметтеп жерлеу, жоқтау айту, көңіл айту, «батаоқыр» әкелу, ескерткіш тас орнату салты қазақтарда да толық сақталған. Қазақтар дүниетанымынан орын алған жоқтау дәстүрі, арнайы айтылатын жоқтау сарыны, ата-бабаны қастерлеп, оның аруағына сыйыну үрдісі де көне түркілерден жалғасып келе жатқан халқымыздың ежелгі дәстүрі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Орынбеков М. Ежелгі қазақтардың дүниетанымы. -Алматы: Ғылым, 1996. -168 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. -Алматы:Дайк-Пресс,2008. -968
3. Қараманұлы Қ. Тәңірге тағзым.//Қазақ тарихынан. -Алматы:Жалын, 1997. 242-284 бб.
4. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. -Алматы: Ана тілі, 1995. -232 б.
5. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. -Астана: Күлтегін, 2003.-392 б.

Қалқабаева Сәлима Әбдіраманқызы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент, e-mail: sk.61@mail.ru

Оспанова Ақнұр Абдужапарқызы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия докторы (PhD),
аға оқытушы, aknur.ospanova@mail.ru

МАЙЛЫҚОЖА ӨЛЕҢ-ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ НАҚЛИҚАТТАР

Түйін. Бұл мақалада XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүріп, қазақтың сөз өнеріне өнегелі нақыл сөздер мен өлеңдер, толғаулар мен термелер, хиссалар мен дастандар қалдырған ақынымыз Майлықожа Сұлтанқожаұлының әдеби мұралары сөз етіледі.

Тірек сөздер: нақыл сөздер, жыраулық дәстүр, айтыскер, толғау.

Резюме. В данной статье рассматривается литературное наследие поэта Майлыхожи Сұлтанқожаұлы, который проживал во второй половине XIX века и оставил свой след в литературе казахского народа в виде афоризмов, стихов, толғау, терме и хисса-дастанов.

Ключевые слова: афоризм, традиция жырау, импровизатор, толғау.

Summary. This article tells about the literary heritage of the poet Mailykhin Sultanhozhau, who lived in the second half of the XIX century and left instructive didactic words, poems, tolgaу, terma and hissa-dastans in Kazakh literature.

Key words: aphorism, zhyrau tradition, improviser, tolgaу.

Халқымыздың аталы мұраларына зейін қойып қарасақ, онда каншама асыл, нақыл сөздердің, даналық ойдың түйіні жатқанын аңғарар едік. Кезінде ұлы Абай аңсаған «көкірегі сезімді, тілі орамды» жастар ата мұрасына сергек те шалымды көкірек көзімен қарай алып жүрміз бе? Көкейге ұялайтын осы бір сауал қай-қайсымызды да мүдіртетіндей. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» жасау үшін қаншама ұрпақтың, сөз зергерлерінің ақыл-ойы, еңбегі жұмсалды.

Қазақтың сөз өнеріне өнегелі ақыл-нақыл сөздер қалдырған ақынымыздың бірі – XIX ғасырдың екінші жартысында Оңтүстік Қазақстан аймағында, атап айтқанда, Шымкент облысы Қызылқұм ауданында өмір сүрген Майлықожа Сұлтанқожаұлы. Әкесі Сұлтанқожадан он төрт жасында айрылған Майлықожа жетімдік зарын көп тартып есейеді. Өлеңге деген құштарлығы ерте ояңған талапты жас ақындық өнерді ерте машық етеді. Өлеңді ауызша да, жазбаша да шығарған Майлықожа – өз кезінде ақындық, жыраулық өнерімен Оңтүстік өңірге танымал болған өнер иесі. Ақынның:

Осы күнде халқымда,
Мәлім болып жалпығы,
Тілдің болдым шебері,

– деуі, атақты Жамбыл ақынның «Майлықожа, Сүйінбай, пірім еді сиынған» деп баға беріп айтуы ақынның сөз өнерінің шебері болғандығынан хабар береді. Майлықожа ақынның Сүйінбай, Құлыншак, Мәделқожа Жүсіпқожаұлы, Күдеріқожа, Ұлбике, Айман-Гүлханым, қырғыз ақыны Жаныстармен сөз сайысына түсіп, айтқан уәждерінен шындықты өткір айта білген терең ойлы суырып салма айтыскер болғандығын да байқаймыз.

Майлықожа жиырма жасынан кейін сөз өнеріне ден қойып, шығыс дастандарын жатқа оқып, назира дәстүрін де меңгерген. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жарыққа шыққан 100 томдық «Бабалар сөзінің» он екінші томына [1] Майлықожа жырлаған «Зарқұм» дастанының нұсқасы енген. Өмірде болатын шынайы оқиғалар мен ертегілік-фантастикалық сюжеттің қабысуы, адам санасынан тыс жағдайлар мен құдіретті күштердің оқиғаға жүйелі түрде араласып отыруымен ерекшеленетін «Зарқұм» атты діни дастанын Майлықожа ақын поэтикалық дәстүр үлгілерін түрлендіре отырып өз мәнерімен жырлаған. Майлықожа жырлаған нұсқаның кезінде ел арасында кеңінен таралғандығы ақынның жырлау үлгісі мен тілдік жүйесінде өзіндік ерекшеліктері бар болғандығын танытса керек.

Ақынның өлең-толғаулары алғаш рет Я.Лютиштің құрастыруымен 1883 жылы Ташкентте басылып шыққан «Қырғыз хрестоматиясы» кітабына енеді. Көптеген нақыл өлеңдері мен толғаулары «Үш ғасыр жырлайды» (1964), «Бес ғасыр жырлайды» (1964), «Ай, заман-ай, заман-ай» (1991) кітаптарында және «Нақыл» (1972) атты жеке жинағында жарияланған. Ақынның бірқатар айтыстары «Айтыс» жинағына (2 том, 1988) енген.

Майлықожа Сұлтанқожаұлы ауыз әдебиетін де жетік білген. Фольклоршы Әбубәкір Диваевтың көптеген деректерді ақыннан алғандығы мәлім. Майлықожаның өзінің де замандастарының аузында қалған тамаша жырлары мен нақыл сөздерін жинақтауда, халқымыздың әдебиетінің құрметті сахнасына шығуына көп тер төккен әдебиетші ға-

лымдарымыз – Әсілхан Оспанұлы мен Ханғали Сүйіншалиев. Олардың зерттеулеріндегі ой-пікірлерге сүйенсек, Майлықожаның ақындығы жан-жақты болған. Ол ұзақ толғаулар, термелер, хиссалар, дастандар, мысалдар, нақыл өлеңдер жазған. Майлықожаның әдеби мұрасын жанры мен мазмұнына қарай бірнеше тақырыптарға бөлуге болады: ғибрат, нақылдар («Ер көгерер дұғамен», «Жолдас болсаң жақсымен», «Жақсы адам қартайса»), арнау өлеңдер («Ахмет төреге», «Тұрлыбекке», «Райымқұлға», «Ноғай мырзаға» т.б.), дастан-мысалдар («Қасқыр», «Тотынама», «Аңқау мен ку», «Шора батыр», «Үш жігіт»), айтыстар т.б. Осы шығармаларының қай-қайсысын алсақ та, олардан нақыл, өнегелі сөздерді көптеп кездестіреміз.

Ә. Оспанұлының құрастыруымен 1972 жылы шыққан ақынның тұңғыш жинағының «Нақыл» деп аталуы тегін емес. Ақын шығармаларын адамшылық, әдебиетші-ғалымдық әрі ақындық сана-сезіммен барлап, талдаған Ә.Оспанұлы «Қаратау шайырлары» [2] деген зерттеу еңбегінде ақынның ақыл-нақыл өлеңдерінің негізгі мақсаты болашақ жастарды адамгершілік рухта тәрбиелеу болғандығын нақ тани көрсетеді. Ақынның мақсат-мұратын мына толғау жолдарынан байқаймыз:

Нақлиқатты мысал қып,
Төмендегі айтқан сөз
Майлы ақынның сөзі еді.
Мәлім болған халыққа,
Өтірік емес анық та,
Өнер алды - тіл еді.
Сарттан өткен Науаи
Тілдің гаусар гүлі еді.
Парсыда өткен Фирдоуси,
Заманында дүр еді...
... Нұсқа қып айтсам кейінге,
Ақынның солар бірі еді...
... Майлы ақынның өзіне,
Ыбырат берер сөзіне,
Тірі болса осылар,
Болар еді - ау тірегі.
Осы кезде халқымда,
Сөз тастайтын артына
Меннен басқа кім еді ?
Өңкей жақсы қосылса,
Бітіреді кеңесті.
Өңкей жаман қосылса,
Шығарады егесті.
Мәмілемен іс бітер,
Бас қосып қалса көп есті.
Жақсының жолы - жарық күн,
Жаманның жолы - көмескі.
Жаман сөйлер лепіріп,
Орамалын желпініп,
Соға түсіп өңешті.
Мақтанғанмен жарамас,
Пайымы аз, кем есті.
Тентек бір - ақ аттайды,

Белес пенен дөңесті.
Жаман сөйлер халықтан
Бастағы мінін жасырып.
Жақсы сөйлер халыққа
Қызметін асырып...

– осылай жалғаса беретін дидактикалық сарындағы ой түйіндері мен нақлихат сөздер ақын танымы мен өмірлік ұстанымдарын айқындайды.

Х. Сүйіншалиевте Майлықожа ақынның шығармашылығы туралы: «Негізінен нақыл термелер шығарып өлеңнің осы бір түрінен шеберлік танытқан. Мәтелдеп, мысалдап, ақылды сөз айтып өз ойларын тайға таңба басқандай анық білдіруді мақсат еткен» [3,86], – дейді. Майлықожаның қалдырған әдеби мұрасын саралап қарасақ, олардың алуан бір тобын – ғибрат, өнеге, нақыл тақырыбына арналған өлеңдері құрайды екен. Мәселен, «Жолдас болсаң жақсымен», «Жақсы адам қартайса», «Құлақ салғын, халайық...», «Өлшеніп берген өмір бар», «Замана», «Үш жігіт», «Жылдың төрт мезгілі», «Түрлі дәуір беріпті», «Жақсы болсын жұбайың»

сияқты терең ойшылдық пен өткір сыншылдық көрініс тапқан бұл толғау, өлеңдерінде өмір, заман, мезгіл туралы толғаныстар, елге, ағайын-туысқа, еңбекке деген қатынас, адамның кемшіл мінездерін түзету сияқты мәселелерді қамтиды. Осы тақырыптағы ойын ақынның достық, жолдастық туралы нақылдары да толықтыра түседі.

Жаманнан жолдас ертсеңіз,
Болмайды сірә амалы.
Басыңа меһнат – күш болар,
Достай болған жаманы.
Немесе:
Дос болу асылында неге керек,
Жаныңды достық үшін қинаспасаң.
Дос болу асылында неге керек,
Жоғыңды бір-біріңнің жинаспасаң.

Ақын түсінігінде, достық – адамдық қасиеттің биік туы іспеті. Ол туды жықпай, әркез тік ұстаған адамның ісі де, көңілі де ілгері өрлемек. Өз жырында жан аяспас достықты үлгі тұтқан ақынның меңзер нақылы, ақылы мынадай: «Жөн білсең жолдасыңа жоба қорсет, Жұмысы жөнге келмей кешелденсе...».

Ақын назарынан ар-ождан, бозбала әдептілігі сияқты мәселелер де тыс қалмайды. Ар, ұят, әдептілік, ізет, сыпайылық – бәрі зерденің сырт көрінісі. Аталған қасиеттер зердеден, яғни санадан туындаса керек. Егер бір-бірінің байланысы кемісе, әйтеуір бір жағы ақсап жатуы сөзсіз. Осы ойларды ақын «Ұят беттің пердесі, Қымбатты ердің зердесі» деген екі-ақ жолмен шебер жеткізе алған. Тағы да:

Адал жүріп анық бас,
Біреудің алма инесін.
Қызықтырған түлкідей
Дүние өтер бір күні...
Есерліктің белгісі –
Өтірік-өсек аянды,
Іркілместен соғады, –

деп қулық, өсек, ұрлық сияқты жаман іс-әрекеттерден аулақ болуға шақырады.

Ақын өлеңдерін оқи отырып, қоғам өмірінде ер жігіттің алар орнының маңыздылығын ұғынасын. Сол себепті оған қояр талап та басымдау бола түсетінін сезінесін. Ақын ер жігіттің халық қажетіне жарауға талаптануын қалайды: «Талапты туған ер жігіт, Әр жұмысқа бекінер», «Парасатты ер жігіт, Ақылмен әр іс біледі», «Көпті көрген ер жігіт, Көсем болар төселіп», – дей келе:

Парасатты ер жігіт,
Жаксыдан ғибрат алады.
Ерінбей еңбек еткеннің,
Еңбегі дейді жанады, –

дейді. Әрі: «Халқыңа қоқыраймай қоғамды бол, Белгілі ел бастайтын көсемдерше», – деп ақыл айтуды да артық санамайды. Енді осы талапқа қоса бозбаланың әдепті, сыпайы, еңбексүйгіш болуы нұр үстіне нұр. Ақын қорытар түйін, бақ бейнеттен қашқан бозбалаға емес қайратты ерге қонбақ. Сөзімізді жалғастыра түсер болсақ, Майлықожа нақылдары алуан түрлі тақырыптарды қамтығанына куә боламыз. Ақын оқырманын ізгілік, адамшылық, әдептілік әлеміне бағыттап тұрғандай. Демек, осындай нақликат сөздердің парқын аударып, өнеге ала білгеніміз дұрыс.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Бабалар сөзі: жүз томдық. Т 12: Діни дастандар.* – Астана: “Фолиант”, 2005. – 328 б.
2. *Оспанұлы Ә. Қаратау шайырлары.* – Алматы: “Қазақ университеті”, 1991. – 192 бет.
3. *Сүйіншалиев Х. Қазақ әдебиеті. ХІҮ-ХІХ ғғ.* – Алматы: “Мектеп”, 1981. – 167 бет.

Сарбасова Қ.Б

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің профессоры
bazarbekovna54@mail.ru. Талдықорған қ.

І.ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІ

Түйін: Мақалада І.Жансүгіров шығармаларындағы онимдердің түрлері анықталып, атқаратын ақпараттық, танымдық, эстетикалық, экспрессивтік мүмкіндіктері қарастырылады. Онимдердің мәтінтүзушілік, бірегейлендіруші, әлеуметтік-жекеденуші, сипаттаушы, діни- харизматикалық, экспрессивті- бағалаушылық қызметтері сипатталады.

Резюме: В статье описаны типы онимов в произведениях И. Жансугурова. Рассматриваются их информационные, познавательные, эстетические, экспрессивные возможности. Характеризуются текстообразующие, социально-индивидуальные, описательные, религиозно-харизматические, выразительно-оценочные функции онимов в художественных текстах.

Summary: The article describes the types of onims in the works of I. Zhansugurov. Their information, cognitive, aesthetic, expressive possibilities are considered. Characterized text-forming, socially-individual, descriptive, religious-charismatic, expressive-evaluative functions of onims in literary texts.

Ономастикалық кеңістік - түрлі онимдердің жиынтық көрсеткіші. Атап айтқанда, жер су, елдімекен, адам есімдері мен лақап аттар, өсімдік, жан- жануар атаулары, аспан денелері, тау, мекеме, баспа, баспасөз басылым атаулары, ұлт, ру атаулары, қару жарак, музыкалық туынды мен аспап, зергерлік заттар атаулары т.б. Ономастикалық кеңістікті құрайтын онимдер сөз, сөз тіркестерінен, яғни тілдік бірліктерден тұрады.

Тіл бірліктерінің бұл қабаты көркем шығармаларда көрініс тауып отырады. Өз кезегінде олар көркем мәтін, көркем шығарманың ономастикалық кеңістігін құрайды. Көркем шығарманың ономастикалық кеңістігін құрайтын онимдердің үлес салмағы шығармада әртүрлі. Көркем шығармада бірінші кезекте антропонимдер, кейіпкер есімі ретінде қолданылады және басқа онимдерге қарағанда, қандай шығармада болса да, жиілік үлесі басым.

Екінші кезекте топонимдер. Ары қарай шығарма мазмұнына сәйкес зооним, фитонимдер, этноним, ойконим, гидроним, космоним, т.б онимдер қолданылады. Назар аударарлық жайт, бізді қоршаған ортадағы ономастикалық кеңістік пен көркем шығармадағы ономастикалық кеңістіктің арасында айырмашылық бар. Ол жөнінде ғалым

С.Иманбердиева былай дейді: «Көркем мәтін ономастикасы елдің ономастиконында қалыптасқан онимдермен бірге ойдан шығарылған онимдерден де тұрады; ойдан шығарылған онимдер қалыптасқан лексикалық бірлік немесе автор шығармасының ерекшелігін (жанр, стиль т.б) көрсететін жаңа есімдер негізінде жасалуы мүмкін; жалпы онимдермен көркем мәтіндегі онимдердің қызметі бойынша ерекшелігі болуы мүмкін, яғни мәтінтүзушілік, стильдік, экспрессивтік, эстетикалық т.б; көркем мәтін онимдерінің қолданысы автордың құқығына негізделеді, яғни шығарма ішіндегі онимдік бірліктерді автордың рұқсатынсыз өзгертуге не мәтіннен алып тастауға болмайды; көркем мәтін онимдері автордың шығармашылық идеясын жеткізудегі кешенді бірлік болып табылады; автор қолданған мәтін ішіндегі онимдер тек автордың жеке идеологиясын танытады; шығарма атаулары (библионимдер) көркем идеяны жеткізудегі негізгі онимдік бірлік болып табылады; автор идеясын жеткізуде шығармада «тірек онимдер» болуы мүмкін; онимдерді қабылдауда адресат пен адресанттың арасында көркем мәтіннің өзіндік идеясы, қызметі т.б ерекшеліктерін танытатын онимдік кешен тұрады; көркем мәтін ономастикалық кеңістігінде қайталану жиілігіне қарай кейбір онимдердің синергетикасы басым болады т.б.» [1,46].

Бұдан шығатын қорытынды жалқы есімдер көркем шығарманың бір бөлшегі, олар көркем шығарма ономастикасын құрайды, ол зерттеу еңбектерде «поэтикалық ономастика» деп аталып жүргені белгілі. Поэтикалық ономастика көркем шығарманың бөлінбес бір бөлшегі және поэтикалық ономастика «нақты автордың ойы мен эстетикалық белгілерін, оның және таңдаған жанрының көзқарасын ашуға мүмкіндік береді» [2,55]. Поэтикалық ономастиканы қолдануда автор оларға түрлі жүк артады. Сол арқылы шығармасының ақпараттық, танымдық, эстетикалық, экспрессивтік мүмкіндіктерін арттырады, көкемдеуіш құрал қызметінде жұмсап, коннотативті (реңктік мағына) үстейді. Ономаст ғалымдар, оның ішінде көркем мәтін ономастикасын зерттеушілер, поэтонимдердің бірнеше қызыметін атап көрсетеді.

Атап айтқанда, атауыштық, мәтінтүзуші, бірегейлендіруші, сипаттаушы, әлеуметтік жекелендіруші, ықпал ету, адрестік, экспрессивті — бағалауыштық, стилистикалық, діни харизматикалық қызметтер.

Көркем әдебиеттердегі топонимдердің қолданылу аясы қазақ тіл білімінде қазіргі күнге дейін қолға алынбай, тіптен арнайы зерттелмей келеді. Көрнекті ақын-жазушыларымыздың шығармаларындағы топонимдерді жинап, олардың жасалу жолын, этимологиясын, көркем туындыдан алар орнын зерттеудің мәні айрықша зор. Осы ретте І.Жансүгіровтің «Бадырақ», «Жолдастар» романдары мен «Құлагер» поэмасындағы топонимдерді өз алдына дербес қарастыру арқылы халқымыздың тіл тарихы мен әдебиет, мәдениет саласынан қыруар мол да бай мағлұмат аларымыз даусыз.

«Жолдастар» романында баяндалатын оқиға әр аймаққа қатысты. Соған орай кейіпкерлері де әр өлкенің адамдары. Жер-су атаулары да қазақ жерінің бірнеше аймағына қатысты болып келеді. Роман мәтініне талдау жасай келе, онда 149 топонимнің кездесетіні анықталды. «Бадырақ» романында кездесетін топонимдер реті төмендегідей: Ресей, Алматы, Маман ауылы, Тасбекет, Сарқан, Қаршығалы сай, Жетісу, Қапал ауданы, Ақсу қаласы, Талдықорған оязы, Жалғызғаш, Ұзынағаш, Қоқан қолы, Орта Азия, СССР, Қырғызстан, Қазақстан, Ақмешіт, Қызылорда, Мәскеу, Тәшкен, Орынбор, Қызылқайың, Дінгек, Қарасырық, Айдаусай, Қараүнір, Қысқаштау, Орта Азия, Қытай, Моңғол, Англия, Лепсі, Америка, Жапония, Франция, Қоянкөз ауылы, Басқан өзені. І.Жансүгіровтің «Жолдастар» романында космогониялық атаулар сирек те болса кездеседі. Шығармадан үзінді келтірер болсақ: «Екі елдің арасы елсіз. Күн бата Шорқашқанға келіп салып қалдық. Шолпан туа мөлшерлейміз» [6] Мұндағы Шолпан – ең жарық жұлдыз. Таң алдында шығады.

Парсы тілінде бұны Зухра деп атайды. Халық арасында Шолпанды түрліше атайтын синонимдері де кездеседі, олар: Жарық жұлдыз, Тұлқатын, Нарық жұлдыз, Зухра жұлдыз, Шағыр жұлдыз, Керуен жұлдыз. Күнделікті тұрмыста бұл атау ауыспалы мағынаға ие болып, «даңтылық», «атақтылық» мағынасында қолданылады. Мәтінде «таң алдында», «таң ата», «таң сәріде» тәрізді мезгіл мәнді білдіретін тіркестер орнына «Шолпан туа» деген тіркесті қолданады және сөйлем мәнері арта түскені байқалады.

Шабансары атауы «Бадырақ» романында кездеседі. Романда: «Есі ауып алған қойшы шабан сары жұлдыз туа қолымен қармана жүріп, қарнымен жорғалап, жылжып келіп, талдың арасына кірді» деген жолдар бар Бұндағы Шабансары жұлдызы – Юпитердің қазақша атауы. Оны кейде Сары жұлдыз, Жарық жұлдыз деп те атайды.

Романдарда сол кездегі саяси-әлеуметтік, тарихи жағдайлар, қоғамның әкімшілік құрылысы тереңнен суреттеледі. Сондықтан да романда кездесетін жалқы есімдер – топонимдер де тарихи. 1868 жылғы «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы уақытша ереже» бой-

ынша облыстар уездерге, уездер болыстар мен ауылдарға бөлінеді, бұлар да әкімшілік өлшем бірлігі ретінде алынып қаралды. Басқару үшін орыс облыстық және уездік әкімшілік орындары жүзеге асырды. Болыстың қарауында 1000-нан 2000 үйге дейін болған. Болыстық 1917 жылға дейін өз күшін сақтаған» [3, 370]. Міне, осы жағдаймен байланысты тарихи оқиғаларды суреттеу, баяндау барысында жазушы романда әкімшілік-саяси терминдер мен сондағы болыстарды, ояздарды кеңінен атап отырған. Ойымыз дәлелді болу үшін романдан үзінді келтірейік: «Мына мен Омбы ояздық комитетінің бастығы. Мен Омбы оязының қазақ комитеті атынан сендерді бұдан былай тұтқынға алынды деп жариялаймын!..», «Осыдан жеті жыл бұрын Қарқаралы дуаны, Дегелең болысының жеріндегі қоңырқай адыр-бұдыр, қараған, тобылғы, бадал, қалың біткен таусымал жердің бетінде бір қора қой жатыр» [6].

Романдағы Семей, Омбы, Сарыағаш сияқты топонимдердің жиі қолданылуы біріншіден, негізгі оқиғаның сол аймақта болғандығынан хабар береді және сол жерлерде болған тарихи оқиғалардың сыр-сипатын айқындап ашып отырады, екіншіден, роман кейіпкерлерінің өмір сүрген ортасы, тұрмыс-жағдайы мен іс-әрекетінен толық мәліметтер беріп отыру мақсатын көзделген. Романның көптеген жерінен кейбір жер-су аттарының нақты тұрағын, орналасқан шегін бірнеше топонимді қатар қолдана келе түсіндіріп, табиғатын суреттеуі жиі кездеседі.

Мысалы: «Мардан Баян тауында туған. Сүйіндік дейтін елдің шашырандысы. Ол күнде Шідергі болысы, руы Сары атанады. Ауылнай шаңырақ ақша жинағанда бұларды Майқара деген ауылдан іздейді [6]. Екі орта елсіз. Лаққан ит жоқ. Шаң дейтін жер тіпті қауіпті. Бұл жазды күні ел болмайтын, анда-санда бұзылған қыстауы бар, қара тастақ тау [6]. Күн бесіннен төмен түскенде, жолаушыларға жер өзгерейін деді. Жердің шоқат-шоқат қырандығы қалып, үлкен құлат, ойдауыт, шилеуіт талталға келді. Сол жағында бір бейіт те көрінеді. – Кемертал дегені осы еді ғой, – деді Сатан.

– Бұл өзі бір өлкелеу жер, суы ащы болады, бұл шилеуіт бірқатар жерге созылады» [6].

«Жолдастар», «Бадырақ» романдарында қолданыс тапқан топонимдердің кейбірі қазіргі күнде өзгеріп, басқаша аталады. Мәселен, «Жолдастар» романында Қызылжар, Кереку сияқты қала атаулары кездеседі. Бүгінгі күнде бұл атаулар Петропавловск және Павлодар қалалары болып өзгерген. Әдебиеттерге сүйенер болсақ, «Петропавловск (Қызылжар) – 1825 жылдан қала. Солтүстік Қазақстан облысының орталығы. Есіл өзенінің оң жағасындағы «Қызылжар» деп аталатын ежелгі қазақ қонысының орнында орналасқан [4, 720]. Павлодар (Кереку) – Павлодар облысының орталығы қала. Ертіс өзенінің оң жағасында далалы өңірде

орналасқан. Іргесі 18 ғасырдың соңында Коряков көлінен тұз өндіруге байланысты қаланған. 1838 жылы мұнда Ямышев қамалынан әскери бөлімшенің осында көшірілуіне байланысты Коряков станицасына айналған. 1861 жылдан Павлодар деп аталады. Қазақ халқы арасында «Кереку» деген атпен белгілі» [5, 83]. Кереку Коряков атауының фонетикалық өзгеріске түскен варианты деген пікірлер бар.

Діңгек ауылы қазір Кеңестер Одағының батыры Есеболатов атымен аталады. Тасбекет – Аубакумовка – Жансүгіров поселкесі болып өзгертілген. Ақмешіт қазіргі Қызылорда қаласы. Аталған шығармаларда кездесетін топонимдердің суреттелуі, ауа-райы, жер бедері оның шын болмысымен сәйкес келіп отырады. Бұл тұрғыда жазушының өзі өскен ортасынан тыс аймақтың да географиялық жағдайын, топонимдердің тарихын жақсы білетіндігінің куәсіндей боламыз.

Жазушы «Бадырақ» және «Жолдастар» шығармаларының лексикалық қабатын құрайтын бірліктердің бір саласы – антропонимдер болса, оның дені кірме сөздерден жасалғандар. Есімдердің шығу тегін, мағынасын арнайы зерттеушілер мен қызығушылық танытушылар болмаса, қазақ тіліндегі адам аттары қазақ тілінің төл атаулары ретінде жазылып та, аталып та, қабылданып кеткен. Қаламгер шығармаларындағы адам есімдерінің барлығын камтуды мақсат етпегендіктен романдарында кездесетін кейіпкерлерге қатысты ғана талдаулар жасалды.

«Бадырақ» романында 50 жуық адам есімі аталса, «Жолдастарда» мінез-құлқы сырт бейнелері әр басқа екі жүзге тарта кейіпкердің есімдері аталады. Олардың біреуі шығарма оқиғаларына белсене қатынасатын негізгі кейіпкер ретінде қатысса, екіншілерінің тек аттары аталып, кейбірі эпизодтық түрде Сатан, Мардан, Мәмбет әрекеттерімен байланыста көрініп отырады. Романдарда гороним мен некроним бір-бірден ғана қолданыс тапқан: Мокрый көшесі және Кемертал бейіті. Осында тарихи дәлелдеуді қажет ететін - көше атауы мен бейіт атауы. Шындығында Рига қаласында Мокрый көшесі, Шығыс Қазақстан өңірінде Кемертал бейіті болған ба? Болса, романдағы оқиға, оқиға өткен жердің тарихилығы шын мәнісінде арта түспек.

«Құлагер» поэмасы. «Құлагер» әр қазаққа таныс шығарма. «Құлагер» поэмасы-жасынан ән-жырға үйір болған, қолына домбыра алып, ән салған, өлең шығарып, маңына ақын, әнші, домбырашы, палуан т.б. өнер иелерін жинап, салдық, серлік жолына түскен XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақтың әнші-сазгерлерінің көрнекті өкілдерінің бірі Ақан Қорамсаұлы мен оның жүйрік аты Құлагер туралы шығарма.

Қазақ поэзиясының алтын қорына қосылған «Құлагер» поэмасының құндылығы неде? «Елді емірендірген» жағы қайсы? Біздің ойымызша,

біріншіден, ол-поэмадағы «ұмытылмас сұлу картиналар, айқын әдемі образдар, шындықтан туған романтикалық леп, бұлақша сылдыраған нәзік лирикалық сезім, серпінді кең эпикалық құлаш, балы сорғалаған құнарлы бай тіл, ұйқасы сыңғырлаған кәдімгі он бір буынды қара өлеңнің мінсіз, мүлтіксіз үлгілерін қолданған; екіншіден, ақын қазақ тілінің сөздік қорын сарқа пайдалануды көздеген; үшіншіден, әр сөз, әр сөз тіркесін «қиыннан қиыстыра» білген; төртіншіден, қалыпты, дәстүрлі сөз қолданыстарын өзгертіп, өз тұрғысынан өңдеп жұмсаған; бесіншіден, қазіргі таңда сирек қолданылатын сөздер поэмада өз орындарын тауып, көркемдік те, стильдік те роль атқарған. Бесіншіден, жаңа образ, соны бейне, жанды картиналар жасау барысында ақындық қолтаңбасымен өзіндік сөз саптаулар (оккозионал қолданыс) жасай білген; алтыншыдан, шығарманың мазмұнын құрайтын лексикалық бірліктердің бір саласы ономастикалық лексиканы өз мақсатында молынан әрі орынды пайдаланған.

Біз ерекшелеген құндылықтардың біразы зерттеушілер тарапынан талданып, бағаланған.

Поэманың тіл - көркемдік ерекшеліктерінің айғағы-көркемдегіш құралдардан тыс ономастикалық кеңістігін анықтау, түсіндіру, талдау арқылы қаламгердің сөздік қорына, қолдану ерекшеліктеріне баға беруге болары сөзсіз.

«Құлагер» поэмасындағы оқиға Сарыарқа төсінде, табиғат аясында өтеді. «Қазақтың әсем жері Арқасында, Арқаға жетер Арал, Балқашың ба? Сырымбет, Зеренді, Иман, Айыртаулар, Арқаның тізілгендей алқасына», - деп ақын жырлай отырып, поэманың ономастикалық кеңістігінде алғашқы орынды топонимдерге бергендігін байқаймыз. Поэмада сипатталатын оқиғаның өткеніне ғасыр, жазылғанына 80 жыл шамасы болса да, жерсу атаулары, негізінен, қаз қалпында сақталған. Поэма оқиғасы табиғат аясында өткендіктен, өсімдік, құс, жан-жануар хайуанат, жәндік атаулары да баршылық. Бұл атаулар бірде тура номинативтік мағынада, бірде ауыс мағынада қолданылады, бірде жеке сөз, бірде сөз тіркесі құрамында кездеседі.

«Құлагер» поэмасындағы ономастикалық лексиканың мол қабатын топонимдер құрайды. Топонимдер туралы «Жеріңнің аты – еліңнің хаты» деген қанатты сөздің тууы тегін емес. Себебі топонимикалық атаулар лексиканың өзгеріске ұшырай бермейтін ең тұрақты қабаты. Белгілі бір шартпен, заң, ережелер негізінде өзгертпесе, халық атадан мирас болып келе жатқан жер суының атын өзгертпеген, көзінің қарашығындай сақтауға тырысқан, сондықтан да олар – тіл, мәдениет, тарих, география, дәстүр көрсеткіші ретінде бағаланады.

Поэмада кездесетін топонимдерді топтастырғанда, олардың мынандай разрядтары анықталды:

А) Оронимдер (тау, қырат, шың, жота т.б.): Айыртау, Сырымбет, Имантау, Алай, Жөңке, Алтай,

Кавказ,Алатау, Аршалы,Ерейментау, Егізқызыл, Жыланды, Көкше, Қаратау, Оқжетпес, Ұлытау, Хантәңірі, Гималай.

Ә) Гидронимдер (су нысандарының атаулары): Арал, Балқаш, Баян, Бурабай, Ертіс, Есіл, Қарақұсақ (Қусақ), Шу.

Б) Ойконимдер (елдімекен атаулары – ауыл, қала, көше): Ақтасты, Ақшатау, Алматы, Арқа, Баянауыл, Жарылқап, Жетісу, Иран, Кереку, Көкшетау, Қараөткел, Қызқашқан, Орал, Сарыарқа, Семей, Торғай, Сібір, Ірбіт, Мекке, Мұңғұл, Мекерже.

АЛАТАУ - Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстіктегі биік таулар тізбегі. Батыстан Шығысқа қарай 350-км-ге созылып жатыр, ені 35-40 км жетеді. Шат елдің шешенімін, даңғылымын, Шыным сол, правом бұл, заңды мұным. Астанам Алатаудан саңқылдасам, Жетпей ме жер жүзіне жаңғырығым? АРШАЛЫ - Көксу ауданындағы жайлау. Текелі қаласынан 10-15 шақырым жерде. Мен өзім тауда туып, тасында өстім, Жасымда мұз төсеніп, қарды кештім. Асқарда Аршалыға қозы жайып, Бұлттың аспандағы қасында өстім.

ЕРЕЙМЕН - таулы алқап. Сарыарқаның солт. Бөлігінде, Көкшетау қыратының оңт-шығысында, Ақмола облысында орналасқан. Таулы алқап оңт-батыстан солт-шығысқа қарай 100 км созылып жатыр. ЕГІЗҚЫЗЫЛ - Қарағанды облысы Қарқаралы ауданы Қарқаралы қ-ның батысында 35 км жерде орналасқан тау. ЖОЛАМАН - елдімекен атауы. ЖЫЛАНДЫ - тау. Өлеңті өзенінің оң жағасында, Ерейментау ауданында.

Ерейменнің тауында, Егізқызыл баурында, Жоламанның қасында, Жыландының басында, Көк жайдақтың шенінде, Боз ойнақтың белінде, Қайындының дөңінде, Қарақұсақ көлінде, Сонда бәйге төбеге, Жиыласыз көмбеге! ҚУСАҚ - көл. Ақжар өзенінің оң жағалауында, Ерейментау ауданында (Ақмола обл.).Айнадай мөлдіреген Қусақ көлі, Осы еді Ерейменде жердің сөлі. Ел жайлап, мал жайылып, думан болған, Жайдырған жасыл кілем жұмақ жері.

СЕМЕЙ - қала, темір жол станциясы. Өскемен қаласынан батысқа қарай 378 км жерде, Ертіс өзенінің екі жағына орналасқан. ТОРҒАЙ - Қостанай облысы Жангелдин ауданындағы ауыл аудан орталығы. Қостанай қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 550 км жерде. 1845 жылы Торғай деп аталып қала мәртебесін алған. Қараөткел келіп жатыр Қарқаралы, Кереку, Баян, Семей, Торғай - бәрі. Жетісу осында кеп құйып жатыр, Арқаға аунап шөкті Қаратауы.

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы топонимдер көркем шығарма ішінде мәтін түзуші қызмет атқарып, көптеген ақпарат алуға мүмкіндік береді,яғни топонимдер мәтін түзуші, адрестік, ақпараттық қызмет атқарып тұр.

Шығарманың ономастикалық кеңістігін құрайтын басқа жалқы есімдер реті төмендегідей:

1. Библионимдер (шығарма атаулары): Үш тоты, Сырымбет, Көкшетауым, Ахау арман, Жайдарман, Кер Қашаған, Ой ерке, Мейлің-мейлің, Жайма қоңыр (Майда қоңыр), Кербез Керім, Ақ саусақ, Жайма шуақ, Ардагерім, Тастүлегім, Ақмарқа, Құлагер, Қосбасар (күй).

2. Этнонимдер (ру, халық, ұлт аттары): Абак, Айдын, Атығай, Араб, Ағылшын, Керей, Арғын, Уақ, Найман, Қарауыл, Қыпшақ, Тобықты, Француз, Қырғыз (76 б.), Қазақ, Төре жауғаштар.

3. Теонимдер (жаратушыға берілген атаулар): Құдай. Әзірет Әлі (антропоним пайғамбар).

4. Хрематонимдер (қару-жарак, музыкалық аспап, зергерлік бұйым атаулары): Бердеңке.

5. Зоонимдер (жан-жануар, малға берілген атаулар): Ақсұр, Қызқара, Құбай, Құмай, Ақбақай, Көктопай, Ала, Елік-Құбақан, Қасқабұла, Алаүйрек, Жирен, Бөрте, Сұрсерке, Жамбылторы, Құлагер, Көктүйғын (43бет, Сөздік).

6. Антропонимдер (адам есімі, лақап ат): поэмада өмірде болған, поэманың кейіпкерлері Ақан, Ақмарқа, Әзірет Әлі, Сағынай, Батыраштармен қатар, А.С.Пушкин мен М.Ю.Лермонтов есімдері аталады. Енді біраз есімдер Жақып, Аюбай, Оқас, Жексенбай, Қозыбай, Күренбайлар поэма желісіне қатысты кейіпкерлерге ақын жанынан берілген есімдер. Адам есімдерінің шығармадағы қызыметі шексіз. Автор әр кейіпкеріне ат таңдау арқылы өз мақсатын жүзеге асырады: біріншіден, образды ашуы керектігін,екіншіден,символдық құрылымға айналуы қажеттігін басты назарда ұстайды.

Көркем шығармада автор қолданған жалқы есімдер кейіпкердің аты, оқиға өтетін жер атауы ғана емес, олардың, яғни шығарманың ономастикалық жүйесін құрайтын тіл бірліктері экспрессивті құрал, стильдің ерекше көрсеткіші ретінде жұмсалатындығын байқадық. бірнеше лингвистилистикалық қызмет атқарады. Аталған шығармалардың ономастикалық жүйесіндегі онимдердің атқаратын қызметтерін былай топтастыруға болады:

Атауыштық – жалқы есім - адам есімдері автор мақсатына қарай оның баяндау тілінде, диалогтарда коданысқа түседі, атауыштық қызметке ие болады және оның негізінде жалқы есімдердің басқа қызметтері ашылады.

Мысалы: «Жақсы боп елден өлім талай ерге, Аз ба екен оққа ұшқандар дуэльдерде? Өлімді жан қорлықтан жақсы көрген, Не дейміз Лермонтов пен Пушкиндерге?» Немесе: «Және де жақынынан жарды сүйген, Сол үшін ауыл-аймақ, безген үйден. «Алам» деп Ақмарқаны алас ұрып, Ала алмай ақырында жаны күйген». [8].

Әлеуметтік –жекелеуші – кейіпкер есімдеріне жекелеуші бірліктер қосыла айтылып қоғамда алатын орны, әлеуметтік жағдайынан хабар беріледі. Мысалы: «Асырған айдай әнін алты қырдан, Өкесі асқақ әннің әнші Біржан. Ақандай майда көмей, нәзік емес, Құлақты Біржан ащы әнмен қырған.

Немесе: «Шорманның Оқасы!»- деп, шапты ан- талап, Бір үйді қырғыз алды- Шабдан манап. Оязы Қараөткелдің Измаилов, Бір үйде ләйліп отыр ішіп арак». [8].

Мәтінтүзушілік – онимдердің көркем шығар- ма ішіндегі ең негізгі қызметтерінің бірі – мәтінтүзушілік. Мәтінтүзушілік қызметіндегі негізгі орынға басты кейіпкерлер есімдерін қо- юға болады. Олар – оқиғаның өрбуіне, мәтіннің түзілуіне себепкер. Мысалы: «Кісі емес Ақан төрде билік айтқан, Ұры емес, ауыл торып, ел шу- латқан ». Сыншының келіп көрді отыз-қырқы, Күреңбай көріп деді: «Жаман сұрқы, Алдынан ұмтылғанда аң құтылмас, Артынан жөнелгенде жетпес жылқы!» [8].

Сипаттаушы – «Серінің сүйген жары Ақмарқа- сы, Көліндей Көкшетаудың жан қалқасы. Сол ма екен елден айдап ән салдырған, Жүрегін күнде ша- уып қыз балтасы »... «Асық боп Ақан жоқтап Ақ- марқасын, Деп біраз жалын шығып, шер тарқасын. Жаңғыртып Сырымбеттің күллі алабын, Серіңіз сергіп көкке ән шырқасын». [8].

Діни харизматикалық – халықтың әдет-ғұрып негізінде туындаған табу сөздері арқылы атау. Мысалы: «Әй, құдай құдіреті-ай, анау бір қу ты- мақ арғынды тауып алыпты. Сағындық текені қорбаңдап алып жатып: - Тақсыр-ау, заман не боп бара жатыр, - деп молдаға қарады». Әй, құдай-ай, сақтай гөр! Йа, құдай, берерсің! [7]. А, құдай! Бере көр! – деп ұмтылды, Ұйтқып кеп соқты өкпеден жел сықылды [8].

Экспрессивті – бағалауыштық – әртүрлі сезімді білдіру үшін (құрмет, сый, жиреніш) қолданыла- ды. Мысалы: Айеке-ай! Тым болмаса сіздің қалға- ныңыз да жақсы болды-ау! – деп жылап жіберді. ... Сатан жау жаққа қарап жіберіп: Құсеке, құс екен ғой,-деді. Мәмбет Кәрімге бапсалақтап: Кәке-ау, бұ не қылғаныңыз? Мен қашып отырғаным жоқ, мені жігіттер қос қарауылға тастаған еді [6].

А, құдай! Бере көр! – деп ұмтылды, Ұйтқып кеп соқты өкпеден жел сықылды [8]. «Әй, құдай

құдіреті-ай, анау бір қу тымақ арғынды тауып алыпты. Сағындық текені қорбаңдап алып жатып: - Тақсыр-ау, заман не боп бара жатыр, - деп мол- даға қарады». Әй, құдай-ай, сақтай гөр! Йа, құдай, берерсің! [7].

Шығармалардың ономастикалық жүйесі бой- ынша мынандай ой түйіндеуге болады. 1. Қолда- нылған барлық жалқы есімдер шығарманың оно- мастикалық кеңістігін құрайды. 2. Ономастикалық кеңістікті, негізінен, антропонимдер мен топоним- дер құрайды. 3. Өз кезегінде ойконимдер, геноним- дер, теонимдер, оронимдер, потамонимдер де қа- жетінше қамтылған. 4. Антропонимдер атауыштық, әлеуметтік-жекелеуші, мәтінтүзушілік, сипатта- ушы, діни-харизматикалық, экспрессивті-бағала- уыштық қызметтерде жұмсалған. 5. Топонимдер ақпараттық, адресстік қызметте қолданылған. Сол арқылы ономастиканың бір саласы – топоним- дердің халық тарихымен бірге жасасып, бірге өз- геріп, қызмет етіп келе жатқан «тарихи феномен» екендігін байқатқан.

Әдебиеттер:

1. Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік. Алматы: Сөздік Словарь, 2012
2. Мадиева Г. Теория и практика ономастики. Алматы: Қазақ университеті, 2003.
3. Жеріңнің аты, еліңнің хаты. Энциклопеди- ялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2006.
4. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. Алма- ты, 1999. II том.
5. Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы, 1976. IX том.
6. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жи- нағы, II том. Жолдастар. Роман. -Алматы: Қа- зығұрт, 2004.
7. Жансүгіров І. Көп томдық шығармалар жи- нағы, VI том. Роман. Мақалалар. -Алматы: Қа- зығұрт, 2005.
8. Жансүгіров І. Бес томдық шығармалар жи- нағы. II том. Поэмалар. Алматы: Жазушы, 1987.

Абдуова Баян Серікбайқызы
ф.ғ.к., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Bayan1968@mail.ru

Сейтжанова Жанат Доктырбекқызы
ф.ғ.к., ассистент-профессор, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті,
Медиакоммуникациялар және Қазақстан тарихы кафедрасы, arasai@mail.ru

ТІЛДІҢ ТАБИҒАТЫН МӘТІН ДЕҢГЕЙІНДЕ ТАНУ ЖӘНЕ ЖАЗЫЛЫМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Резюме. Главной функцией казахского языка как государственного является обмен информацией во всех сферах общественной жизни. Так как в наше время казахский язык в роли государственного языка является главным компонентом социально-коммуникативной системы, каждый казахстанец обязан знать и в совершенстве владеть им. В иноязычной аудитории во время обучения в тексте важно раскрыть понятие этнолингвистических слов, а также художественный и лингвистический смысл, так как это является показателем улучшения чистоты родного языка и его употребления.

Ключевые слова: государственный язык, чистота языка, этнолингвистический характер, раскрыть содержание текста, художественный метод.

Summary. The main function of Kazakh language as the state is to exchange information in all spheres of public life. Nowadays the Kazakh language is a major component of socio-communicative system, every citizen of Kazakhstan is obliged to know and to master them. In the foreign audience it is important to teach the concept of ethno-linguistic words, as well as artistic and linguistic sense, since it is an indicator of improving the purity of the mother tongue and its use.

Key words: the state language, the purity of the language, ethno-linguistic character, text content disclosure, artistic method.

Тіл – қарым-қатынас құралы ретінде адамның өй-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды – қызыл тіл» деп қазақ халқы сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Мектепте болсын, жоғары оқу орында болсын, тілді оқытуда мәтінмен жұмыс жасау – ең қажетті тәсіл бола бермек. Білім алушылар мәтіндегі сөздермен таныса отырып, оның қолданылу саласына ерекше көңіл аударумен қатар, есте сақтауға, оларды сөздік қорына енгізуге, тиісті жерде пайдалануға міндетті болуы керек. «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі.

Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты» [1, 92-93] деп ұлы ғалым Құдайберген Жұбанов айтқандай, тілдік қолданыстағы сөздердің табиғатын ашып, саралау мәтінді толық түсінуге жол ашады. Тіл байлығы – сөз байлығы. Ал сөз байлығы әр адамның лексикасындағы қолданылатын сөздердің санымен байланысты болғанымен, негізгі байлық – ой байлығы, сол сөздерді қиюластырып, әсем де әсерлі, экспрессивті жеткізу тілдің орынды, мәдениетті жұмсалыуына апарады. Оқылымның мақсаты – мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты әр түрлі деңгейде қабылдауы және түсіне білуі, тілдің айтылым заңдылықтарына сәйкес оқи алуы. Оқылым бойынша дайындалған арнайы тапсырмалар білім алушылардың біліктілік деңгейін анықтауға және бағалауға мүмкіндік береді. Ол мынадай төрт нысан бойынша тапсырманы орындау нәтижесімен анықталады: танысып оқу; зерттеу элементтерімен оқу; жүгіртіп оқу; зерттеп оқу.

Білім алушылардың мәтін бойынша алған түсінік, пайымын, мазмұнын ашудағы зейінділігін мұқият тексере отырып, ойын қорытындылау керек. Оқыту үдерісінде пайдаланатын тестік тапсырмалар студенттердің қазақ тілінен коммуникативтік қабілеті мен біліктілік дәрежесін айқындайтын объективті бақылау бола алады. Тілді білу деңгейін бағалауға арналған тестілеу – тәуелсіз бағалау тәсілі ретінде әлдеқашан танылған және әлемнің көптеген елдерінде кеңінен қолданылады. Оқылған мәтінді түсіну деңгейін нақты өлшеулер арқылы жүзеге асыруға болады.

«Өлшеу – бұл белгілі ережелерге сәйкес қандайда бір нысандар мен сандық шкала нүктелері жиыны арасындағы байланысты белгілейтін процесс. Педагогикалық өлшеулер – тестіленушінің ағымдық және қорытынды даярлығының объективті мәнін алуды көздейтін, білім сапасын санмен бейнелеу процесі» [2] деп тұжырымдалғандай, дұрыс құрастырылған тест білімгердің тілге қызушылығын арттырады, ойланып, мазмұнның астарына үңілуге жетелейді. «Бұл теория жетекші түсінікті анықтау, қасиетін өлшеу, тілді білу деңгейін, эмпирикалық және түсіну индикаторлары жүйесін өлшеу рәсімін тексеру сияқты процестерді

зерттейді» [3]. Мысалы, мынадай шағын мәтін мен оны түсініп оқу дағдысына арналған тест тапсырмасын үлгіге алайық:

«Шіркін, туған жер, көркем табиғат! Сенің қадір-қасиетінді бәріміз Мұқағалиша түсініп, Мұқағалиша сезіне алсақ қой... Ақынның көзі не нәрсеге түспесін, одан тек сұлулық пен үйлесімділікті ғана көреді. Ақын үшін олардың бәрінде де жан бар. Кәдімгі ақыл-ой иесі адам сияқты қабылдайды. Мұқағали өлеңдерінде ауылға көктем келгенде, асқар ала таулардан асып, «мұз бөрікті аяз ата» кетіп бара жатады. Түн келгенде көк аспанды жамылып, Жер-Ана тәтті ұйқыға кетеді. Ақын оған «түн тыныш өтіп, аман-есен оянысын» дей отыра «Қайырлы түн» тілейді. Міне, таң да атты. Жомарт жері, өзендері, көлдері, орманы, биік таулары – бәрі де аман-сау. «Қайырлы таң!» дейді ақын қуанып.

Ақынға туған жердің құсы да қымбат. «Қарлығашым, келдің бе, қаршығадан сауымың» деп оның да тілеуін тілейді. Таудан аққан, ойлы жерден тесіп шыққан бұлақтар неге теңізге құймайды? Ақын көзімен қарасақ, олар «туған даласын шөл етуге қимайды» екен, «бар қуатын өзінің топырағына сыйлайды».

Мұқағали Мақатаев өзін табиғаттан, табиғатты өзінен бөлек деп санамайды. Ақын үшін бұл екеуі тең дәрежелі, егіз, бірінсіз бірінің күні жоқ. Егіздердің бірінің киімін бірі ауыстырып кие беретіні секілді, бұлардың да жандарын айырбастап, бірі адам, бірі қайың боп сөйлесетіні де сондықтан.

Жапырақ-жүрек жас қайың!

Жанымды айырбастайын.

Сен адам бола бастасаң,

Мен қайың бола бастайын.

Келісесің бе, жас қайың? – деп тілдесіп, сырласып алады да,

Өмірге өмір жалғасып,

Анамыз - Жерге жармасып,

Бірде адам, бірде қайың боп,

Сүрейік өмір алмасып, - деп адамзаттың мәңгілік арманынан хабар береді».

(Өтен Ахмет)

Мысалға алынған осы шағын үзіндіні білім алушылар қаншалықты меңгерді, автордың айтпақ ойын, астарлы сөзін түсінді ме екен, түсінсе, қазақ тілінің көркем сөз жүйесін санаға сіңіре алды ма, осы мақсатта мынадай тест тапсырмасын ұсынуға болады:

Мәтінде жоқ ақпаратты таңдаңыз.

А) Ақын үшін табиғат пен адам – егіз.

В) Көктем келгенде қыс таулардан асып кетеді.

С) Ақын қара жұмыс, ой еңбегі туралы да жырлады.

Д) Ақын өлеңдерінде жер «ана» бейнесінде сипатталады.

Мәтін мазмұнында жауабы бар сұрақты таңдаңыз.

А) Қазақтың әсем даласы – тек өлеңде ғана жырлана ма?

В) Ақын өлеңдеріндегі табиғат адам секілді бейнеде ме?

С) Қайыңның жапырақ-жүректері поэзиялық образ ба?

Д) Ойлы жерден тесіп шыққан бұлақтар теңізге құяды ма?

Мәтін мазмұнын анықтаңыз.

А) Қоршаған орта мен дарынды ақын

В) Ақынға туған жердің құсы да қымбат

С) Ақын өлеңдеріндегі табиғат сұлулығы

Д) Қаршыға, қарлығаш және жас қайың

Мәтін мазмұнына сәйкес ақпаратты көрсетіңіз.

А) Туған жердің қасиетін ақынша түсіну керек

В) Ақын өз жанын қайың жанымен бірге деп ойлайды.

С) Жер-Ананың сұлулығын жазушылар шебер көрсетеді.

Д) Туған жердің құнарлы бұлақтары таудан басталады.

Мәтін тақырыбын таңдаңыз.

А) Табиғаттың гажайыптары

В) Туған жерге мың сәлем!

С) Ақын мен табиғат – егіз

Д) Мұқағали Мақатаев

Байқағанымыздай, тест тапсырмаларын жүйелі, ойлана жауап беретіндей деңгейде дайындау – оқытушы шеберлігіне сын. Осылай құрастырылған тапсырмалар әрбір білім алушыны шынайы бағалауға жетелейді. Қазақ тілі бойынша тілдік білімді объективті түрде бағалауды қамтамасыз ету өте күрделі. Себебі, студенттің тыңдалым, оқылым, жазылымға негізделген жұмысын түрлі бағалау тәсілдерімен тексеруге болады. Тіл үйрету барысында қолданылатын әдіс түрлері: Дәстүрлі проблемалық әдіс: алынған шешімдер мен нәтижелерді бір жүйеге түсіріп, оларды қолдану жолдарын анықтау көзделеді. Әңгіме әдісі (еске түсіретін): меңгеруге тиісті материалдардың түйінді мәселелерін студенттердің өздері ашатындай жағдай тудыру қажет. Байқау әдісі: мәселен, сөз тіркестерін жазуда да, сөйлеуде де дұрыс қолдана білу үшін, оның мағынасы мен формаларын білудің міндет екенін аңғару. Байқалғандарынан ненің басты, ненің қосымша фактор екенін аңғарып, соның негізінде дұрыс қорытынды шығару, ой қорытындысының дұрыстығын байқаған дәйектемелермен дәлелдеп беру. «Педагогикалық өлше-

улер теориясында білім сапасын бағалау құралдарының белгілі бір қасиеттерге ие болғанда ғана ол құралдардың бағалаушылық мүмкіндіктері болатындығы дәлелденген. Бұл – ықшамдылық, технологиялылық, тұжырымдаудың логикалық формасы, жауаптың орналасуының анықтылығы секілді тест тапсырмаларына қойылатын талаптар. Айта кетерлік маңызды мәселе, кез-келген тақырып бойынша тапсырма құрастырып, оған бес түрлі жауап нұсқасын ұсынса тест тапсырмасы болады деген жаңылыс пікір екендігін аталған педагогикалық өлшеулер теориясы растайды. Сондықтан тұлғаның латентті қасиеттерін бағалауда сапасыз тест тапсырмаларына жол берілмеуі керек. Өйткені мақсатқа негізделмеген сапасыз тест тапсырмалары қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау бойынша тестіленушілердің қазақ тілін меңгеру деңгейін емес, өзге қасиеттерін қажетсіз бағалаумен қатар, қазақ тілінің дамуына теріс әсерін тигізеді» [4] деп көрсетілгендей, тест дайындауда оқытушының өзі шебер маман болу керек. Педагогикалық өлшеулер теориясында білім сапасын бағалау құралдарының белгілі бір қасиеттерге ие болғанда ғана ол құралдардың бағалаушылық мүмкіндіктері болатындығы дәлелденген. «Бұл – ықшамдылық, технологиялылық, тұжырымдаудың логикалық формасы, жауаптың орналасуының анықтылығы секілді тест тапсырмаларына қойылатын талаптар» [5] дегендей, мәтінді оқып, оны түсініп, санаға сіңіруге байланысты бірнеше бағалау өлшемдері назарға алынуы тиіс.

Бұлардан бөлек, түрлі ақпарат көздерінен алынған мәтіндерді жастардың түсініп оқуына ықпал ету қажет. Атап айтар болсақ, мультимедиа материалдары арқылы алатын білім аса тиімді әрі нәтижелі болады. Мультимедиа форматындағы құралдар (аудио және бейнемәтіндер және т.с.с.) ерекше методологиялық үлгілерден және лингвистика мен әдістеме теорияларына сай тілді оқыту мақсаттарына байланысты сұрыпталып алынады. Қатысымдық біліктерді дамыту үшін сұрыпталып алынған материалдың мақсаттары анық болуы тиіс.

Қазақ тілін оқыту әдістемесін алатын болсақ, осы тілде көркем фильмдерді қарап, сол тілдік ортаға еніп, тілді сіңіру жұмысы аса тиімді. Мәтінді түсіну мен меңгерту тәсілдері қазақ тілін құрметтейтін жанға көп мүмкіншіліктер бере алады. Берілген әрбір тапсырманың күрделілігі мен мазмұнына байланысты жауап парағын айқын анықтауға мүмкіндік беретін арнайы бағалау параметрі қолданылуы тиіс. Әрбір деңгейдің тақырыптары мен жағдаяттарына арналған тапсырма-

лардың дұрыс-бұрыстығына көз жеткізе отырып, тақырыпшаларды нақтылау, тапсырманың күрделілігі, жалпы қиындық деңгейі сияқты қасиеттерін анықтаймыз. Мұндай негіздемелер жоқ жерде тіл білімін тек деңгей тақырыптарына сай тапсырмалармен бағалау дәл нәтижесін бермейтіні анық. Бұндай жұмыстардың нәтижесінде студенттер түрлі зерттелген мәліметтерді пайдалануды үйренеді, өз ойын нақты және жүйелі түрде жазуға, мәтіндік, сандық және графикалық ақпаратты көп мөлшерде қабылдауға, өздеріне берілген мәліметті зерделеуге және жаңа идеяларды көрсетуге ұмтылады. Мемлекеттік тілді сауатты қолдану арқылы шығармашылық жұмыстарға тартылады, бір біріне көмек көрсетуді үйренеді, жауапкершілікті және толеранттық, көптүрлілікке және шыдамдылыққа үйренеді. Студенттер таңдауды, мәліметті пайдалануды, гипотеза ұсынуды және шешім қабылдауды үйренеді.

Академик Ә. Қайдар: «Тіл – қатып қалған қасаң құбылыс емес, жанды организм. Ол – өмір-бақи дамып, жаңғырып, жаңаланумен болатын, мағына-мазмұны, атқаратын қызметі, емлесі, әдеби нормасы, стилі жетіліп, дамып отыратын өте күрделі құбылыс. Тіл байлығының бір өлшемі – сөз байлығы. Бірақ сөз байлығы санымен ғана емес, сапасымен де, мән-мағынасымен де өлшенеді. Соған қарағанда, қазақ тілі – өркениетті тілдердің бірде біреуінен кем емес, сөз қоры 1 миллионға жуық мағыналық бірліктен (смысловые единицы) тұратын бай да бейнелі тіл. ... Тіліміздегі барша қазына-байлықты түгел де ұқыпты жинап, бір арнаға тоғыстыру, компьютердің жадына жазып, мағына, мәнін түсіндіру, қолданыс аясын анықтап, айқындап, мемлекеттің тілдің лексикалық, фразеологиялық, т.б. қорын жасау, оны мемлекет қамқорлығына алу өте қажетті, кезек күттірмейтін мәселе» /6, 30/- деп, қазіргі тілдік қолданыстың сапасы мен мағынасына баса назар аударуды көздейді. Бұндай іргелі жұмыс педагогикалық үдерісті жан-жақты гуманизациялау негізінде жүзеге асады. Оған алдыңғы буын өкілдері ғана емес, жастардың да белсенді қатысуын қамтамасыз ету, ол үшін мемлекеттік тілімізді көтеру идеясын жадымыздан шығармауымыз керек. Себебі, студенттердің тұлға ретінде дамуына білім беру мазмұны арқылы мүмкіндіктер тудыру қазіргі педагогикалық ақыл-ойдың басты мәні болып отыр. Бүгінгі заман жастарының білімін жеке тұлғаға бағдарлау, оқыту, білім беру мазмұнын жаңаша ұйымдастыру арқылы ұлтжанды, парасатты, өз дәстүрін құрметтейтін, қазақ тілін сауатты қолданып, шынайы сүйетін жандардың санын арттыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. Алматы: Санат, 1998. -33б.
2. Аванесов В.С. Item Response Theory: Основные понятия и положения, Педагогические измерения // Научно-методический журнал РФ. - Москва, 2007. -№2.
3. ҚАЗТЕСТ жүйесін енгізу мен дамыту тұжырымдамасы. Астана, 2009. (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 11 қыркүйектегі № 835 қаулысымен мақұлданған)
4. Абдыхаликов А.Т. Система оценки уровня владения казахским языком – КАЗТЕСТ // Сборник

материалов международного научно-методического семинара «Современные методы оценки уровня владения языками народов государств-членов ЕвразЭС», - Алматы: Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана. 2012.

5. Сәтбекова А.А. Қазақ тілін сапалы оқытудың ғылыми-әдіснамалық негізі // «Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы үздіксіз білім беру модернизациясы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. II том. – Алматы, 2007. – 143-148 б.

6. Туған тіл //альманах. № 2 (02) Астана, 2005

Сұлтанғалиева Р.Б.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, ф.ғ.к., r.sultangalieva@mail.ru

Қуанышқалиева Г.Е.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің магистранты

**Ж. ҚОРҒАСБЕК ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ ІЗДЕР:
ИЛЛЮЗИЯЛЫҚ БЕЙНЕЛЕУ ТӘСІЛІНІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ**

Түйін: Мақалада ХХІ ғасырдағы қазақ прозасындағы образдың психологиялық ішкі жан дүниесін суреттеудегі иллюзия құбылыстары автор тұлғасы көркем шығармашылық процеспен бірлікте талданған. Ж. Қорғасбектің «Көкжалдар» кітабындағы жаңа ғасырдағы прозаның даму бағдары, көркемдік ерекшеліктері қарастырылған. Автор романының әдеби дәстүр мен жаңашылдық тұрғыда жаңаша дамуы, әлемдік әдебиет тәжірибелері мен жаңашыл ізденістері, көркем мәтіндегі иллюзия, елес, сана ағымы тәсілдерінің кейіпкер тұлғасы мен көркем шындықты жеткізудегі авторлық тұлға ұстанымымен байланысы жан-жақты сөз болады. Аталған кітаптағы роман, повесть, әңгімелер құрылымындағы кейіпкерлердің сана ағымы, рухтармен тілдесу, елес, иллюзия, галлюцинациялық хал-ахуал, психологизм, философиялық ірімдер қазіргі қазақ прозасының түрлік даму тенденциясының бағдары ретінде сараланады.

Кілт сөздер: иллюзия, елес, сана ағымы, галлюцинациялық хал-ахуал, психологизм.

Резюме. В статье был проанализирован образ казахской прозы ХХІ века в единстве автора с творческим процессом феномен иллюзии при описании психологического внутреннего мира. Книга Ж. Коргасбека «Көкжалдар» предусматривает развитие нового поколения прозаических и художественных особенностей. Автор романа связывает развитие новых традиций с мировым литературным опытом и инновационным поиском, героической личностью иллюзии, призраком, потоком художественного текста и позицией автора по художественной правде. Книга состоит из романа, повести и рассказов о персонажах в структуре истории, взаимодействия с духами, призраками, иллюзиями, галлюцинациями, психологией, философскими включениями характеризуется как тенденция развития современной казахской прозы.

Ключевые слова: иллюзия, представление, в процессе сознания, галлюциногенное состояние, психологизм.

Summary. The article shows an illusory phenomenon of the psychological inner world of the Kazakh prose of the 21st century, the personality of the author, analyzed in the artistic process. The Zh. Korgasbekov's book «Kokzhaldar» includes

the development of a new generation of prose and artistic features. The novel is a new development of literary tradition and innovations, the novelist's world experience and innovation, the heroic personality of illusion, the specter, the flow of artistic texts and the artistic truth from the author's personality. The novel in this book, the history of the heroes of the narrative structure, the interaction with spirits, ghosts, illusions, hallucinations, psychology, and philosophical inclusions are seen as a trend in the development of modern Kazakh prose.

Key words: illusion, performance, consciousness in process, hallucinogenic feeling, psychologism.

ХХІ ғасырдағы қазақ прозасында авангардтық, виртуалды, мистикалық құбылыстардың кең етек алуымен байланысты архетип, миф, символдық образдың функциялық қызметінің күрделене түсуі шынайы өмір ақиқатын суреттеуде иллюзияны, елес, сана ағымы, түс көру, монолог сияқты тәсілдерді жиі қолдануға алып келді. Жаңа заман қаламгерлері өз шығармашылығында виртуалды әлеммен адамзат баласының санасындағы ішкі өзіндік ғарыштық байланысына, өзіндік ішкі әлеміндегі иллюзияланған елестік ақиқатты суреттеуді басшылыққа ұстанды. Себебі әрбір қаламгер, ең алдымен, субъектінің ішкі әлеміне үңіле отырып, сол арқылы объективті шындықты жеткізуге тырысады.

Бұл әдеби дәстүр қазақ әдебиетінде Ж.Аймауытовтың «Елес», М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» атты шығармалары арқылы танылса да, кешегі кеңестік кезеңде аталған қаламгер шығармашылығына тиым салынуы бұл дәстүрдің жалғастығын үзіп тастады. Аталмыш дәстүрдің қазақ әдебиетінде көрініс табуын әлемдік әдебиетпен байланыстырған ғалым Б.Қанарбаева: «Әдебиетте әр түрлі ағымдар бас көтере бастағанда, сюрреалист жазушылар өздері сезінген өмір шындығын тура айтудан жасқанып, түстерінде көргендей, немесе көз алдында пайда болып тілдескендей образдарды елестер жасау арқылы жеткізген. Оны ХХ ғасыр басында Жүсіпбек Аймауытов «Елес» деп аталатын әңгімесі арқылы қазақ әдебиетіне енгізген. Жазушы «Бозжорғаның» ықпалына берілгеннен кейінгі сезімін елестік образда бейнелеп береді. Шәкәрім «Үш анық» философиялық трактат

татында қайсыбір адамдардың бойында шынында да спириттік қасиеттер болатындықтан, алда болар жағдайды алдын ала сезетіндігін мысал етеді. Бұдан қазақ әдебиетінің де әлем әдебиетінің үздік жақтарымен үзеңгілесіп отырғандығын аңғарамыз»[1,254 б.], - деп баға береді. Міне, сондықтан бүгінгі қазақ прозасындағы тың әдеби ізденістік құбылыстарды зерттегенде, тек әлемдік әдебиетке иек артпай, төл әдебиетіміздегі негіздеріне де шолу жасағанмыз абзал.

Осы мәселе туралы әдебиеттану ғылымында әдеби процесс пен автор мәселесін тығыз бірлікте зерттеуші ғалым М. Оразбек: «Кейінгі толқын боп келген қазақ әдебиетінде, яғни XX ғасырдың аяғында танымал болған Ж.Қорғасбек, Н.Ораз, Т.Ахметжан, А.Алтай, Р.Мұқанова, А.Кемелбаева секілді жазушылар да сыныптай сырғыған уақыт пен заманның, құйындай ұйытқыған қоғамның зардабы мен залалын образдың ішкі әлемінен, рухани өмірінен іздеген туындылар туғызды. Шындығында олардың шығармалары алдыңғы толқын қаламгерлер дәстүрін үлгі тұтқан, қазақтың қалыптасқан бай әдебиетінің заңды жалғасы, бірақ қазақ қоғамындағы әлеуметтік тұрмыстың және ұлт менталитетінің деформациялануына байланысты қаһарманның өзгеше бейнесі пайда болғаны анық. Ол үркердей ғана осы бір толқынның әдеби толғанысы мен ізденісінен анық аңдалатыны да ақиқат» [2,207 б.], - дейді.

Біз бұл мақаламызда жоғарыда аталған қаламгерлердің ішінде Жүсіпбек Қорғасбектің соңғы жылдары шыққан «Көкжалдар» кітабына тоқталамыз. Қаламгердің бұл кітабына "Көкжалдар" романы мен "Креш" хикаяты және бірнеше әңгімелері кірген. Кітаптың бас-аяғы жинақталған туындыларындағы ортақ арна проблемасы – адамзат баласының сенімді жоғалтуы, имандылық, ар-ождан мәселесі. Кітапқа енген әрбір туындының тақырыптық проблемасы бүгінгі өзекті әлеуметтік мәселелерді көтереді. Атап айтсақ, ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтардан қол үзу, нашақорлық пен маскүнемдік, зинақорлық, имандылықтан аттау, ата-бабалар рухын қорлау, жер сату, желтоқсан зардаптары, оралмандар мәселесі, т.б бүгінгі өткір проблемалар сөз болады. Бірақ автор аталған тақырыптық мәселелерді көтеруде көне дәуір аңыздары, архетиптік образдар, иллюзия, өң мен түс аралығындағы сана ағымы тәсілдерімен авторлық тұрғыдан өзінше өңдеп сөйлету арқылы жанама мағына үстей отырып, оқырманын да көркемдік шығармашылық ойлауға жетелейді. Мысалы, "Креш" хикаятындағы қара өгіз архетипі жердің иесі мен киесі тәрізді. Сол жердің иесіне көрінетін құбылыстың астарында туған жердің тәңірісі бар деген көне түркілік танымнан шығып отыр. "Көкжалдардағы" көкжал қасқырдың әрбір сюжеттік оқиғада роман кейіпкерлерінің алдында өң мен түс аралығында көрініп, үрей туғызып, сол

арқылы жол сілтеуін көкбөрі аңыздарының сілемі байқалады. Аталған тәсіл негізінен сюрреалистік шығармаларда өмір шындығын сол қалпында емес, спиритизм мен гипнозды, галлюцинациялық елестерді, иллюзияны пайдалану арқылы шығармалар жазуда жиі пайдаланады.

Ұрпақ тәрбиесіндегі олқылықтың салдары жалғыз ұлдың әкесінен, әкесінің ұлынан жатсынуына әкелді. Нашақор, маскүнем ұл әкесін таудың арасына жаяу тастап кетеді. Сол уақыт аралығында таудай кісінің бүкіл ғұмыры көз алдынан өтеді. Отбасындағы ұрпақ тәрбиесі, елдің қиын-қыстау кезеңдеріндегі саяси жүйенің ойыншығына, қошқоңына айналып адасуы, отбасындағы жалғыз баланың теріс жолға түсуі, жап-жас қызбен көңіл жарастырып, тоқал сүюі, ақыр соңы романның бас кейіпкерінің аяқ асты түкке тұрғысыз аянышты өліммен өмірінің тұйықталуы шынайы жеткізіледі. Романдағы әрбір кейіпкердің ішкі әлемі жабырқау, жалғызсыраған жандар. Тіршіліктің мағынасыздығынан қажыған жандар, не болмаса, барды көтере алмай, астамшылықтан адами пендешілікке бой алдырған жандар.

Аталған мәселе қазақ әдебиеттануы ғылымында 90 жылдардан бері, яғни тәуелсіздіктен бергі қаламгерлердің шығармашылығында белең алуымен зерттеле бастады. Ал бұны XX ғасырда күллі Еуропаны жайлаған абсурдтық, яғни адамның сезіміне ие бола алмай, көңілі не қаласа сонымен айналысып танту, психологиялық тұрғыдан алғанда саналы бола тұра қиялилану, жан дүниесі құлазыған жалғыздыққа ұшырау, басқаларды қасақана түсінбеу, ойсыздық пен өмірден жалығу немесе тағдырдан түңілу, құдайсыздыққа ұрыну, дүние мен адамға деген сенімін жоғалту сияқты рухани деградацияны Ф.Кафка, Ж.П.Сартр, Д.Джойс, Д.Хармс, Э.Ионеска сияқты белгілі қаламгер ойшылдар өздерінің модернистік ағымдағы шығармаларына өзек еткен болатын. Сондықтан да психолог, философ ғалымдар З.Фрейд, Ницше, К.Юнг, К.Абрахам, М.Хайдеггер, Н.Фрай т.б. зерттеушілер адамның бейсаналы күйіне, санасынан тыс, еркіне бағынбайтын сезіміне немесе сезімге ие бола алмаушылық пен ессіздікке зор мән беріп, психо-аналитикалық, физиологиялық, неврологиялық, философиялық, эстетикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырған еді [2,203 б.].

Қаламгердің әрбір кейіпкері ішкі рухани жандүниесі аласапыран күй кешкен, әртүрлі әлеуметтік мәселелерден қажыған кішкене адамдар. Автордың өзіндік суреттеуіндегі ерекшелік, ең алдымен, бас кейіпкерлерін де, жанама тұлғаларды есімдерімен атамай, сыртқы тұлғалық бейнесіндегі ерекше бір белгілерін негізге ала отырып, кейіпкерлерінің ішкі мінезі мен түр-тұлғасына ден қоюынан көрінеді. Мысалы, «Көкжалдар» романындағы таудай кісі (Таубай), «Креш» хикаятындағы күлімкөз төрт бақ кісі, оның әйелі құбақоңыр келіншек, сары бала,

«Өнер» әңгімесіндегі Шойқара, т.б. атауға болады.

Екіншіден, табиғат пен адамзат баласының ішкі жан дүние сезіміндегі неше алуан күйлерді егіздей отырып суреттеу, аңыздық, архетиптік бейнелерді, мистикалық негіздерді көркем шығарманың негізіне тігісін жатқыза отырып, авторлық ойды жеткізуде шебер пайдалана білуінде дер едік. Мысалы, «Көкжалдар» романының прологіндегі қараңғы түндегі көкжал қасқырларды суреттеуден бастауы шынымен де көкжал қасқырлар туралы ма деген ойға жетелейді. Мысалы: «Ұйықтаған ел ұйықтап, ұйықтамаған ел төбесіндегі айдан ада-сып қалатындай сансыраған өліара уақыт еді. Түн басы, құйрығын жұтып қойып өлетін қорқынышты құбыжықтай, өзін-өзі жеп тауысуға тақаған. Түн мен тауды пана тұтқан көкжалдар да әне-міне таң атып қалатындай жанталасқан. Тау ішіндегі аламан жазықта андыздай жүгірісіп келе жатқан солар, қасқырлар. Кенет алдарынан өт жарқылдады да, олар біріне бірі ілесіп, аспанға секірді» [3,3-5 б.б.].

Бірақ бұл Таудай Таубайдың түсі ғана. Автор сол көкжалдарды суреттеумен қоса, кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі ойларды, өткен өмірін, көкжалдардай қуатты оппозицияда жүрген кезін, кіммен не үшін күрескенін, өмірінің мағыналы, мағынасыз өткен тұстарын шығарманың негізгі өзегін тұспалдайды. Жалпы аталған кітаптағы авторлық ізденістің негізгі проблематикасы адам баласының еркінен тыс жаратушы күштің бар екеніне илану, адам баласының қателіктері мен ізгілікті іс-әрекеттерінің сұрауына жауап беретін бір қиямет қайым күннің сауалына жауап іздегендей. "Креш" хикаятындағы сақалы қауғадай шалдың қазақ даласында жүруі бүгінгі қазақ даласындағы діни наным-сенімдердің топан тасқынын, келімсектер иеленген ен байлықтың қолды болуы, қара өгіз боп тау-тасты қорыған киені көкірек көзімен көруші аңшының сөзін сөйлейтін көзі ашық көкірегі ояу адамның болмауын меңзегендей күйде қалдырады. Мысалы, «Әлгі құп-қу сопақша жүзді, қардай аппақ сақалды, еңсегей бойлы сары шал көз алдына келді. Тауда жүрсе де үстінен ұзын қара киімін тастамайды. Қайдан келді, неғып жүр, сұрап жатқан жан баласы жоқ. Осындай да дүниеден баз кешкен адамдар болады деп естіген. Ол қаңғыбас болса қаңғыбас шығар, бірақ оның кім екенін сұрамай-тындай бұлар неғылған бейғам халық деген сұрақ тумай ма енді. Күлімкөз төртбақ кісі басында таңырқап жүрген, артынан «мен пәленшекеңмін» деп бір жөнін айтып кетпегені намысына тиді. Ата-бабасынан қалған жер құсатып, ай-шайға қарамай жайғасты да алды» [3,130 б.].

Жай қарапайым даладағы аңшының жер мәселесі туралы қарапайым толғануы авторлық идеяның өзегінен туындап отырған бүгінгі саяси-әлеуметтік өзекті мәселе екені ақиқат.

Крешті қара өгіз түйіп құлатты дейін десе, есі-ауысқан деп басы дауға қаларында сезгендей. Жалпы автор шығармаларындағы кейіпкерлер ой-санасындағы үрей-елес, адамның ішкі жан дүниесінің қосамжарлануы анық байқалады. Автор кейіпкерлерін ішкі ой-санасындағы арпалыс үстінде суреттей отырып, сыртқа ортадағы әлеуметтік тұрмыстық жайлардың түйінін шешуге тырысады.

"Консул мен оралман" әңгімесі жат жердегі отандастарымыздың қыз баланың тағдыры мен ар-намысына алаңдауын көтеріп, бүгінгі еліміздегі әлеуметтік мәселе қазақ қыздарының өзге ұлт өкілдерінің етегінен ұстауын ұлттың тамырынан қол үзуі, ұлттық негіздің ажырауы туралы азнама ма дерсіз.

"Жансебіл" әңгімесі туралы кезінде кино түсірілгені мәлім. Қысқа ғана әңгімедегі үлкен қасірет сонау қаралы жылдардың адамдар тағдырына салған жараның өзегінде туған жері мен еліне деген махаббат, мүгедек ғаріпжандардың үмітін көрсетеді.

Түйіндеп айтсақ, автор шығармаларының қай-қайсы болмасын оқиғаның ширақтығы мен өмірлік мәселенің қысқа да нұсқа, көркемдік тұрғыдан шешім табуы кино картиналарына сұранып тұрғандай әсерде қалдырады. Себебі автор қысқа-қысқа суреттей отырып, шұбалаңқы ойдан гөрі, антиқармандардың жан дүниесіндегі жанайқайын беруге бейім. Табиғат, адам, қоғамның тыныс-тіршілігін түйіндеуде басы артық дүниелерден гөрі, көне түркілік негіздер, аңыздардан, имандылық қағидаттарынан шешім іздеуге итермелейді. Қазіргі қоғам шындығын адамзат баласының өзінің ішкі жан дүниесіндегі индивидтік субъективті иллюзияланған елестік ақиқаты негізінде қосарланған елестік образдар арқылы беруге тырысады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Б. Қанарбаева. Қазақ әдебиетіндегі модернизм: Арнаулы курсқа бағытталған көмекші оқу құралы / Алматы: Экономика, 2010. – 330

2. Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс: монография. – Алматы: Атамұра, 2003. – 488 бет.

3. Қорғасбек Ж. Көкжалдар: 3 томдық. / Жүсіпбек Қорғасбек. – Алматы, «Хантәңірі» баспасы, 2016.

ЗАМАНАУИ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК ТҰЛҒА ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Түйін: Жаңа лингвистикалық парадигмада алдыңғы қатарға семантикалық тіл кеңістігін айқындайтын «тілдік тұлға» ұғымы басты орынға шықты. Тіл табиғатын зерттеудің кешенді сипатының тиімділігі мәтін және дискурс тілін зерттеуде көрінеді. Мәтін мен дискурс лингвистиканың негізгі нысаны. Ал мәтін авторының тілдік тұлғасын анықтауға септігін тигізетін тіл мен таным сабақтастығы тіл иесіне қатысты біртұтастықта алынған зерттеу. Бұл зерттеу “тілдік тұлға” мәселесімен тығыз байланысты, ал тілдік тұлға өз кезегінде “әлемнің тілдік бейнесі” теориясымен сабақтасады. Бұл мақалада тілдік тұлға ұғымының құрылымдық мәні қарастырылады. Мақалада «тілдік тұлға» ұғымы жан жақты талданып, оның категориялары, типологиясы және деңгейлері қарастырылады.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, тілдік сана, жеке тұлға, ұжымдық тұлға, вербалды- семантикалық деңгей, лингвокогнитивті деңгей, уәждемелік деңгей, толыққанды тұлға.

Резюме: В статье рассматривается понятия «языковая личность», а так же категория, типология языковой личности, и уровни языковой личности. В последнее время понятия «языковая личность» одна из самых обсуждаемых понятии не только лингвистики, но и других сфер науки. Статья посвящена одному из центральных терминов антропоцентрической лингвистики. Автор рассматривает трактовку данного термина в работах основателей теории языковой личности, анализирует различные варианты его понимания в трудах их последователей.

Ключевые слова: языковая личность, языковое сознание, индивидуальность, коллективная личность, вербалды- семантический уровень, лингвокогнитивный уровень, мотивационный уровень, личность.

Summary: The article deals with the concept of linguistic personality which is the most discussed and researched themes nowadays in not only linguistics but also in other fields of science which is relevant in linguistics today. Nowadays there are new sciences like psycho-linguistics, cognitive linguistics, para-linguistics and new concepts in linguistics due to anthropocentric view; we don't just research language for itself, we connect it to different branches of science. Since we study the language with the connection, there are some advantages to study the language of text and discourse.

Key words: linguistic personality, linguistic consciousness, individuality, collective individuality, verbal-semantic level, lingo-cognitive level, motivational level, identity.

Тілдік тұлға ұғымының пайда болуы ғалымдардың тілдің тілдің төркінін адам мен оның ішкі дүниесі, қоршаған орта арасындағы дәнекер түрінде түсіндіруге тырысу әрекетінен пайда болған деп қарастыруын айтамыз, оның негізі М.В.Ломоносов, В. Фон Гумбольдтың, Г.Гердердің, И.А.Бодуэн де Куртенэ және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде қаланып, сөз бола бастаған. Аталмыш ұғымның қолданылуы тіл біліміндегі терминологиялық аппарат деген түсінікпен шектеліп қана қоймайды. Тілдік тұлға деген ұғымға басқа да ғылымдар атсалысып, өз үлестерін қосып, жаңаша жүйелеген десек те болады, мәселен, бұл термин орыс тілінің тарихы, философия, әдебиеттану, психология, лингвопсихология, лингводидактика сияқты салаларда жан-жақты қолданыс тауып отыр. Дегенмен, тілдік тұлға мәселелеріне арналған көптеген зерттеу жұмыстары жүргізілуде, соңғы жылдары аталмыш мәселе тіл мамандары мен ғылымның басқа салаларының мамандарының да назарын өзіне аударып отыр.

«Тілдік тұлға» терминін алғаш рет 1930 жылы В.В.Виноградов қолданған болатын. Өзінің «Көркем проза туралы...» атты кітабында ол былай деп жазған еді: «... егер тілдің сыртқы грамматикалық формаларынан сөздің немесе сөз тіркестерінің ішкі күрделірек конструктивті формаларына үнілетін болсақ; тек сөйлеу элементтері ғана емес, сонымен қатар ойлау ерекшеліктерімен байланысты сөздердің тіркесуінің күрделірек композициялық тәсілдері тілдік бірліктердің маңызды сипаттарына жататынын байқар едік, бұл жағдайда Соссюрдің тілдік жүйе қатынастарына қарағанда әдеби тілдің құрылымы күрделі түрде ұсынылады ... Ал осы «субъективті» салалардың әр түріне енгізілген «тұлға» оларды өз тарапынан қарастыра отырып, ерекше құрылымға біріктіреді. Бұл айтылғандарды объективті түрде тілдік тұлғаның шығармашылық тұрғыдан айқындалуы ретінде басқаша parole («сөйлесім», Соссюр бойынша) деген сөзге айналдыруға болады. Жеке сөз шығармашылығы (словесное творчество) өз құрылымында айрықша тіркескен немесе күрделендірілген және жеке ерекше формалармен деформацияланған әлеуметтік-тілдік немесе идеологиялық топтық дифференциалды мән-мәтіндерді (контекст) қарастырады» [1;25 б.].

В.В.Виноградов ұжымдық және жеке тұлға деген ұғымдарды «социальное ищется в личностном через раскрытие всех структурных оболочек языковой личности» деп атап көрсете отырып, оларды бір-бірінен бөліп қарастырды. Ғалымның пікірі

бойынша, базалық болып саналмайтын (тұрақты, жүйелі, тиімді түсіндіруге болатын компонент) белгілі бір ұжымға қатыстығын білдіретін тілдік тұлғаны бір түр (тип) ретінде сипаттауға тағы да «психофизиологиялық, әлеуметтік, мәдени факторларға қатысты жеке тұлғаның эмоционалды негізделген сөйлеу мінез-құлқын жатқызамыз» [1;32 б.].

Өткен ғасырдың 80-ші жылдары тілдік тұлға ұғымына қызығушылық артты, себебі сол кезеңде тіл білімінің дамуындағы жаңа, антропоцентризмдік бағытқа толық сәйкес келетін еді [1;34 б.].

Тілдік тұлға ұғымының бүгінгі заманауи көзқараста кең зерттелуіне себепкер болған деп Ю.Н.Карауловты айтуға болады. Ол бұл ұғымға айрықша теориялық мазмұн беріп, тілдік тұлғаны өзі ұсынған тілдік тұлғаның бүкіл өмір бойы қолданып келген мәтіндерін модель ретінде қарастыру арқылы зерттеуді ұсынады.

Ю.Н.Карауловтың пікірі бойынша, тілдік тұлға моделі үш деңгейден тұрады: вербалды-семантикалық (вербалды-грамматикалық) немесе сөздік қорынан, лингвокогнитивті немесе тезаурустан, және уәждемелік немесе прагматикалық. «Әр деңгей өз бірліктерінің жиынтығымен сипатталады, олар аталған деңгейлердің өзіндік ерекшелігіне сәйкес бірліктерді бөле отырып, тіл үйренуде қолданылатын барлық тілдік бірліктерді қамтиды» [2;54 б.]. Сөздік қорға (лексиконға) тұлға ауқымды мәтіндер тудыру үшін қолданған лексикалық және грамматикалық құралдардың қоры кіреді [2;56 б.].

Тілдік тұлғаны тануда Ю.Н.Караулов бірінші орынға адамның жеке дара зияткерлік қасиетін қарастыруды ұсынады. Тілдік тұлға деп «адамның сөйлесім туындыларын тудыруға және қабылдауға мүмкіндік беретін қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығын, шындықты бейнелеудегі тереңдігімен, дәлдігімен және құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесімен сипатталатын тілдік құзыреттілікті айтады. Сонымен, ғалым адам үшін тілдік тұлғаның қалыптасуы мен әрекетіне негіз болатын қарапайым сөйлеу тілін меңгерген деңгейді төменгі (низший) вербалды-семантикалық деңгейді «нөлдік деңгей» деп атайды.

Лингвокогнитивті деңгей «тұлғаға тән әлем бейнесі және ол оның тезаурусына енген (тілдік тұлға тезаурусында)» [2;59 б.]. Мұнда мәдениетаралық құзыреттілік, салт-дәстүрлер және қоғамда қабылданған идеология арқылы айқындалатын белгілі бір доминанттың басымдығы байқалады. Әр бір жеке тұлға өзінің даму үдерісінде танымдық кеңістігін білдіретін идеялар қалыптастырады. Оның санасында бұл әлеуметтік және мәдени құндылықтардың иерархиялық жүйесі немесе «түзу емес жүйесі» [2;64 б.] деген идея қалыптасқан. «Осы деңгейде тілдік тұлға өз стереотипінде қалыптасқан сөз-дескрипторлар (сипаттаушылар) арасындағы тұрақты стандартты

байланыстарды, яғни таңдап алған дефинизмдерді, афоризмдерді, қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді алуға болады ...» [2;68 б.]. Сонымен, тілдік тұлғаны зерттеудің бірінші деңгейі оның әлемдік бейнесінде жинақтаған білімі негізінде оның вариативті бөліктерін айқындауды шамалайды.

Уәждемелік деңгей «оны қозғайтын уәж, мүдде, ... мақсаттары, тілдік тұлғаның түпкі ниеті /«интенциялық» тілдік әрекеті мен оның мазмұны арақатынасында көрініс табады», «тұлғаның коммуникативті –әрекеттік қажеттіліктерін» [2;74 б.] қамтиды. Инварианттылық деп бұл жерде болмыс мәні мен адамзат өмірінің мақсаты деген ұғымды айтуға болады, алайда тұрақсыз бөлігін жеке түпкі ниеті мен мақсаттары құрайды» [2; 77 б.].

Тілдік тұлға «толыққанды тұлға», тұтас бейне ретінде қарастырылады, Ю.Н.Карауловтың айтуы бойынша, оның әлеуметтік рөлдері, кәсіби, жас ерекшелігі, гендерлік және басқа да сипаттары зерттеледі. Бүкіл түзілген мәтіндер жиынтығы (ауызша және жазбаша) - бұл тілдік тұлғаны әр деңгейде айқындайтын мүмкіндігінше толығырақ ықтималды сипаттаудың түрлері: иерархия, түйісу және т.б. Дәл осындай ғаламдық кешенді зерттеу адамның түзген барлық мәтіндерінің талдауға алынатынын білдіреді, демек бұл жабық типтегі тілдік тұлғаны қамтиды, яғни тілдік тұлға аяқталған дискурс авторы болып саналады: «егер тілдік тұлғаның туылғанынан бастап өлген кезіне дейін барлық мәтіндері тіркелсе, толыққандылыққа кепілдік берілер еді» [2;84 б.] .

Тілдік тұлғаны қандай да бір мәтін шеңберінде қарастыру маңыздылығы Ю.Н.Карауловтың пікірі бойынша, «әр мәтіннің ар жағында тілдік тұлға тұрғанын» білдіреді. Дегенмен, тілдік тұлғаны тек мәтін шеңберінде қарастырып, түсінумен шектелуге болмайды. Қазіргі уақыттағы дискурстық талдауға артып отырған қызығушылықты ескере отырып, әрбір тілдік тұлғаның ар жағында ол түзген көптеген дискурстар бар екенін ұмытпаған жөн. Осыған байланысты А.А.Кириктің: «Тілдік қатынастың жалпы моделі аясында мәтін дегеніміз бақылауға келетін лингвистикалық дәйек және модельдеу нысаны- ол жеке дара қарастырылмайды, бірақ коммуниканттар арасындағы қатынаста ол байланыстырушы буын әрі таңба болып табылады, оның табиғи мәні, көбіне, қызметіне қарай анықталады» [2;87 б.].

Адамның сөйлеу тілі оның ішкі әлемін танытады, оның білім алу көзіне айналады. Сонымен қатар адамды «тілден тыс зерттеу мүмкін емес...» , тоғышарлық пиғыл жағынан алатын болсақ та адамның сөйлегенін естимей оған баға беру қиын. Тағы айта кететін жай «тілді адамнан бөліп қарауға болмайды», себебі тұлға болмаса, тіл тек таңбалар жүйесі ретінде қала бермек. Бұл ойды В.В.Воробьев те қостайды, таным тіл арқылы жүзеге асырылатын болғандықтан «тұлғаның тілдік

тұлға ретінде қалыптасуы тек тіл арқылы ғана жүзеге асады» [3;47 б.] дейді.

Бүгінгі таңда тілдік тұлғаның көптеген ғылыми анықтамалары бар. В.В.Воробьевтің баяндауы бойынша, тілдік тұлға мағынасында « аталмыш тілдік нышандар жүйесі қолданылған мәтіндерге талдау жасау негізінде қандай да бір тілде сөйлеушінің осы әлемдегі өз мақсаттары мен қоршаған ортасын тануын» [3; 496] айтамыз.

С.Г.Воркачев үшін тілдік тұлға мағынасы тіл білімі саласында проекция арқылы енгізілген философиялық және психологиялық көзқарастардың рухани және қоғамдық маңызы бар қасиеттер жиынтығын пәнаралық мәндегі терминдер арқылы беру ұйғарымы» [4; 52 б.].

Ең алдымен, зерттеушінің пікірі бойынша, «тілдік тұлға» мағынасында тілдесімге қабілеті бар белгілі бір тілде сөйлеуші адам қарастырылады, атап айтқанда – сөйлейтін жеке тұлға. С.В.Воркачев С.А.Сухих секілді тілдік тұлға ұғымымен тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданушы адамның вербалды мінез-құлық ерекшеліктерінің жиынтығын атайды [4; 54 б.].

В.В.Красных тілдік тұлғаны «белгілі бір білім мен ұғымдар жиынтығына ие өзін тілдесім әрекетінде көрсете алатын тұлға» [5;16 б.] ретінде қарастырады.

Тілдік тұлға мәселесіне арналған көптеген лингвист –зерттеушілердің еңбектері кешенді түсіндірме жасауға негіз болып табылады, оған тіл мен дискурс арқылы енгізілген психикалық және әлеуметтік, этикалық және тағы басқа да жеке тұлғалық мәселелерді сыйғызылған.

Филология ғылымдарының докторы А. Ислам тілдік тұлғаны былайша сипаттайды: «Тілдік тұлға дегеніміз – ұлт тілі мен мәдениетінен толық ақпарат меңгерген тілдік-мәдени құзірет иесі. Ол ұлттық, аймақтық, әлемдік мәдениет ақпаратын меңгеруіне байланысты деңгейлерден тұрады. Тілдік мәдениет құзірет иесі (сатылы деңгейіне сәйкес) ұлттық реңктегі тілдік белгілер мағынасын арнайы сараптама көмегімен жалпы мағынасын түсінуге қабілетті» десе, [6;27 б.]. Г. Мұратова: «Өзі меңгерген ұлт тілі мен мәдениетін өзгеге таныта отырып, тілді тұтынушы ретінде әрі тілді жасаушы ретінде, тұтастай алғанда, тіл тарихына (синхронды, диахронды күйіне), тілдің дамуына қандай үлес қосқанын айқындау мәселесі – тілдік тұлға мәртебесін одан әрі бекіте түсетін немесе оның тағы бір қырын, яғни толыққанды тілдік тұлға болмысын ашатын ұстаным болуға тиіс», – дейді [7; 11 б.]. Тілдік тұлға – тілдік дәстүрдің қалыптасуына үлес қоса алатын, өзіндік көзқарасы бар, өз ойын адресатқа жеткізе алатын, өзіне дейінгі тұлғалар қалдырып кеткен байлықты меңгерген, соны

иселеніп, өзінше жеке тілдік құбылыстар тудыра білетін тұлға деп түйіндейміз [8;23 б.].

Тілдік тұлға - құрылысы күрделі құбылыс. В.А. Маслованың көрсетуінше, тілдік тұлғаға мынадай компоненттер енеді: 1)құндылық, дүниетанымдық, тәрбие мазмұны компоненті, яғни құндылықтар жүйесі және өмірдің мәндері; [2]2) мәдениеттану компоненті, яғни тілге деген қызығушылықтың тиімді құралы ретінде мәдениетті игеру деңгейі; [3]3) жеке тұлғалық компонент, яғни, әр адамда бар терең жекелік қасиеттері [9; 21 б.].

Қорыта келгенде, тілдік тұлға дегеніміз жеке адамдарға ұқсамайтын, өзіндік ерекше қасиеті бар, әлеуметке әсер ете алатын, өз ұлтының тілін негізгі сөздік қорын шебер пайдаланушы, сол тілде жаңа сөз өрнектерін қалыптастырушы, ұлт мәдениетінің және дүниетанымының ақпаратын жоғарғы деңгейде толық меңгерген тілдік мәдени құзірет иесі. Антропоэлектік бағытта ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық ділді, ұлттық тілдік мұраны, ұлттық психологияны терең меңгерген жеке тұлғаны зерттеу арқылы әлемнің тілдік бейнесін ашуда түрлі тұжырым жасауға мүмкіндік туады. Әр мәтіннің соңында тілдік тұлғаның тұрғаны белгілі. Кейінгі кездері зерттеу жұмыстарына негіз болып келген тілдік тұлға ұғымы кейіпкер мен жазушы тілдік тұлғасы, автор мен аудармашы тілдік тұлғасы арасындағы айырмашылығы мен толық шешілмеген мәселелері бар қарама-қайшылықты құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Виноградов В.В. *О художественной прозе.* М., 1930.
2. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность.* М., 2006, С. 27.
3. Воробьев В.В. *Языковая личность и национальная идея // Народное образование.* №5, 1998.
4. Воркачев С. Г. *Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки,* № 1, 2001.
5. Красных В.В. *«Свой» среди «чужих»: миф или реальность?* М., 2003.
6. Есенова Қ. *Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы – Алматы, 2007. 432 б.*
7. Караулов Ю.Н. *Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения. Язык и личность.* – М.: Наука, 1989. – 263 с.
8. Мұратова Г. *Абайдың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. док. ... автореф: 10.02.02.* – Алматы, 2009. 303 б.
9. Маслова В.А. *Лингвокультурология: учебное пособие.* – М.: Академия, 2001. 208 с.

THE CONCEPT OF CHILDHOOD IN THE NOVEL OF JOHN IRVING “A PRAYER FOR OWEN MINI”

Summary: This article reveals features of the concept of childhood and its realization in the novel by John Irving “A Prayer for Owen Mini”. The core of the concept and its components are considered. In the process of analysis, it is emphasized that the main image of the novel is a teenage boy, a young man who is not destined to grow up. The article proves that the main components by means of which the concept of childhood is realized in a given work are the components of time, not an adult person and state.

Key words: concept, core of the concept, novel, image, originality of the work.

Түйін: Мақалада Джон Ирвингтің «Оуэн Мини жайлы дұға» («Молитва об Оуэне Мини») романындағы балалық шақ концептісінің жүзеге асу ерекшелігі көрсетіледі. Концепт ядросы мен оның компоненттері қарастырылады. Талдау үдерісінде маңдайына есею жазылмаған романның басты кейіпкері – бала-жасөспірім-бозбала ерекше көрсетіледі. Мақалада аталған туындыдағы балалық шақ концептісі уақыт, ересек емес адам және оның жағдайы компоненттері арқылы жүзеге асатыны дәлелденеді.

Тірек сөздер: концепті, концепті ядросы, роман, образ, шығарманың ерекшелігі.

Резюме: В данной статье раскрываются особенности реализации концепта детства в романе Джона Ирвинга «Молитва об Оуэне Мини». Рассматривается ядро концепта и его компоненты. В процессе анализа акцентируется на том, что основной образ романа – мальчик-подросток-юноша, которому не суждено повзростеть. В статье доказывается, что основными компонентами, при помощи которых реализуется концепт детства в данном произведении, являются компоненты времени, человек не-взрослый и состояние.

Ключевые слова: концепт, ядро концепта, роман, образ, своеобразие произведения.

In Irving's novel, the image of a teenage boy is depicted, which is not destined to grow up. Owen died, sacrificing himself for the sake of Vietnamese children. However, this sacrifice was not accidental, he was preparing for death for many years, anticipating it and realizing that he must accomplish something significant.

The novel “A prayer for Owen Meany” literary critics called a novel of upbringing, and one cannot but agree with this. So, E.M. Zagarina, analyzing the

traditions of the novel of upbringing in the prose of D. Irving, notes that the hero of this novel goes through certain phases of education and becomes a believer by overcoming many trials. True, in this context, it is not about the main character - Owen Meany, but about the narrator, Owen's friend. In this case, Owen is a positive hero, which influences the spiritual evolution of the narrator.

Owen himself undergoes a transformation, after which he feels himself an instrument in the hands of God, besides, he reveals amazing abilities (for example, he can foresee the future). This transformation happened to him after he accidentally killed a friend's mother with a baseball ball, which he also liked as a woman. Owen experienced a strong shock, which could not but affect his psyche, his feelings and worldview. It was after the tragedy that he began to understand that he had come to this world by chance, but a concrete understanding of what exactly he should do, came to Owen not immediately.

With the novel by Sue Townsend's “The Diaries of Adrian Mole”, the work of John Irving brings together what he wrote on behalf of the first person. This is not a diary, but a hero's memories, and not submitted in chronological order. Nevertheless, this narrative manner gives the author the opportunity to address the inner world of the character in one or both cases. To reveal the features of the concept of childhood realization, this manner of narration becomes the most acceptable, since it gives an opportunity to display the subjective view of the hero.

Speaking about the realization of the concept of childhood, it should be noted that the concept itself is realized in the novel in three versions:

1) in relation to the narrator,

2) to Owen Mini,

3) to those children who meet on the way of the heroes at different times.

The main core of the concept is the key word “childhood”. It is implemented in a relatively small number of examples and indicates mainly the time in the life of the main character and his friend:

“Ale wives were also plentiful back then and still were plentiful when I was a boy, and Owen Meany and I used to catch them” [2, p.5].

«И сельди было когда-то полно — еще в моем детстве рыбы в реке хватало, и мы с Оуэном часто рыбачили вместе» [3, с.6].

“When I was a boy and traveled up north to visit my cousins, I saw log drives and logjams...” [2, p.5].

«Меня в детстве часто возили в гости к двоюродным братьям и сестре, и я видел, как сплавляют лес, какие бывают на реке заторы...»

Consider the translator and the author differently express this category: the author of the novel is characterized by a subordinate construction “when I was a boy”, while the translator replaces it with the word “childhood”. The following example also refers to childhood as a specific chronological period in the life of the hero:

“In New Hampshire, when I was a boy, Tabby was a common name for house cats...” [2, p.12].

В Нью-Хэмпшире во времена моего детства этим именем — Табби — часто звали домашних кошек [3, с.16].

In this case, the concept of childhood is again implemented in two languages in different ways: in the English subordinate construction of time, and in the Russian translation - with the help of the core of the concept - the words childhood.

With the core of the concept, there is a unit of children:

“IF YOU GO TO SCHOOL WITH RICH PEOPLE, YOU DON'T WANT TO LOOK LIKE THEIR SERVANTS” [2, p.8].

«КОГДА ХОДИШЬ В ШКОЛУ С БОГАТЫМИ ДЕТЬМИ, НЕ ОЧЕНЬ-ТО ХОЧЕТСЯ БЫТЬ ПОХОЖИМ НА ИХ ПРИСЛУГУ» [3, с.23].

Lexeme “children” is the most important moment in Owen's awareness of his life purpose:

“I SAVE THE CHILDREN,” said Owen Meany. “I SAVE LOTS OF CHILDREN”.

“Children?” I said.

“IN THE DREAM,” he said-“THEY'RE NOT SOLDIERS, THEY'RE CHILDREN”.

“Vietnamese children?” I asked.

“THAT'S HOW I KNOW WHERE I AM-THEY'RE DEFINITELY VIETNAMESE CHILDREN, AND I SAVE THEM. I WOULDN'T GO TO ALL THIS TROUBLE IF I WAS SUPPOSED TO SAVE SOLDIERS!” he added [2, p.124].

- Я СПАСАЮ ДЕТЕЙ, - ответил Оуэн Мини.

- ТАМ МНОГО ДЕТЕЙ, И Я ИХ СПАСАЮ [3, с.164].

- Детей? - удивился я.

- В МОЕМ СНЕ, - сказал он, - ЭТО НЕ СОЛДАТЫ, ЭТО ДЕТИ.

- Вьетнамские дети? - уточнил я.

- ВОТ ПОТОМУ-ТО Я И ЗНАЮ, ГДЕ НАХОЖУСЬ, - ЭТО СО-ВЕРШЕННО ТОЧНО ВЬЕТНАМСКИЕ ДЕТИ, И Я ИХ СПАСАЮ, - сказал он и добавил: - Я БЫ НЕ СТАЛ ВО ВСЕ ЭТО ВВЯЗЫВАТЬСЯ, ЕСЛИ БЫ МНЕ НАДО БЫЛО СПАСАТЬ СОЛДАТ! [3, с.165].

Later, in fact, Owen saves these children at the cost of his life. Obviously, that is why Johnny remembers them in such detail:

“There were about a dozen kids; only two of them were small enough to be carried-one of the nuns carried one of the kids, and one of the older children carried the other little one. They were both boys and girls-the average age was maybe five or six, but there were a couple of kids who were twelve or thirteen. They were Vietnamese orphans; they were refugee children” [2, p.160].

«Я насчитал десятка полтора детей. Лишь двое из них оказались настолько маленькими, что их приходилось нести на руках; одного малыша держала монахиня, другого — ребенок постарше. Тут были и мальчики и девочки, в основном лет пяти-шести, и двое подростков лет двенадцати-тринадцати. Это были вьетнамские сироты, дети-беженцы» [3, p.178].

Still unaware that Owen really will die because of the children, Johnny already expresses his dissatisfaction with the fact that a friend goes into the army for the sake of unknown children:

“If you loved me, you wouldn't go-not for all the goddamn children in the world!” [2, p.125].

«Если бы ты меня любил, ты бы не уезжал - ты бы не променял меня ни на каких детей во всем мире, черт бы их побрал!» [3, с.130].

In this case, the image of children from a particular (those whom Owen will save) turns into a generalized (any children of the world).

The indication of time in the novel is expressed, for the most part, with indications of a chronological framework:

“Of course, as Owen Meany pointed out to me, I was only eleven when she died, and my mother was only thirty” [2, p.5].

«Хотя, конечно, как справедливо заметил Оуэн Мини, когда мамы не стало, мне было всего одиннадцать лет, а ей самой — только тридцать» [3, p.5].

“After all, he did read Wall's History of Gravesend before he was ten; this was not lighthearted work, this was never reading that merely skipped along. And he also read the Bible-not by the time he was ten, of course; but he actually read the whole thing” [2, p.8].

«В конце концов, он ведь прочитал «Историю Грейвсенда» Уолла, когда ему не было и десяти лет, а эта штука не каждому по силам — по крайней мере, походя такую книгу не прочитаешь. К тому же он прочел Библию — не в десять лет, конечно, но зато он прочел ее всю, от начала до конца!» [3, с.9].

“But one day when my mother was driving Owen and me to the beach - Owen and I were ten-my mother said...” [2, p.8].

«И вот однажды, когда моя мама везла нас с Оуэном на пляж — нам обоим тогда было десять лет, — она сказала...» [3, с.9].

“We were both eleven the summer my mother died” [2, p.6].

«В то лето, когда не стало моей мамы, нам с Оуэном было один-надцать лет» [3, с.10].

In the following example, you can trace the whole story associated with a six-year-old child. In this case, the indication of time as the realization of the concept of childhood is also "backed up" by comparisons of two age periods (child and baby). Johnny does not understand how you can treat a six-year-old child, as if with an infant. However, for men who do not have their own children, this behavior is quite typical:

“They had no idea, for example, what a six-year-old was. They brought me rubber ducks either for the bath, or other toys for virtual infants or else they brought me Fowler's Modern English Usage: something every six year-old should plunge into. And when they saw me-when they were confronted with my short, sturdy presence, and the fact that I was too old for bathtub toys and too young for Modern English Usage they would become insanely restless to impress me with their sensitivity to a waist high person like myself ” [2, p.14].

«Они, к примеру, не имели понятия, что такое шестилетний ре-бенок. Они дарили мне либо резиновых утят для ванны или еще какие-нибудь игрушки для грудных младенцев, либо «Словарь современного английского словоупотребления» Фаулера — самое увлекательное чтение в шесть лет, что и говорить. И когда они впервые видели меня, когда они сталкивались с живым, настоящим ребенком и понимали, что я уже вырос из игрушек для ванны и еще не дорос до «Словаря современного словоупотребления», то прямо изводились, стараясь поразить меня своим умением найти со мной общий язык» [3, с.20].

In this example, another feature of the concept's implementation is displayed: “Johnny has already outgrown the ducklings for the bathroom, but has not yet reached the vocabulary”. That is, his age is intermediate between a baby and mature (not an adult!) person.

The indication for age is also noted in the following passage. However, in it the narrator not only names the age of children from his family, but also indicates how the age difference affects their relationship. That is, we can reason here not about chronology, but about a certain time gradation:

«Из нас четверых — Ноя, Саймона, Хестер и меня — я самый младший. Между мной и Хестер разница меньше года, но сестра всегда опережала меня в росте. Саймон старше меня на два, а Ной — на три го-да. Разница, конечно, не очень большая, но все они были крупнее меня, пока я не подрос к

концу школы, — к тому же у них все получалось лучше, чем у меня» [3, с.21].

“My cousins-Noah, Simon, and Hester (in order of their ages)-were all older than I: Hester was older by less than a year, although she would always be bigger; Simon was older by two years; Noah, by three. Those are not great differences in age, to be sure, but they were great enough in all those years before I was a teenager — when each of my cousins was better than I was, at everything” [2, p.15] .

In this example, the age frames are mobile, that is, Johnny does not just show the difference between himself and his cousins, but also notes how this difference affects their relationship.

The component of the concept of childhood "not adult" is realized in several types of semantic units. This, first, the units of girls and boys:

“What faith I have I owe to Owen Meany, a boy I grew up with” [2, p.3].

«Но той верой, что у меня есть, я обязан Оуэну Мини, мальчишке, с которым вместе вырос» [3, с.1].

“The girls were included in this game; some of the girls were the most enthusiastic about it” [2, p.3].

«Девчонки тоже участвовали в игре, которая увлекала их едва ли не больше, чем мальчишек» [3, с.5].

In this example, we can select and the image characteristic associated with the concept of childhood, more precisely - with its figurative expression. “Girls called Owen a doll”, because he was “small”. In addition, the characteristic “small” refers not only to his age, but also to his size.

“And the boys have their own theatrical productions-you know, Martha and I used to go to them. It was so funny how they had to dress up as girls!” [2, p.13].

«Кстати, мальчишки в Академии сами ставили несколько пьес. Помнишь, мы с Мартой даже ходили смотреть пару раз. Это так забавно — как они переодеваются в девчонок» [3, с.17].

In this example, we can see how in the play the children change their social roles: the boys change into girls. However, they remain children, that is, the roles of adults do not apply to themselves.

A child in a novel can be called a particular little person, but can use this word with a certain degree of abstraction when a pregnant woman expects a child. Such types of concept implementation are displayed in the following examples:

“In quite a different way from Owen Meany, my mother looked touchable; I was always aware of how much people wanted, or needed, to touch her. I'm not talking only about men, although even at my age — I was aware of how restlessly men moved their hands in her company” [2, p.12].

«Как и Оуэн Мини, моя мама всегда вызывала желание прикоснуться к ней - только, конечно, по-другому, и не только у мужчин, хотя я, даже ребенком, отчетливо видел, как им трудно в ее обществе держать руки при себе» [3, с.16]. (In this case, we see the difference in the grammatical expression of the concept in two languages).

Importantly, in the author's understanding of the novel, the hero must become old enough to learn the secret, while for the translator it seems sufficient that the hero will grow up. The concept of childhood as a non-adult is also realized with the help of social roles and family ties of heroes. Thus, the narrator mentions his brothers and sisters:

"I'm afraid I was too inexperienced to offer much competition to my cousins" [2, p.5].

«Боюсь, я был слишком неопытен, чтобы соревноваться с братьями и сестрой на равных» [3, с.6].

"My cousins were sincere in their efforts to teach me to keep my skis parallel and to hop on my skis-but a school-vacation skier is never the equal to a north-country native" [2, с.16].

«Братья совершенно искренне хотели научить меня ставить лыжи параллельно и подпрыгивать на них, но ведь, если ты можешь кататься только в школьные каникулы, тебе никогда не сравниться с теми, кто родился и вырос в горах» [3, с.20].

"But I loved being with my cousins" [2, p.16].

«И все же мне нравилось играть с братьями и сестрой» [3, с.20].

Obviously, we cannot fail to note the difference in the indication of family ties in Russian and English: if the Russian language is characterized by a distinction between brothers and sisters, in English they are called the general word cousins.

It should be noted, that in these passages there is no indication of the age of the heroes, that is, brothers and sisters can be either a child or an adult, but from the context of the entire story of the hero, it becomes clear that he remembers about childhood.

Examples of the realization of childhood as a non-adult are also the lexemes related to study, and in this context, it can be both children as pupils and children as relatives of teachers (that is, they have two social roles here):

«Мне предстояло посещать среднюю школу всего два года, но за это время я по горло наслушался шуточек от учеников, вместе с которыми оказывался в комнате для самостоятельных занятий» [3, с.39].

"I would attend the latter for only two years, but that was long enough to hear many times-the remarks most frequently made by those students who were trapped in the study hall and seated nearest the windows that faced the cemetery" [2, p.36].

The students in the foyer fled from the wildly approaching little vehicle [2, p.103].

Достаточно сказать, что ученики, которые прогуливались в фойе, бросились врассыпную, едва заведя грозно катящегося на них маленького четырехколесного уродца [3, с.110].

In this case we observe not only the social role of children (the role of pupils), but also the figurative division of them into groups: normal and "bachelor" (the latter in English and Russian variants are named in different aspects).

"Suffice it to say that the students in the foyer fled from the wildly approaching little vehicle" [2, p.103].

The fact that a non-adult person is characterized, indicates in the novel and some physiological signs:

-Я-то думал, у всех мальчишек голос ломается во время полового созревания, - сказал я [3, с.100].

"I thought every boy's voice changed - at puberty," I said [2, p.93].

A noteworthy characteristic associated with the interpretation of the concept of childhood is given to the school principal who undertook to "fight" with Owen. In this case, the concept is realized by contrast - the opposition of the pupil and the director, and emphasizes that the behavior of the director does not differ from the behavior of the child. This characteristic of an adult is also aggravated by the image characteristic of the snot (only in the Russian version):

"You're such a kid yourself; you let Owen Meany get to you. Because a kid took a dislike to you, you decided to pay him back that is just the way a kid thinks! You're not grown-up enough to run a school" [2, p.105].

«Вы повели себя как сопляк! Вы ввязались в драку со школьником, вы встали на одну доску с мальчишкой! Да вы и сами как мальчишка, вы дали Оуэну Мини зацепить себя. Из-за того, что мальчишка вас невзлюбил, вы решили с ним поквитаться — это детский уровень!» [3, с.110].

The translator in this passage uses more imaginative characteristics than the author, who is more neutral.

The next component of the concept of childhood is the concept of state. It is realized in the state in which Owen is "fixed". Being a boy, teenager, and a young man, he amazes with his small height and high piercing voice. As it becomes clear only in the finale of the novel, these features of it were predetermined from above: the narrator was able to throw Owen along with the grenade, just because he was small, and he needed a high voice. So that the children would take him for his and trust him unconditionally.

The verbal means of realizing Owen's state are such lexemes:

"My God, is he still here? Is that funny little person still here? Did you lock him in the passageway, Johnny?" [2, p.9].

- Бог ты мой, он все еще здесь? Он все еще здесь, этот чудной мальчишка? Ты что, закрыл его там в подвале, а, Джонни? [3, с.11].

You simply had to put your hands on Owen. He was mortally cute; he had a furry animal attractiveness—except for the nakedness of his nearly transparent ears, and the rodent like way they protruded from his sharp face [2, p.9].

К этому мальчишке руки тянулись сами собой. Оуэн был чертов-ски симпатичный — словно пушистый зверек, если не считать его голых, почти прозрачных ушей торчком, придававших его заостренной мор-дочке что-то крысиное [3, с.12].

But this day, Mr. Chickering said,

“Hit away, kid! ”[2, p.10].

Но на этот раз мистер Чикеринг сказал:

«Отбивай, малыш!» [3, с.12].

In this context, the kid can refer both to the age of Owen and to its size, the same is observed in the following example, when Owen is both a boy and a baby, the latter characteristic being related to its size, and not just with age:

Бабушку это ужаснуло, но она еще долго не понимала Оуэна и ни-как не могла оценить его по достоинству; для нее это был «тот самый мальчишка», или «тот малыш», или просто «тот самый голос» [3, с.25].

My grandmother was appalled, but for several years she did not understand Owen or appreciate him; to her, he was “that boy”, or “that little guy”, or “that voice” [2, p.23].

Thus, the concept of childhood is realized in this work in several aspects: the childhood itself, that is, the core of the concept, pointing to time, in the concept of non-adult and in a state in which Owen is frozen.

References:

1. Zagarina E.M. *Tradicii romana vospitaniya v prose J.Irvinga in 1960s-1980s: Thesis...Cand. Philology.-Saransk,2010.* <http://www.dissercat.com/content/traditsii-romana-vospitaniya-v-proze-dzh-irvinga-kontsa-1960-kh-1980-kh-gg#ixzz4hY262u7p>.

2. Irving, J. A. *Prayer for Owen Meany. Black Swan, 1990. 637p.*

3. Irving,J.A. *Molitva ob Owen Meany. Inostranka, 2006, 827p.*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ КАЗАХСТАНСКИХ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ГАЗЕТ 20-Х ГГ. XX В.

Резюме: В настоящее время особое внимание исследователей привлекают проблемы, связанные с механизмами манипулирования общественным сознанием. При современном подходе факты изучаются не изолированно, а в контексте, который позволяет дать полную картину. В статье наблюдаются особенности употребления политической метафоры в процессе её формирования. Политическая метафора, используемая в текстах казахстанских газет первых послереволюционных лет дает возможность проследить за употреблением ее и доказать значимость ее для более полного понимания конкретной ситуации, а также политической обстановки в стране.

Ключевые слова: политическая метафора, идеология, манипуляция, средства массовой информации, общественное сознание.

Түйін: Қазірде зерттеушілер қоғамдық сана-сезімді билеу механизмімен байланысты мәселелерге ерекше көңіл аударады. Деректерге заманауи тұрғыдан қарау кезінде оларды жеке түрде емес, толық суреттелетін мәнде таниды. Мақалада саяси метафоралардың, олардың құрылу барысында пайдаланылу ерекшеліктері байқалады. Революциядан кейінгі алғашқы жылдардағы қазақстандық газет мәтіндеріндегі қолданылған саяси метафоралар, оларды пайдалануды қадағалауды және бәсекелестік жағдаяттарда оларды түсінудің өзіндік мәнін, сондай-ақ елдегі саяси жағдайды дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: саяси метафора, идеология, манипуляция, БАҚ, қоғамдық сана.

Summary: Nowadays, the researchers are particularly interested in the problems associated with the mechanisms of manipulating the public consciousness. In the modern approach, facts are studied not in isolation, but in a context that allows us to give a complete picture. The article observes the features of the use of political metaphor in the process of its formation. The political metaphor used in the texts of the Kazakh newspapers of the first post-revolutionary years makes it possible to follow its use and prove its significance for a more complete understanding of the specific situation, as well as the political situation in the country.

Key words: political metaphor, ideology, manipulation, the media, the public consciousness.

История человечества показывает, что язык является одним из инструментов принуждения.

Наряду с физическим и экономическим принуждением люди всегда использовали и языковое принуждение, но особое значение оно приобрело с развитием средств массовой информации. Языковое принуждение основано на насильственном формировании в сознании людей определенной картины мира для того, чтобы в дальнейшем исключить нежелательное для власти понимание поступающей информации. Зомбированное сознание само будет воспринимать только то и так, как задает структура самого сознания. Эти структуры формируются с помощью постоянного повторения в средствах массовой информации определенных оценок и указания на причинно-следственные связи событий. Каждая система таких оценок выражается с помощью определенных слов, чаще всего имеющих привлекательные ассоциации, но используемых крайне неопределенно. Такое сообщение воспринимается не на основании значения самих слов, а на основании устойчивых ассоциаций.

«Творец метафор - это мастер с даром слова, который из выражения не пригодного для буквальной интерпретации, создает высказывание, значимое с точки зрения новой интерпретации, которая вполне заслуживает название метафорической, поскольку порождает метафору не только как нечто отклоняющееся от нормы, но и как нечто приемлемое» [1,325]. Затем «приемлемое» превращается в широко распространенные реалии.

Первоначальное ненормированное использование языковых выражений и оборотов в виде метафор позволяет быстро обнаружить наиболее точное новое понимание явления и событий, а потом закрепить его в социокультурной реальности в виде норм. Таким образом, метафоры меняют подходы к восприятию и постижению мира, и потому «они играют определенную роль в культурной эволюции» [1,360.], участвуют в культурной динамике, т.к. влияют на язык, способы мышления и поведенческие стереотипы индивидов. Пронизывая все уровни реальности, метафоры узаконивают определенные политические, социокультурные, научные и прочие реалии. Метафора содержит цель социально-политических процессов и общественных усилий.

В настоящее время особое внимание исследователей привлекают проблемы, связанные с механизмами манипулирования общественным сознанием. При современном подходе факты из-

учаются не изолированно, а в контексте, который позволяет дать полную картину. В статье наблюдаются особенности употребления политической метафоры в процессе её формирования. Политическая метафора, используемая в текстах казахстанских газет первых послереволюционных лет дает возможность проследить за употреблением ее и доказать значимость ее для более полного понимания конкретной ситуации, а также политической обстановки в стране.

Сотни исследований показывают, что целенаправленное использование языковых средств и применение определенной языковой политики способно установить контроль над массовым сознанием и формировать поведение людей. Политическая метафора является мощным инструментом воздействия на аудиторию, своеобразным пиар-приёмом.

В данной статье есть возможность показать их в действии, заглянув в историю 20-х годов XX века. На материале казахстанских газет (Бой за коммунизм, Вестник Семиреченского Трудового народа, Джетысуйская правда, Рабочая правда, Голос Семиречья) мы увидим зависимость использования политических метафор от правящей идеологии, состояния общественного сознания и нравственно-этической ответственности журналистов. В 20-е годы XX в. основные метафорические силы отечественной журналистики были сосредоточены на «внутренних» проблемах (борьба с кулаками, басмачами, духовенством, интеллигенцией, с «недобитыми буржуазными элементами» и пр.) и на международном направлении. Идеология Советской власти в условиях гражданской войны, «железного занавеса» обязывала журналистов обличать, всячески принижать мир, противоположный тогдашнему социалистическому миру, настраивать на решительный отпор «старому миру» и мировому капитализму-империализму. Для этого требовались устрашающие, категоричные образы-оценки: волчье обличье капитализма, диверсии империализма, антикоммунистическая истерия, шабаш реваншистских ведьм, европейские и американские ястребы и т. п. Весь этот негатив нередко усиливался определениями типа болезненный, затхлый, лицемерный, мутный, оголтелый, позорный, пресловутый, прогнивший, ядовитый и проч.

Ученые, анализируя метафору в различных сферах ее функционирования, выделяют разные типы (группы) метафор. Например, Ф.П.Чудинов, исследуя политическую метафору, выделяет

четыре субсферы, которые являются источниками политической метафоры: «человек», «социум», «природа», «артефакты». Каждая субсфера состоит из нескольких типов метафор [2, 55].

Антропоморфная метафора. При исследовании этого разряда анализируются концепты, относящиеся к исходным понятийным сферам «Анатомия и физиология», «Болезнь», «Секс», «Семья». Чело-

век моделирует политическую реальность исключительно по своему подобию.

Метафора природы. Источниками метафорической экспансии служат понятийные сферы «Животный мир», «Мир растений», т.е. политические реалии осознаются в концептах мира окружающей человека живой природы.

Социальная метафора. Исследуются концепты, относящиеся к понятийным сферам «Преступность», «Война», «Театр»..

Артефактная метафора. Исследуются понятийные сферы «Дом», «Механизм». В данном случае политические реалии представляются как предметы, созданные трудом человека.

Названные разряды метафор можно схематично представить следующим образом: «Человек как центр мироздания», «Человек и природа», «Человек и общество», «Человек и результаты его труда».

Названные разряды метафор можно схематично представить следующим образом: "Человек и природа", "Человек и общество", "Человек и результаты его труда", "Человек как центр мироздания".

Более узко группы метафор можно разделить на следующие: персонификация, враги, война, объект, медицина, театр, строение, механизм, транспортное средство, родственные отношения, животное, организм, пространство, болезнь, путь/дорога, растение, сверхъестественное существо, феодальные отношения, огонь, уголовный мир, перемещение, железная дорога, водоём, стихия, сельское хозяйство, история, цвет, птица, ориентация, книга, насекомые, пища, время. В этом списке подразряды метафор перечислены по частоте употребления в СМИ.

При воспроизведении газетных демагогических текстов сохраняются орфографические и пунктуационные особенности источника.

Для реализации политической метафоры чаще всего использовались следующие приёмы:

1. Отождествление, или идентификация, строится по модели "А есть (представляет собой) В". Осуществляется через прямую номинацию.

- И в этот день буржуа Туркестана учли, что передовой силой, силой пролетариата, направляющей колесо истории, они ничто. (Джет.правда №8.1924)

- Тьма, злоба, страх, сомнение, подлый обман, клевета, ненависть, трусость – неотлучные спутники белогвардейских отрядов, выступающих для порабощения восставших рабочих и крестьян. Свет, вера в правоту дела, крепкая братская сплоченность, желания жертвовать собой для общего дела – спутники наших красных отрядов, борющихся против черной своры собак за светлый день, за мир и свободу для всех трудящихся мира, за возможность всем народам мира жить, трудиться и

свободно строить своё новое царство труда и справедливости» (Голос Сем. №6, 1919г.).

2. Сближение по свойствам, или атрибуция, базируется на модели "А имеет, обладает свойством В". Через указание на признаки, присущие объекту, устанавливается его "фамильное сходство" с концептами "свой" - "чужой".

– Свою «консультацию» Фурман начинает с высокомерно – троцкистской клеветы о том, что районами и партучебой в районах руководят политически безграмотные люди. Кулацко – спекулянтскую идеологию, Фурман не только огульно распространяет на всех крестьян и колхозников, но и обосновывает «классовой природой и классовыми интересами крестьянства» (Каз. Правда №6. 1935).

– Убив К.Либкнехта, буржуазия не убила брошенного им революционного семени на почву мировой социальной революции. Он был не только знаменем, но и молотом германского рабочего класса. (Джет. правда №6.1923)

3. Стереотипизация - один из важнейших приемов речевого воздействия. С точки зрения когнитивных процессов стереотипы формируются на основе ассоциативных связей по модели "А имеет отношение к В", где В - один из прототипических концептов.

– Громоздкость организации, засорённость её вредным кулацко байско манапским и чиновническим хламом, излишним балластом, не дают возможности поставить работу, хотя бы в таких пределах, как это происходит в других областях Туркеспублики. (Джет. правда №44. 1922).

4. Установление ассоциативных связей (часто по второстепенному, несущественному признаку) лежит в основе техники, которая известна как прием "навешивания ярлыков". Ярлык - один из распространенных аргументов в нечестной полемике. В основу наименования по принципу ярлыка кладется какой-нибудь частный признак объекта.

– Злостные провокаторы, верные рабы старого капиталистического строя стараясь играть на психологии тёмных масс, говорят: «Советская власть оскверняет храмы и разрушает семью». (Голос Сем №22,1919).

– Для буржуазии и всех подголосков ее белая гвардия – банда разбойников – тоже, что кошка в глазах мыши. (Вестник СТН №133,1919)

Рассмотренные типы ассоциативных зависимостей используются для эффективного манипулиро-

вания умозаключениями реципиента. Понятно, что объекта высказывания в концепт «свой» служит речевой стратегией оправдания (превознесения), включение в концепт «чужие» - дискредитации. Разграничение «своих» и «чужих», создание образа «МЫ-группы» через очернение противника - прием политической борьбы, берущий свое начало именно в это время, в годы гражданской войны.

Приведем следующие примеры метафор для иллюстрации их разрядов:

Субсфера «Человек», к которой относятся и медицинские метафоры:

– Россия начинает залечивать болячки гражданской войны. (Раб.правда №58,1925)

– ...доверять устройство новой жизни людям не испытанным строгой партией дисциплиной все-таки опасно, потому что к разряду последних т.е. беспартийных принадлежат и все те личности у которых еще болят животы о старой минувшей жизни.. (Бой за ком №12, 1920)

– За последнее время у нас в Джетысу замечается, что зараза в хозорганах растет и ширится. (Джет.правда №5.1923)

Сюда же можно отнести и метафоры, обозначающие близкую смерть, в основном «врагов революции»:

– В данный момент в России буржуазия умирает, но и умирая она старается использовать все лазейки во имя реставрации своего господства. (Бой за ком. №35,1920)

– Зверь международного империализма в мировой войне тяжело ранен и издыхает, но он ещё не погиб и может причинить чудовищные страдания человечеству. (Правда №3. 1920).

Субсфера «Социум», к которой относятся и театральные метафоры:

– Действительно, при такой «постановке» сельскохозяйственных коммун далеко не уедешь. (Джет. Правда №3,1923)

– Когда то писали об общественном антеприере – Облпрофсовете с надеждой, чтобы он наконец таки «родит» театр, такой, какой должен быть. (Джет.правда №7,1923)

Субсфера «Природа», характеризую субъектов классовой борьбы осуществляется через именные метафоры. Особенно распространены зоометафоры и метафоры – растения:

– Всё это говорит за то, что буржуазная идеология не хочет сдавать без боя свои позиции. Везде (Алма-ата исключения не представляет) чуть ни в каждой школе, сидят закоренелые зубры буржуазной культуры, которые, скрепя сердце, преподают даже новое правописание «сетуя» не забывая старое. (Джет. правда №16,1923)

– Дорогие товарищи Семиреченцы! Вот уже больше года, как гнилая колода, отрывок Николая Кровавого-сибирский кот Колчак думал задушить

молодую рабоче-крестьянскую красавицу Советскую Россию в своих вонючих лапах...(Голос Сем.№58,1919).

Семы агрессивности, хищничества, передаваемые с помощью метафор зверь, акула, хищник, паук, крыса, волки др., активно разрабатываются и перерастают в самостоятельные метафоры и идеологемы. Наблюдаемый при этом процесс символизации поддерживается односторонним закреплением зоометафор: они употребляются только по отношению к субъектам, относящимся к эксплуатирующим классам.

Субсфера «Артефакты», к которой относятся метафоры строительства и развала, метафоры механизмов:

- Все дети революции должны сомкнуться своей сознательностью, своим умением, своими руками и плечами сдержать от развала наше хозяйство. (Вестник СТН №8,1919)

- Ураган революции, пронесшийся над всей Россией смел все старое, покоившееся на средневековых предрассудках и поддерживавшееся царским штыком и петлей. Теперь настал период нового строительства, период интенсивной работы, трудового народа.(Вестник СТН №44,1919)

- Наша новая литература, рожденная в огне гражданской бури, детище рабочего класса, стоящего на заре своего освобождения, строящего на обломках старого – новую жизнь и потому далекая от всех писателей «нытиков», индивидуалистов, занимающихся самокопанием. (Раб. правда №24,1925)

- Нужно положить конец перемещениям и значениям, надо взяться за более существенное, не на словах, а на деле приблизить комсомольские организации с допризывниками, чтобы фактически иметь влияние на допризывников и переворачивать их «в котле комсомола». (Джет.правда №3,1923).

- Пусть каждый помнит, что советский аппарат должен быть стройным механизмом, где каждое колесико вертится, связываясь со всеми. (Вестник СТН №8,1919).

- Малейший изъян, слабое погнутие небольшой оси влечет за собой большие расстройства в работах всего советского механизма. (Вестник СТН №8,1919)

Как пишет А.Н.Баранов, «одной из важнейших задач по изменению общественного сознания после октября 1917 года была попытка совмещения органистического способа мышления, которое имело глубокие корни в русском социуме, с механистическим рациональным мышлением... Цель была очевидна - по возможности снизить значимость органистической модели, поскольку задачи индустриализации требовали иного типа мышления» [3,190].

Примеры, собранные в вышеуказанных газетах, указывают, что в них чаще встречаются и метафоры субсферы «Религия».

С целью привлечения на свою сторону новых слоев общества в тяжелейших условиях Гражданской войны большевистские газеты создавали миф о том, что Октябрьская революция принесла народам "оливковую ветвь мира" и освобождение от эксплуатации.

- Наступил 1920 год и из туманной дали веков быстро приближался чудный корабль. На высоких мачтах в утренних лучах реют красные флаги и горит заветный девиз; братство трудящихся. Уже летит навстречу к нему голубь с маслиной веткой. Трудящиеся всей земли, протяните же скорее братскую руку отважным пловцам и в 1920 году от рождения Христова они вступят на твердую землю вечной мировой коммуны. (Правда. №1,1920).

Особую роль играют метафоры « царство нового мира», «царство труда», «царство справедливости», их значения более понятны простому народу, веками жившими при царе.

- Можно предположить, что через год буржуазия будет сломлена и начнется мирное строительство новой жизни, утверждение царства социализма. (Вестник СТН.№14, 1919)

- Жив революционный дух мирового пролетариата – свобода, равенство и братство, вольное социалистическое царство святого труда обеспечено. (Вестник СТН.№28,1919)

Очень актуальной была проблема борьбы с религиозными праздниками и традициями простого народа, веками проповедовавшими религию.

- Пролетарская идеология маменькиных дочек, живущих за полновесным карманом «папочек», вроде Сухомясовой, Мамаевой, Малюковой, Полковой, Осокиной, Захаровой, Ухановой, Шапошниковой и др, вознеслась в горячей молитве к «престолу всевышнего». Христианская обедня поважнее большевистских уроков. (Раб.правда №29,1925)

При воспроизведении газетных демагогических текстов сохраняются орфографические и пунктуационные особенности источника.

В проанализированных текстах газет революционного периода и периода Гражданской войны на территории Казахстана обнаружено, что в 20- годы актуальны были метафоры разрушения старого порядка и постройка нового дома для братства народов и часто встречались метафоры «царство социализма», «царство человеческого Разума-Творца», «царство справедливости», братства, социалистического строя и т.п. Большое место в газетах того периода занимают метафоры религиозные, так как население этих стран еще

не оправилось от феодального строя и было очень религиозным, поэтому нередко на страницах газет можно встретить и метафоры библейских персонажей (Творец, Иуда, Христос, Аллах, пророк, ангелы). Очень часто встречаются метафоры субсферы «Социум», в частности метафоры, связанные с театром. Видимо, авторам публикаций больше всего нравится сравнивать политическую жизнь страны с неким театральным действием. Персонафикационная метафора употребляется в основном для дискредитации врагов революции. В текстах исследуемых газет встречаются и метафоры смерти, используемые для подчеркивания гибели прошлого строя, врагов социализма, революции. Иногда эта метафора описывает гибель и похороны героев революции.

Исследуя политические публикации газет, можно увидеть, что метафоры отражают национальное сознание (или подсознательное). Также через метафоры передаётся культура того или иного народа, той или иной страны, поэтому политическая метафора может рассматриваться и в лингвокультурологическом аспекте.

Заключение

Дж. Лакофф и М. Джонсон в своей книге «Метафоры, которыми мы живем» впервые сформулировали когнитивную теорию метафоры. Согласно этой теории «... метафора пронизывает нашу повседневную жизнь, причем не только язык, но и мышление и деятельность. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична» [4,25].

Именно универсальность метафоры и её, часто неосознанное, неумелое использование в казахстанских газетах 20-х годов XX столетия с целью конкретного воздействия на читателя, а также многочисленные современные попытки профессионального подхода к политической метафоре как к структурированной технологии побудили нас обратиться к этой теме: только всестороннее изучение

такого мощного инструмента, каким являлась и является метафора, даёт возможность журналисту, работающему в политическом дискурсе, грамотно и эффективно использовать этот инструмент, руководствуясь не "интуицией" (по меньшей мере, не только интуицией), но имея в своём распоряжении чёткий и понятный механизм, технологию при помощи которой формирование политической метафоры станет направленным и эффективным, а восприятие - аналитическим, выявляющим исходный тезис и мотивы использования конкретного кодирования.

Сокращения:

Бой за ком –Бой за коммунизм за 1919 -1920 г.г.
Вестник СТН – Вестник Семиреченского Трудового Народа за 1919 год
Турк.ком. – Туркестанский коммунист за 1919 год.
Раб.правда – Рабочая правда за 1925 год.
Голос. Сем – «Голос Семиречья» (Верный) за 1923 г.
Джет. правда – Джетысуйская правда (Алма – Ата) за 1923-1924гг.
Правда – Правда (Алма – ата)за 1925-27г.г.

Литература:

1. Рикер п. *Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение* //Теория метафоры. – М.,1994.- С.419.
2. Чудинов А. П. *Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000)* –<http://www.philology.ru/linguistics2/chudinov-01.htm#2>.
3. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. *Русская политическая метафора (материалы к словарю).* М., 1991.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафоры, которыми мы живем: Пер.с англ./Под ред. и с пред.А.Н. Баранова.* -М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Уәйіс Әлія Аязбайқызы

Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ-нің аға оқытушысы, магистр, e-mail: aliyaua@mail.ru

Трушева Ақкенже Туримбетовна

Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ-нің аға оқытушысы, e-mail: akkenzhe75@mail.ru

Бауыржан Нурханым Бауыржан қызы

Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ-нің оқытушысы, магистр, e-mail: nurbau@mail.ru

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл аталмыш жұмыста мақал-мәтелдер жөнінде жүруде. Демек, олардың лингвистикалық тұғырын анықтау қажет. Мақал-мәтел пәнаралық парадигма шеңберінде оқытылатын күрделі бірлік (лингвистика, фольклор, психология, этнография және т.б.).

Резюме. В данной работе речь пойдет о пословицах и поговорках. Следовательно, есть необходимость в обозначении их лингвистического статуса. Пословица представляет собой сложную единицу, являющуюся объектом изучения в рамках междисциплинарной парадигмы (лингвистика, фольклористика, психология, этнография и т.д.)

Summary. In this article a question of proverbs and sayings is discussed. Therefore, there is a need for designation of their linguistic status. The proverb represents the difficult unit which is object of studying within a cross-disciplinary paradigm (linguistics, folklore studies, psychology, ethnography)

Сөз - тіл бірлігі және сөздің мағынасы тілмен жеткізіледі. Сондықтан кез-келген ұғымды пайдаланбас бұрын оның нені білдіретіні жөнінде нақты түсінік болуы керек. Бұл аталмыш жұмыста мақал-мәтелдер жөнінде жүруде. Демек, олардың лингвистикалық тұғырын анықтау қажет. Мақал-мәтел пәнаралық парадигма шеңберінде оқытылатын күрделі бірлік (лингвистика, фольклор, психология, этнография және т.б.). Осы мәселе жөніндегі барлық жұмыстарды қамтитын негізгі тенденциялардың бірі ретінде кез-келген халық мәдениетіндегі мақал-мәтелдердің лингвистикалық ерекшелігін нақты айқындауға мүмкіндік беретін сол мақал-мәтелдердің өзіне тән белгілерін анықтау жолымен тілдік феноменге анықтама беру әрекетін санауға болады. Мақал-мәтелдерді сараптау барысында оған 4 түрлі анықтама беруге болады.

- 1) фольклорлық
- 2) лингвистикалық
- 3) лингвомәдени
- 4) когнитивті

Көптеген зерттеуші фольклоршылар ең ал-

дымен мақал-мәтелді, халықтың көп ғасырлар бойғы тәжірибесі мен моральдық және категориялық қарым-қатынастарын бейнелейтін ұғым ретінде қарастырылады. Мысалы: Ф.И. Буслаев: "мақал - мәтел - тұрмыс-тіршілігін, ақыл-ойымен қажеттіліктерін айқындайтын көркемдік шығармашылық" - деп есептеген [1, б. 4].

Г.Л. Пермяков: "Мақал - халық арасында тұрақты салт тәртіп негізінде қабылданатын белгілі бір заңдылықты айқындайды" - деді [2, б. 16].

Фольклоршылардың айтуынша мақал - мәтел - заманауи тілдерде мифопоэтикалық элементтердің кездесетіндігін білдіреді.

Жазу ісі пайда болғанға дейін, мақалдарда этикеттің маңызды ерекшеліктері қалыптасқан., ол өткен ұрпақтардың өмірі туралы негізгі ақпарат көзі болған. Ш.Ароға: « Мақал – нағыз ақиқатты тарататын ежелгі мәдениеттің дауысы, ал мақалды айтатын адам – сол мақалды халыққа жеткізетін құрал ғана» деп есептеген [3, б. 24].

Көптеген заманауи зерттеушілер, мақал-мәтелдердің құнды фольклорлық материал екендігін алға тартады, мақал-мәтелдер қоршаған ортаның жаңа қырларындағы адамның өзін-өзі ұстау ережелерін тудыруға және тілдік символиканың тереңдігіне үңілуге мүмкіндік береді. М.В. Буковская: «Мектептерде әлеуметтік тәртіп нормалары үлгісінде мақал-мәтелдерді міндетті түрде оқыту керек» деп санайды [4, б. 4].

Фольклоршылардың деректеріне сүйене отырып, мақал-мәтелдердің мынадай ерекшеліктерін айқындауға болады: халықтық, бейнелік, ықшамдылық және ғибраттылық. Мақал-мәтелдер ұжымдық тәжірибенің, ұжымдық ой сараптамаларының, мифопоэтикалық элемент және архетип нәтижелері ретінде қарастырылады. Мақал-мәтел халық шығармашылығының міндетті элементі болып саналғандықтан, оны құрастыру барысында мынадай талаптарға назар аудару қажет:

- 1) Жалпы жағдай аясында нақты жағдайды бейнелеу
- 2) Жағымды естілуі
- 3) Ықшамдылық пен үйлесімділік
- 4) Нақтылық

Мақал-мәтел фольклордың ажырамас бөлігі екендігі сөзсіз, яғни өткен ғасырларда өмір сүрген адамдардың даналығы мен әлемді тану тәжірибелері жинақталған негізі элемент. Сонымен қатар мақалдар өз алдына бөлек бірлік ретінде қарастырылады.

Мақалдарды лингвистикалық тұрғыдан зерттеу барысында, осы бірліктердің тілдің фразеологиялық қорында алатын орны мен мақалдардың фразеологиялық бірлік ретіндегі негізгі белгілері анықталады. Қазіргі заманғы тілтану саласында, мақалдар фразеология құрамына кіреді немесе оның шеңберінен тыс орналасады деген түрлі көзқарастар бар. Алайда мақалдардың фразеология құрамына кіреді деген ұғымды анықтайтын біржақты қабылданған ой тұжырымдар жоқ. Бұл, белгілі сөз тіркестерінің мақалдар қатарына жататындығы мен жатпайтындығын дәл басып айту өте қиын. Мақалдың фразеологияда алатын орны мен статусын анықтайтын негізгі үш көз қарас бар:

1) Мақал-мәтел фразеологиялық бірлік болып саналмайды – фразеология тар көлемде жеткізу.

2) Мақал-мәтел тілдің фразеологиялық қорының бірлігі – фразеология көлемін ауқымды түрде жеткізу.

3) Мақал-мәтелдердің кейбір қолданылу жиілігі жоғары түрлері ғана фразеологияға жатқызылады.

Фразеология көлемін қысқаша түрде жеткізу жолдарын ұстанатындар, мақалдарды фразеологиялық бірлік деп санамайды. Оларды қолдаушылардың қатарын: Н.Н.Амосова, Ш.Балли, А.И.Смирницкий, М.М.Гухман, И.С.Торопцев, Л.В.Щерба, С.И.Ожегов, В.П.Фелицина және т.б секілді лингвистер құрайды.

Олардың келтіретін айғақтары: мақал-мәтел арқылы жеткізілген сөздің негізі тек пікірден ғана тұрады, ал фразеологизмнің лексикалық мағынасының негізін белгілі бір түсінік құрайды, мақалға синтаксистік қоршау қажет емес, ал фразеологизмдер текстен «жұлынып алынған» нақыл сөздер болып саналады, сондай-ақ мақал-мәтелдер семантикалық түрде бөлінбейді, ол өзін құрайтын лексикалық бірліктердің бірігуі нәтижесінде ғана белгілі бір мағынаға ие болады деген.

Фразеология көлемін қысқаша жеткізумен қатар, оны ауқымды түрде жеткізу жолдары да бар. Ауқымды түрде жеткізу деген ұғымға ойдың айтылуы мен тиянақтылық деген түсініктерді жатқызуға болады. Мұндай көз - қарасты ұстанатындар: В.В. Виноградов, В.Л.Архангельский, И.И.Чернышева, Н.М.Шанский, А.Д.Райхштейн, М.М. Копыленко, және т.б лингвистер. Мысалы, Н.М.Шанский: еркін сөз тіркесінен түпкілікті түрде алшақтатылған фразеологиялық айналымның негізгі қасиеті ретінде ойдың айтылуын алға тартады [5, б. 23].

Сөздің фразеологиялық қорының қатарына жатқызуға мүмкіндік беретін, мақал-мәтелдердің ерекшеліктері: біріншіден, лексикалық құрамының тұрақтылығы; екіншіден, мазмұнында тура және ауыспалы жоспардың болуы. Бір сөзбен айтқанда, бұл – тиянақтылық, идиоматизм, ойдың айтылуы.

Алайда, кейбір авторлар, мысалы В.Л.Архангельский, барлық мақалдарды бірдей фразеологизмнің қатарына жатқызу туралы ойға әлі күнге дейін күдікпен қарайды. Соған орай ол «қолданылу жиілігі жоғары мақалдар» деген ұғымды алға тартады. Осылайша, олардың ойларынша, фразеологизмге түрлі коммуникация салаларында жиі қолданылатын мақалдарды ғана жатқызу керек. Алайда бұл жерде жаңадан сұрақ туындайды: қандай мақалдардың қолданылу жиілігі жоғары?

В.Л.Архангельский: «кез келген мақалдың белсенді түрде қолданылып, бір сөзбен айтқанда қолдану жиілігінің жоғарылауына мүмкіндігі бар» деп есептейді. Көбінесе, мұндай жағдай бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен болып жатады. Осыдан 40-50 жыл бұрын мүлдем қолданылмаған мақалдар, қазіргі таңда өзгертіліп немесе мүлдем басқа мағынаға ие бола отырып, қоғамда жиі қолданылуы мүмкін. Керісінше, осыдан 20 жыл бұрын уақыттарда жазбаша түрде де, ауызша түрде жиі қолданылған кейбір мақалдар қазіргі таңда қолданыстан шығып қалуы әбден мүмкін [6, б. 10].

Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті, заңдылықтары мен ерекшеліктері фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерде анық көрінеді. Тілдерді салыстырып зерттеу барысында олардың бір-бірімен ұқсастық немесе бір-бірімен айырмашылық дәрежесінің заңдылығын анықтауға, тілдің ұлттық қасиеттерін тереңірек түсінуге, мақал-мәтелдердің жалпы мән мағынасын ашуға болады. Тілдерді салыстырып зерттеу аударма жұмысында да үлкен рөлін атқарады.

Тіліміздегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер өзін жасаушы халықпен бірге жасап, қазіргі таңға дейін қызмет етіп келеді. Ішкі мазмұны, сыртқы түрі, грамматикалық құрылысы жағынан мақал-мәтелдердің фразеологизмдерден елеулі айырмашылықтары да ұқсастықтары да бар. Мазмұны жағынан мақал мен мәтел үндеу, өсиет, жөн сілтеу мағынасында жұмсалса, фразеологизмдер бейнелеу мәтінінде жұмсалады. Мақал-мәтелдер синтаксистік жағынан фразеологизмдерге қарағанда күрделі болып келеді. Ал, ұқсастықтары жөнінде айтар болсақ, құрамындағы компоненттердің тұрақты болуында және олардың орындарын ауыстыруға болмайтындығында. Сонымен қатар фразеологизмнің компонент саны мақал-мәтелмен салыстырғанда аз болатындығында.

Фразеологизм мен мақал-мәтелдің айырмашылықтары жөнінде алғаш өз пікірін білдірген

ғалым, І.Кеңесбаев мынадай мысалдар келтіреді: "Тонның ішкі бауындай" (жақын); "Жұлдызы қарсы" (өш, араз). Бұнда фразеологизмдердің екі немесе үш компонентті болатынын көреміз. Ал, мақалдар мен мәтелдердің бәрі бұндай бола бермейді. Мәтелдер мақалдарға қарағанда құрамы жағынан фразеологизмдерге ұқсас болады. Фразеологизмдер: Ор қазу - біреуге ор қазба, қазсаң өзін түсесің. Мәтел жеке тұрып тиянақты ойды бере алмайды, тек белгілі бір ойды айқындау, ажарлау үшін қолданылады.

Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің арақатынасы өте күрделі. Фразеологизмге мақал-мәтелдердің қатыстылығын және олардың бір-бірінен айырмашылығын фразеологизмдерге тән белгілері тұрғысынан қарап анықтауға болады. Осы тұрғыдан қарағанда, фразеологизмге тән құрылым тұрақтылығы, даяр қалпында жасалу тиянақтылығы, бейнелілігі, мәнерлігі сияқты белгілер мақал-мәтелге де тән. Осы белгілер мақал-мәтелдерді фразеологизмдерге жатқызуға себеп болған.

Фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің негізгі айырмасы олардың мағыналық ерекшеліктеріне, яғни семантикалық жағына байланысты. Мақал-мәтелді фразеологизмдерге жатқызуға күмән тудыратын да осы жайт. Мағына тұтастығы - фразеологизмдердің негізгі белгілерінің бірі. Фразеологиялық мағына фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарына тәуелді емес, яғни лексикалық мағыналардың жиынтығы емес. Сол лексикалық мағыналардың ауыс мағынада қолданылып, қайта жаңғыртылуынан пайда болған, екінші қатардағы жинақты мағына. Сол себепті, фразеологизмдер семантикалық жағынан біртұтас тіл бірлігі ретінде танылады.

Ал мақал-мәтелдердің (әсіресе мақалдардың) мағынасы құрамындағы сөздердің мағыналарымен тікелей байланысты, соларға тәуелді, яғни мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздер өздерінің лексикалық мағыналарын жоғалтпаған, тіпті құрамындағы сөздер ауыс мағынада қолданылғанның өзінде лексикалық мағыналарынан ауытқымайды. Сол себепті мақал-мәтелдердің білдіретін мағынасын біртұтас мағына деуге келмейді, олар біртұтас тіл бірлігі ретінде танылмайды. Мағынасындағы осындай ерекшелікке байланысты фразеологизмдер сөйлем құрамында бір ғана сөйлем мүшесінің қызметін атқарады, өйткені оның мағынасы жеке сөзбен парапар.

Фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударуға көнбейді, олардың мағынасын басқа тілдегі баламалары арқылы немесе түсіндіру арқылы ғана беруге болады: Мәселен: көз көңілдің айнасы - The eyes are the mirror of the soul, тығырықта болу - Up the pole, ізін жасыру - Cover up one's tracks, құлақ тұру - Prick up one's ears, көзінің ағы мен қарасы - The apple of one's eye, құдай ақы,

бұны жасаған мен емес - the cat did it, сөзбе-сөз аудармасы "бұны жасаған мысық" дегенді білдіреді және т.б.

Ал мақал-мәтелдерді бір тілден екінші тілге аударудың мүмкіндігі зор. Оларды сөзбе-сөз немесе басқа тілдегі баламалары арқылы, болмаса түсіндіру арқылы аударуға болады. Мысалы: Бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде - Wash the dirty linen at home; Құлқын сәріде тұрғанға құдай береді - The early bird catches the worm дегендерді ағылшын тілінен баламалары арқылы аударылса, саудың асын ішіп, аурудың ісін істейді - Eats as healthy, and behaves as ill, Темір сырын отта танытады, адам сырын жоқта танытады - Iron is tested on fire, the man is learnt in trouble дегендерді ағылшын тілінен сөзбе-сөз арқылы аударуға болады, ал қыз қонақ - Daughter is a guest of house, бермегенді беріп ұялт - To shame a miser give him a present деген мақал-мәтелдерді ағылшын тілінде түсіндіріп беруге болады.

Жоғарыда айтылған ойларды негізге ала отырып, біздің ойымызша, мақал-мәтелдер фразеологизмдердің қатарына жатқызуға болады. Сөзіміздің дәлелі ретінде, Үлкен Кеңес Энциклопедиясынан анықтама келтіреміз, энциклопедияда фразеологизм – тұрақты лексикалық құрамы, грамматикалық құрылымы және мағыналығымен сипатталатын фразеологиялық бірлік, идиома, тұрақты сөз тіркесі болып табылады деп жазылған [7]. Осыған қарап, мақалдарды нақты түрде фразеологизмдердің қатарына жатқызуға болады.

Мақал-мәтелдерді фольклорлық және лингвистикалық қырдан зерттеу жұмыстары лингвистикалық мәдениеттану саласына келіп тоғысады. Мақалдар мәдени құндылық ретінде қарастырылатын зерттеу жұмыстары, түрлі мәдениеттің негізінде құндылық ориентация жүйесі жататындығы туралы гипотезадан құралады. Өз кезегінде бұл құндылықтар мақал-мәтелдер мен фразеологиялық бірліктер арқылы халыққа танылады. Оларды лингвистикалық тұрғыдан сараптай отырып, кейбір салыстырмалы мәдениеттердің құндылық басымдылықтарын нақты орнатуға болады. Осындай зерттеулер шеңберінде мақалдар - кез келген халықтың мәдениеті туралы мәліметтерді шоғырланған күйде жеткізетін, тарихтың өте маңызды тұстарын, салт-дәстүрлері мен танымдарын айқын сипаттайтын лингвомәдени тақырып ретінде қарастырылады.

Зерттеушілердің пікірінше (И.Р.Гальперин, А.В.Кунин, Ю.А.Сорокин, А.Е.Супрун), мақал-мәтел лингвомәдени тақырып ретінде мәдени таңбаланған лексикалық бірліктерден тұрады. Ал ол өз кезегінде, олардың келесі әрекеттерінің бағытын анықтайды, екіншіден – аталмыш ойдың шекарасын, стилистикасын, оның белгілі бір өмір ағымдарымен, халықтың мәдени және тарихи құ-

былыстармен байланысын анықтайды. Осы мағлұматтардың жиынтығы мақал-мәтелдің мәдени және тарихи тұрғыда әрлендіре түседі.

Мақал-мәтелдер – қоршаған орта туралы ақпаратты адамның ойы арқылы қайта өңдеу механизмдерін қарастыратын, заманауи когнитивті зерттеулер шеңберінде де өте қызық мәселе болып табылады.

Мақал-мәтелдерді когнитивті тұрғыда қарастырса, онда оларды ой-сананың абстрактілі құрылым ретінде де қарастыруға болады. Г.Палмердің ойынша: « мақалдар- өзінің когнитивті мәртебесі бойынша әлем туралы құрылымдық білім беру үлгісімен ұқсас келетін мәдени тұжырымдамалардың (аксиомалардың) жан-жақты сипаттамасы болып табылады. Ол өзінің «Towards a Theory of Cultural Linguistics» атты еңбегінде, мұндай аксиомаларды (ол мұны постулат деп атайды) адамдардың жиі қолданатындығы туралы жазады. Постулаттар абстракцияның ең биік шыңы болып табылады, Г.Палмер постулаттарды афоризмдер мен мақалдар арқылы бейнелетін діни догмалар мен фольклорлық философиямен ұштастырады [8, б. 25].

Зерттеушілердің пікірінше (Г.Палмер, О.В.Магировская), постулаттардың, біздің ойымыз бен сөзіміздің үйлесуінің нәтижесінде қалыптасады.

Мұндай специфика, О.В.Магировскаяның айтуынша, тілдік бірліктерде қолданылатын лингвистикалық құралдарда кеңінен қолданылады [9, б. 14].

Мақалдарды фольклорлық, лингвистикалық, лингвомәдени және когнитивті тұрғыдан қарастыру нәтижесінде, олардың халықтық және мағынасы толықтай аяқталған фразеологиялық сөйлем екендігін анықтауға болады.

Осы күнге дейін мақал мен мәтел арасындағы айырмашылықты анықтау қиын мәселе болып келе жатыр. Үлкен энциклопедиялық Сөздікке сенсек, мәтелдің, мақалмен салыстырғанда, тәрбиелік мәні жоқтың қасы. Осыған орай бұл мәселе бойынша түрлі көз қарастар бар. Ал, біздің зерттеулеріміз бойынша, мақал мен мәтел эквивалентті ұғым және де алдағы уақытта олардың арасында шектеулік болмайды деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Буслаев Ф.И. *Исторические очерки русской народной словесности и искусства*. - СПб., 1861. – 714 с.
2. Пермяков Г.Л. *Избранные пословицы и поговорки народов Востока*. - М., 1968. - 376 с.
3. Arora Sh.L. *The perception of proverbiality // wise words: Essays on the proverb*. - New York: Garland, 1994. - 311 p.
4. Буковская М.В., Вальцев С.И., Дубянская З.И. *Словарь употребительных английских пословиц*. - М.: Русский язык, 1990. – 240 с.
5. Шанский Н.М. *Фразеология современного русского языка*. - СПб., 1996. – 192 с.
6. Архангельский В.Л. *Устойчивые фразы в современном русском языке*. - Ростов-на-Дону: Ростовского Ун-та, 1964. - 315 с.
7. *Большая Советская Энциклопедия*. - М.: Советская энциклопедия, 1970. - 18240 с.
8. Palmer G.B. *Toward a theory of cultural linguistics*. - Austin: University of Texas Press, 1996. - 348 p.
9. Магировская О.В. *Вторичная номинация концепта в современном английском языке (на материале пословиц и загадок) // автореферат дисс. канд. филолог. наук*. - Красноярск, 2001. - 20 с.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ДӘЙЕКШЕНІ БЕРУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АПОСТРОФТАН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Түйін. Мақалада қазақ тілі әліпбиінің латын графикасына көшу мәселесі қарастырылады. Латын графикасы бойынша ұсынылған әліпби жобасындағы апостроф А.Байтұрсынұлы әліпбиіндегі дәйекше белгісімен салыстырылып, ондағы айырмашылықтар ғылыми негізде дәлелденеді. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ұсынған әліпби жобасы талданады.

Резюме. В статье рассматривается переход к латинской графике алфавита казахского языка. Апостроф предлагаемого проекта алфавита в латинской графике сравнивается с «дәйекше» алфавита А. Байтұрсынова, и научно обосновано отмечается различия в них. Также анализируется проект алфавита, предложенный Институтом лингвистики А.Байтұрсынова.

Summary. The article deals with the transition to the Latin alphabet of the Kazakh language. The apostrophe of the proposed draft alphabet in the Latin chart is compared with the «дәйекше» of the alphabet by A. Baytursynov, and the differences in them are scientifically justified. Also, analyzed the project of the alphabet, proposed by the Institute of Linguistics A. Baytursynov.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұскасын қабылдауды Үкіметке тапсырғалы бері қызу жұмыстар жүргізілуде.

Осы уақытқа дейін екі жоба ұсынылса, екеуі де түйметактадағы 26 таңба негізінде жасалған. Бірінші ұсынылған жоба қазақтың (дауысты, дауыссыз) төл дыбыстарын диграфтар арқылы таңбалауға негізделді. Алайда бұл жоба халық арасында қолдау таппаған соң төл дыбыстарымызды апостроф арқылы таңбалауға негізделген екінші жоба таныстырылды. Бұл жобаны ұсынушылар ұлт жанашыры А.Байтұрсынұлының: «Төл дыбыстарды берген жағдайда дәйекшені пайдаланған жөн», – деген сөзін алға тартқанын айтады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 26 қазанда қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы Жарлыққа қол қойды. Жарлыққа апострофқа негізделіп дайындалған екінші жоба қоса берілді.

Түйметактадағы 26 таңбаға лайықталып жасалған бұл жобаға да қоғамның көңілі толмайтыны аңғарылды. Сенат спикері Қасым-Жомарт Тоқаевтың латын графикасына қатысты "Ұлттық комиссия латын әліпбиі бойынша мардымды ұсыныстарды ескеруі қажет" деп өз позициясын білдіруі, апострофты әліпбиді қайта қарауға жол ашты деуге болады.

Қоғам талқылауына түскен бұл әліпбидің басты кемшілігі жоба авторлары А.Байтұрсынұлының дәйекшені қандай дыбыстардың таңбасына пайдаланғанын түсінбегендігінде және дәйекшесі мен апострофтың табиғатын бағамдай алмауында болса керек.

А.Байтұрсынұлы «Төл дыбыстарды берген жағдайда дәйекшені пайдаланған жөн» дегенде жіңішке дауысты [ә], [ө], [ү], [і] дыбыстарын ғана меңзеген болатын. Яғни жуан дауысты а, о, ұ, ы дыбыстарының жіңішке сыңарларының таңбаларына ғана қолданды. Мысалы [а], [о], [ү], [ы] дыбыстарын ٴ, ٴ, ٴ, ٴ таңбаларымен берсе, осы дыбыстардың жіңішке сыңарлары ә, ө, ү, і дыбыстарының таңбаларын жуан сыңарларының таңбалары алдынан дәйекше белгісін кою арқылы ٴ, ٴ, ٴ, ٴ деп берді (Мысалы, ар – ٴار, әр – ٴар; ор – ٴор, өр – ٴөр; үр – ٴүр, үр – ٴүр; ыс – ٴыс, іс – ٴіс). Осы төрт әріптен басқа әріпке қолданылған жоқ. А.Байтұрсынұлының көрегендігі сол, бұл әріптер бір сөзде бірнеше рет кездессе әр әріптің алдынан жеке-жеке қоймай дәйекше белгісін сол сөздің алдынан бір-ақ рет қойды. (Мысалы, өшірді - ٴوشىردى). Сонымен қатар құрамында үнемі жіңішке айтылатын [к], [г], [е] дыбыстары бар сөздердегі [ә], [ө], [ү], [і] дыбыстарының таңбасына дәйекше белгісі қойылмады (Мысалы, өңшең - ٴوڭشەڭ, тіршілік - ٴتىرشىلىك).

Дәйекше белгісі араб графикасына тән белгі болғандықтан бұл белгі төте жазумен берілген мәтіндерде көзге оғаш көрінбейтін. Соған қарамастан дәйекшенің қолданылу жиілігін барынша азайтудың жолын тапты.

Ал апостроф ағылшын және латын графикасын қолданатын өзге де батыс тілдеріне тән таңба. Ол тілдердегі қолданылу жиілігі өте аз болғандықтан мәтін ішінде оғаш көрінбейді. Оған ағылшын, француз, т.б. батыс тілдеріндегі мәтіндерге қарап көз жеткізуге болады.

Кейінгі жобаның да кемшіліктері жетерлік дедік. Жобада басы артық кірме дыбыстарға арнайы таңбалар берілген және [ә], [ғ], [и], [й], [ң],

[ə], [ш], [ч], [ү], [у] дыбыстары апостроф арқылы а', g', i', n', o', s', c', u', y' таңбаларымен берілген. Кирил әліпбиі арқылы екі түймені басып жазатын өң сөзін бұл әліпби арқылы төрт түймені басып о'п' деп тереміз. Бес түймені басып жазатын өңшен сөзін тоғыз түймені басып о'n's'en' деп тереміз. Үтірлерден көз сүрінетіні соншалықты бұл жоба арнайы мақсаттарда қолданылатын фонетикалық жазуға көбірек ұқсайды. Бұл дыбыстар қазақ тілінде жиі кездесетіндіктен апострофтың да қолданылу жиілігі көбейіп, мәтіндер көзге оғаш көрінетін болады. Түбір сөздерді былай қойғанда жоғарыдағы дыбыстардың көпшілігі жалғау, жұрнақтарымызда көптеп кезігетін дыбыс таңбалары. Апостроф жеке таңба болғандықтан жазудағы үнемдеу принципіне қайшы келіп, мәтіндеріміз біршама ұзаратын болады. Қысқасы бұл жазумен қазақ мәтіндеріндегі төл сөздеріміз апострофтардың құрсауында қалады.

Бұл әліпбимен қалта телефонындағы SMS-тің мәтінін реттеймін деу де бос әурешілік деп білеміз. Қалтафонында кирил қазақшасы бар таныстарым мен әріптестерімнің өздері ардақты «әже», «әке» сөздерін «аже», «аке» деп жазып жүргенде, жаңа латыншамен апострофтың түймесін арнайы басып а'je, а'ke деп теретіндеріне күмәніміз бар. Бес әріптен тұратын өңшен сөзін оншен деп теріп жүргендер о'n's'en' деп тоғыз түймені теріп отырмас. Осылайша о'n's'en' сөзі onsen-ге айналады. Уақыт өте келе тілімізді [ə], [ғ], [й], [ң], [ө], [ш], [ү], [у] дыбыстарынан айыратын жоба. «Ұлттың сақталуына да жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» дейміз және «Тіл тағдыры – ұлт тағдыры» дейміз. Осылайша бір ұлттың тағдырын шөңгедей (s'o'n'ge) ғана бір апострофқа жығып бермекпіз бе?!

Бұл жобадары апострофтың А.Байтұрсынұлы дәйекшесімен мүлдем байланысы жоқ. Апостроф әріптерге жөн-жосықсыз қойыла берген. Ешқандай да логика жоқ. Бұл апострофта дәйекшедегідей белгілі бір ереже де жоқ. Қысқасы А.Байтұрсынұлының «Төл дыбыстарды берген жағдайда дәйекшені пайдаланған жөн» деген сөзінің байыбына бара алмаған. Сондықтан бұл жоба да қоғамда теріс пікір тудыруда.

Жоба авторлары А.Байтұрсынұлының «Әріпке бола тілді бұзбайды, тілге бола әріпті бұзып өзгертеді» деген сөзін мүлдем ұмыт қалдырған. Өйткені кемелгер А.Байтұрсынұлының қазақ әліпбиін жасауда дәйекшемен ғана шектелмеген. Дәйекше тура келмейтін дауыссыз дыбыстарымызға араб графикасын дайын күйінде пайдаланайын деп диграф немесе лигатура құрастырған жоқ. Ондай дыбыстарымызды таңбалау үшін көлбеу сызық, күсбелгі, үш нокат секілді т.б. бірнеше диакритикалық белгілерді қолданған. Мысалы [ң] дыбысын Ң әрпінің үстіне үш нокат қою арқылы Ң̣ таңбасымен, [г] дыбысын Ғ әрпінің үстіне көлбеу таяқша қою

арқылы Ғ̣ таңбасымен, [п] дыбысын Ұ әрпінің астына екі нүкте қосып үш нүктелі Ұ̣ таңбасымен берді. Ұлт жанашыры осылайша компьютер дамымай тұрған XX ғасырдың басында-ақ сол кездегі технологияны қазақ тілінің әліпбиіне бейімдеді. А.Байтұрсынұлының төте жазуы өз заманында араб графикасын қолданатын өзге де түркі халықтарының әліпбилері арасындағы ең озық әліпби саналғаны белгілі.

Әліпби жасауда диакритикалық белгілерден қашқақтаудың реті жоқ. Төл дыбыстарды диакритикалық белгілер арқылы беру А.Байтұрсынұлында ғана емес әлемдік тәжірибеде бар дүние. Мысалы, латын графикасын қолданатын испан тілінде екі әріпте (ç, ñ), швед және фин тілдерінде үш әріпте (å, ö, ä), неміс тілінде үш әріпте (ü, ö, ä), итальян тілінде бес әріпте (i, è, ò, à, ù), француз тілінде бес әріпте (é, è, ç, à, ù), түрік тілінде бес әріпте (ğ, ü, ş, ö, ç), венгер тілінде тоғыз әріпте (í, ő, ü, ó, ő, ú, ű, é, á), , латыш тілінде он бір әріпте (ū, ē, č, ž, š, ķ, ģ, ņ, ī, ā, ļ), литва тілінде тоғыз әріпте (ą, č, ę, è, į, š, ū, ų, ž), мальта тілінде төрт әріпте (ċ, ġ, ħ, ż), румын тілінде бес әріпте (ă, â, î, ș, ț), словак тілінде он үш әріпте (ľ, š, č, ť, ž, ý, á, í, é, ú, ä, ñ, ô), словен тілінде бес әріпте (š, đ, ž, č, ć), хорват тілінде бес әріпте (š, đ, ž, č, ć), чех тілінде он бір әріпте (ě, š, č, ř, ž, ý, á, í, é, ú, ů), эстон тілінде төрт әріпте (ü, õ, ö, ä) бар.

Бұл тілдердің арасында дамыған үлкен сегіздікке кіретін елдердің (Германия, Франция, Италия) тілдері де, БҰҰ-ның ресми тілі саналатын француз, испан тілдері де бар. Ұлттық дыбыстарының диакритикалармен әрленген таңбалары дамыған сегіздікке кіруге де, тілдерінің БҰҰ-ның ресми тілі болуына да кедергі болған жоқ. Тіпті кейбір Шығыс Еуропа тілдерінде ұлттық дыбыстарын таңбалау үшін оннан аса әріпке әртүрлі диакритикалық таңбалар қосылған.

А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты «Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау: теориясы мен практикасы» атты ұжымдық монографиясын жарыққа шығарды. Бірнеше жылдық қажырлы еңбектің нәтижесінде институт мамандары латын графикасы негізінде «Ұлттық әліпби» жобасын дайындаған болатын (кестеде) [1, 395 б.]. «Бір дыбыс – бір таңба» қағидасына негізделген бұл жобаны таңдауда қазақ жазуын реформалаудың кешенді ғылыми-теориялық және практикалық мәселелері талданып, әліпби ауыстырудың отандық тарихы мен шетелдік тәжірибесі сараланған. Кәсіби мамандығы жазумен байланысты сарапшылық топқа жүргізілген лингвистикалық эксперимент қорытындысына сүйенген. Ұсынылып жатқан бірнеше әліпби жобаларына тілтанымдық талдаулар жасалып, арасынан тиімдісі анықталған. Бұл жобаны біз де барлық қырынан оңтайлы «Ұлттық әліпби» жобасы деп білеміз.

р.с.	Латынша	Кирилше	Ескертпе
1	Aa	Аа	- латын әліпбиіндегі /i/ қазақтың төл сөздерінде <i> дыбысын береді: ini (іні), bir (бір), ал кірме сөздерде <и>-ді береді: kino (кино), import (импорт); - латын әліпбиіндегі /u/ қазақ төл сөздерінде <ұ> дыбысын береді: ul (ұл), uiraq (ұрпақ), ал кірме сөздерде <у>-ды береді: universitet (университет), Peru (Перу); - дауыссыздан кейін тұрған қазіргі /и, у/ әріптерінің құрамы [ый, ій, ұу, үу] түрінде ажыратылып жазылады. - дауыссыздан кейін тұрған қазіргі /и, у/ әріптерінің құрамы [ый, ій, ұу, үу] түрінде ажыратылып жазылады.
2	Ää	Әә	
3	Bb	Бб	
4	Vv	Вв	
5	Gg	Гг	
6	Ğğ	Ғғ	
7	Dd	Дд	
8	Ee	Ее	
9	Jj	Жж	
10	Zz	Зз	
11	Yy	Йй	
12	Kk	Кк	
13	Qq	Ққ	
14	Ll	Лл	
15	Mm	Мм	
16	Nn	Нн	
17	Ńń	Ңң	
18	Oo	Оо	
19	Öö	Өө	
20	Pp	Пп	
21	Rr	Рр	
22	Ss	Сс	
23	Tt	Тт	
24	Ww	Уу	
25	Uu	Ұұ	
26	Üü	Үү	
27	Ff	Фф	
28	Hh	Хх	
29	Šš	Шш	
30	Cc	Чч	
31	Ii	Ыы	
32	İi	Іі	

Кестеге назар аударсақ, біршама Еуропа елдеріндегідей, әр дыбысқа жеке-жеке таңба берілген. Эксперименттер көрсеткендей «жоба қазақ сөзінің үндесім әуезін, морфем құрамын, буын тұрқын, тасымал жігін, сөйлеу ырғағын бұзып жазуға еш мүмкіндік бермейді. Жоба мазмұнынан ешқандай тіл бұзар (бүлдіргі) жаңсақ айтылым ем-ереже туындамайды». Дей тұрғанмен, жобаға қатысты аздаған ескертпелерімізде келтіре кетсек.

Қазіргі кезде ешқандай да дамыған ел кірме сөздерді сол қалпында дыбыстауға және сол қалпында таңбалауға деп тілдеріне жаңа дыбыс та, жаңа таңба да қоспайды. Мысалы араб тіліне орта ғасырлардан осы күнге дейін еуропа және т.б. тіл-

дерден көптеген сөздер (терминдер) ауысып келеді. Сондай кірме сөздерді араб тілінің айтылымына бейімдеп, әліпби құрамындағы 28 әріппен таңбалап келеді. Тіпті терминдердің көпшілігі араб тіліне аударылып та жүр. Ағылшын және өзге батыс тілдері де жаңадан енген терминдерді қосымша таңба қоспай-ақ өздеріндегі бар таңбамен жазуда. Мысалы әлемнің көптеген тілдеріне енген латынның universitās сөзін ағылшындар university, немістер universität, француздар université, италяндар università, испандар universidad, португалдар universidade, румындар universitate, словактар univerzita, түріктер üniversite, орыстар университет деп өз тілдеріне бейімдеген. Ал арабтар جامعة

[жәмиға], вьетнамдар *đai hợc*, монғолдар их сургууль, тәжіктер донишгох, финдер *yliopisto* деп өз тілдеріне аударып алған немесе өз тілдеріндегі балама сөзбен берген. Көріп отырғанымыздай латын графикасын қолданатын барлық елдер латынның *universitās* сөзін латын тіліндегідей таңбаламаған және сол тілдегідей етіп дыбыстамаған. Кейбір елдер (тіпті латын графикасын қолданатындар да) өз тілдеріне аударып алған. Қазақтар болсақ университет деп орыс тіліндегі жазылуы бойынша жазып, орыс тіліндегідей дыбыстап жүрміз. Мұндай тотолитарлық жүйенің таңып берген емле-ережелерінен арылатын кез келді. Сондықтан да ұлттық жобадардағы /i/ және /u/ таңбалары төл сөздерімізде <i> мен <ү>-ны, кірме сөздерде <и> мен <у>-ды береді деген ескертпесіне келіспейміз. /i/ таңбасы төл сөздерімізде де, кірме сөздерде де <i>-ні беруі тиіс. Яғни кино сөзін *kiyno* деп жазып, [кйно] деп дыбыстағанымыз жөн. Ал университет сөзін *universitet* деп жазып, дамыған елдердегідей тілімізге бейімдеп [университет] деп айтқанымыз жөн (ауыз-екі тілде осылай айтып та жүрміз). Тотолитарлық фонемалардан осы кезде арылып қалуға тиіспіз. Латынға көшудегі ұлы мақсат та осы. Жаңа әліпбиді қабылдағаннан бастап өзге тілден енген жаңа терминдерді сол тілдердегі дыбысталуындай дыбыстауды тоқтатамыз деп сенеміз.

Ал <ү>, <i> фонемаларының таңбасын қайта қарау керек секілді. Жобадарда <ү> фонемасын /u/ таңбасымен берген. Ағылшын тілінде және латын графикасын қолданатын көптеген тілдерде /u/ таңбасы дауысты <у> дыбысының таңбасы. Осының әсерінен <ү> дыбысымыз уақыт өте келе <у>-ға айналып кете ме деген қауіп бар. Сондықтан да <ү> дыбысын циркумфлекс арқылы /û/ графемасымен берсек дұрыс болар еді.

Жобадарда <i> фонемасының кіші әрпін /i/ таңбасымен, бас әрпін акут диакритикалық таңбасы арқылы /İ/ графемасымен берген. Ағылшын тілінде және латын графикасын қолданатын көптеген тілдерде /i/ таңбасы дауысты <и> дыбысының таңбасы. Осының әсерінен <i> дыбысымыз уақыт өте келе <и>-ға айналып кете ме деген қауіп бар. Бір әріпті (үлкенінің үстіне акаут, кішісінің үстіне нүкте қою арқылы) екі графемамен таңбалау жөнсіз деп білеміз. Сондықтан <i> дыбысының кіші әрпін де үлкен әріптегідей, нүктені акаутқа ауыстырып, /i/ графемасымен берсек дұрыс болар еді. Сонда ғана <ү>, <i> фонемаларын сақтап қаламыз деп ойлаймыз.

Әріп таңдауда баспа нұсқасынан бөлек жазба нұсқасы да ескерілсе. Мысалы, <ң>, <ш> фонемаларын карон белгісін қою арқылы /ñ/, /š/ таңбаларымен берген. Жазу барысында бұл белгіні қою қосымша қимылды қажет етеді. Сондықтан <ң> фонемасын өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы қазақ әліпбиіндегідей /ŋ/ таңбасымен, <ш> фонемасын (түрік, әзербайжан, түркімен тілдеріндегідей) седиль арқылы /ʃ/ таңбасымен берсек қолжазымға да ыңғайлы болар еді.

Жобадардағы в, ч әріптері -овтар мен -ичтерге қажет болды ма екен, әліпби құрамында не үшін қалдырылғаны түсініксіз. Дамыған елдердегідей кірме сөздерді өз тіліміздің айтылымына ыңғайлаймыз десек, бұл екі әріпті әліпби құрамынан мүлдем алып тастауымыз қажет. Нәтижесінде тегіміз бен әкелеріміздің атындағы -овтар мен -ичтерден оңай құтылатын боламыз. Бұл екі әріп қазақ әліпбиіне щ, ю, я, ъ, ь, ц... әріптері секілді кірме сөздерді, советизмдерді, орыс тіліндегі жер-су атаулары мен кісі есімдерін орыс тілі орфографиясымен жазу үшін күштеп енгізілгені белгілі.

Ал [ф], [х] дыбыстары тілімізге орта ғасырларда ерікті түрде кіріп, төл дыбыстарымыздай болып сіңісіп кеткендіктен әліпби құрамында қалғанын жөн көріп отырмыз.

Қазақтың төл сөздерінің құрамына еніп кеткен дауысты и, у кірме дыбыстарынан айырылғысы келмейтіндер арамызда кездесіп жатыр. Диграфка, апострофка негізделген жобалардың авторлары да әліпби құрамына и, у әріптерін енгізіп қойған. Нағыз ұлттық кодтарымызды бойларына жинақтаған орхон жазуларынан да, орта ғасырлардағы қыпшақ жазба ескерткіштерінен де, тіпті төте жазуға дейін қолданылған араб графикасына негізделген қадим, жәдид жазуларынан да бұл дыбыстарды кездестірмейміз. Оған көптеген дәлелдер келтіруге болады. Мысалы 1245 жылы Мысыр мәмлүктерінің елінде жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасында біз и әрпі арқылы жазып жүрген «ки» сөзі كِي [кй] [2, 36a], у әрпі арқылы жазып жүрген су сөзі سُو [сүү] [2, 76] деп жазылған. Ал XIV ғасырда Мысыр мәмлүктерінің елінде жазылған қыпшақ тілінің грамматикасын үйрететін «Қауанин» еңбегінің қолжазбасында би сөзі بِي [бй] [3, 36b], сиыр сөзі رِيص [сыйыр] [3, 5a] деп жазылған. Сондықтан қазақ сөздерінің түбір, буын, морфем айтылымын бұзып келген и, у әріптерінен құтылғанымыз жөн.

Ескертпеде «дауыссыздан кейін тұрған қазіргі /и, у/ әріптерінің құрамы [ый, ій, ұу, үу] түрінде ажыратылып жазылады» делінген. Сонда осы әріптерден басталған сөздердегі /и, у/ әріптерінің құрамы ажыратылмай жазылатын болғаны ма. Бұл ескертпе бойынша дауыссыздан кейін /и/ әрпі бар бит сөзін біут (бйит) деп жазып, и әрпінен басталып тұрған ит сөзін қалай жазбақпыз. Сондықтан бұл ескертпені алып тастау керек деп ойлаймыз. Дұрысы қазіргі /и, у/ әріптерінің құрамы [ый, ій, ұу, үу] түрінде ажыратылып жазылуы тиіс. Кірме сөздерге бола (жалтақтап), ұлттық жазуымызға басы артық ережелерді тықпалай берудің қажеті жоқ.

Тіл білімі институты ұсынған жобаға осы ескертпелерімізді енгізе отырып «Ұлттық әліпбиіміз» мына үлгіде болса деген ұсынысымыз бар:

р.с.	Ла- тын- ша	Ки- рилше	р.с.	Ла- тын- ша	Ки- рилше
1	Aa	Аа	16	Ŋŋ	Ңң
2	Ää	Әә	17	Oo	Оо
3	Bb	Бб	18	Öö	Өө
4	Gg	Гг	19	Pp	Пп
5	Ğğ	Ғғ	20	Rr	Рр
6	Dd	Дд	21	Ss	Сс
7	Ee	Ее	22	Tt	Тт
8	Jj	Жж	23	Ww	Уу
9	Zz	Зз	24	Ûû	Ұұ
10	Yy	Йй	25	Üü	Үү
11	Kk	Кк	26	Ff	Фф
12	Qq	Ққ	27	Hh	Хх
13	Ll	Лл	28	Şş	Шш
14	Mm	Мм	29	Iı	Ыы
15	Nn	Нн	30	İi	Іі

Қорытындылай келе, қазақ сөзінің түбір, буын, морфем айтылымын сақтайтын ең дұрыс, ең тиімді әліпби А.Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты дайындаған осы «Ұлттық әліпби» жобасы деп білеміз. Ұлттық әліпбиімізді мүлдем туыстығы жоқ ағылшын тілінің 26 әрпіне бейімделген түйmetaқтасы негізінде жасаймыз деп опық жеп қалмайық. Жоғарыда айтқанымыздай Еуропаның қаншама елдері «әріпке бола тілдерін бұзбай, тілдері үшін әріпті бұзып» диакритикалық таңбалар арқылы ұлттық нақыштағы әліпбилерін жасап алды. Олардың ешқайсысы тілдері үшін аянып қалмағаны көрініп тұр. Тіпті дамыған елу елдің қатарына кіру ойларына келмеген кейбір елдер де қаржыларын аямай диакритикалық белгілер арқылы түйmetaқтаны өз тілдеріне бейімдеп алған. Технология шарықтап дамыған ХХІ ғасырда әліпби ауыстыру жазған екен, сол мүмкіндікті барынша тиімді пайдаланып, технологияны Мәңгілік елдің мәңгілік тіліне, мәңгілік тілдің мәңгілік әліпбиіне бейімдейік. Ал дамыған отыз елдің қатарына қосылуды мақсат тұтқан Қазақ елі нағыз сындарлы сәтте аянып қалмас деген ойдамыз.

Бимолдақызы Құралай Кудеринова
ф.ғ.д. СДУ профессоры, kuderinova_70@mail.ru

Ибраимова Жансая Нұрғалиқызы
СДУ докторанты, jansaya51@gmail.com

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІ ТАРИХИ ПАРАДИГМАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНЕН БІРЕР СӨЗ

Қазақстан ЖОО-нда «Қазақ әдеби тілінің тарихы» деген 60 жылдардан бері қарай оқытылып келе жатқан дәстүрлі пән бар. Сондай-ақ, «Түркітану», «Қазақ тілі тарихи грамматикасы», «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» атты төменгі курста өткізілетін пәндер бар. Бұл пәндер ортақ модульға ене отырып, қазақ тілінің тарихи парадигмасынан толыққанды білім беруі тиіс. Алайда өзіміз дәріс беретін «Қазақ әдеби тілінің тарихы» пәнінің нысаны XV-XVI ғасырлардағы түпнұсқа мәтіндер емес, кейінгі заман өкілдері өзгерткен мәтіндер болып келеді. Бұдан пәннің төмен деңгейде өту ықтималдылығы жоғары. Сондықтан жазба әдеби тіл болып табылатын ескі кітаби тіл – бөтен тіл, ал халықтық әдеби тіл қазіргі заман тілі болып білім алушылардың пәнге деген қызығушылығы жоқтың қасы. Сондықтан Қазақстан тіл ғылымында қазақ тілі тарихы туралы зерттеулер тоқтап тұр деуге болады. Қайталап айтсақ, оның себебі: 1) қазақ тілінің жеке бір халықтың ұлт тілі болуы XV ғасырдан ғана басталуынан; түркітанушылар зерттеулері бойынша қазақ тілінің жас тілдер қатарынан саналуынан; 2) тіл тарихын танытатын жазба ескерткіштер, кітап, газет басу ісі XIX ғ. II жартысынан ғана басталуынан; 3) XV ғ. акын, жыраулар, тарихи жырлар бізге ауызша жеткендіктен заманынан сай жаңартылып, өзгертіліп отырғанынан; 4) жазба дерек ретінде танылатын XVIII ғ. нұсқалар қазақтың халықтық тілін емес, шағатай, орта түркі әдеби тілі деп аталатын, жалпы халыққа жат тілде – кітаби тілде жазылуынан.

Сондықтан баяндамада қазақ әдеби тілі тарихы парадигмасын түсіну негіздері мен оны филолог-мамандарға оқыту әдістемесінен азмаз бөлісетін боламыз. Жаңа технологиялар мен жаңашыл әдістер арқылы тіл тарихына студенттердің қызығушылығын арттыру тәсілдерін көрсетеміз.

Бұл терминдердің ішінен кітаби тіл және тарихи парадигма сөздері түсініксіз болуы мүмкін. Кітаби тіл дегеніміз ауызекі сөйлеу тіліне, жалпы халықтық сөйлеу тіліне қарама қарсы қойылатын, төбе топтың коммуникациясына қызмет еткен, жазумен байланысты тіл. Қазіргі уақытта «әдеби тіл» мағынасында да жұмсалады. Ал тілдің тарихи парадигмасы деп, әдеби тілдің жасалу, даму, жетілу жолындағы кезеңдерді білдіретін, өзінен кейінгі парадигмада жаңа сапада қайталанатын,

белгілі кезеңнің толыққанды мазмұнын (грамматикасы мен лексика-фразеологиясын) білдіретін жүйе. Ғылыми білімдер парадигмасы деген терминді американдық лингвист Том Кун (1922-1996) "Структура научных революций" (1961, орыс тіліне аударма 1975ж. жасалды), енгізді, ол «белгілі бір уақыт аралығында ғылыми қауымға проблемаларды қою және оны шешудің моделін көрсететін барлығы мойындаған ғылыми жетістіктер» деген мағынаны берген.

Академик В.И. Вернадский (1863-1945): "История науки... должна критически составляться каждым научным поколением и не только лишь поэтому, что изменяются припасы наших познаний о прошедшем, открываются документы либо находятся новые приемы восстановления былого. Нет! Нужно вновь перерабатывать историю науки, вновь исторически уходить в прошедшее, так как благодаря развитию современного познания в прошедшем получает значение одно и теряет другое. Каждое поколение научных исследователей отыскивает и находит в истории отражение научных теорий собственного времени. Двигаясь вперед, наука не только лишь делает новое, но безизбежно переоценивает старенькое, пережитое" (<http://reftrend.ru/972008.html>) деген.

Қазақ әдеби тілі тарихи парадигмасын зерттеу нысаны ретінде алып, мақсатты түрде алғаш қарастырғандар А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты тілші-ғалымдары М.Балақаев, Е. Жанпейісов, Р. Сыздықова еді. Әсіресе профессор Р.Сыздықтың зерттеу әдістері мен ғылыми нәтижелері, нәтижелер бойынша алынған тұжырымдары Қазақстанның барлық ЖОО филолог студенттеріне оқулық («Қазақ әдеби тілінің тарихы» 1975, 1995, 2004, 2014жж.) дәрежесінде білім беріп келеді. Және профессорлар Қ. Өміралиев, С.Исаев, Б.Қалиев, Б.Әбілқасымов, Б.Моминованың оқу құралдарын пайдаланады.

Қазақ әдеби тілінің басы – XV ғасырдан жаңа әдеби тілдің басы саналатын XIX ғасырдың соңына дейінгі тарихи парадигма, сөйтіп, профессор Р.Сыздықтың ғылыми тұжырымдары негізінде бір ізге түсірілді. Оқулық жүйелі, іргелі зерттеудің нәтижесі болғандықтан оқытушылар пән бойынша және жыл өткен сайын жаңа әдіс-тәсілдерін тауып отыруы тиіс. Аталған «Қазақ әдеби тілі тарихы» оқытушыны жаңа ізденістерге итермелейтін

сондай еңбектің бірі. Бірақ әдеби тілдің тарихын оқытуда білім алушы үшін де, оқытушы үшін де біршама қиындық бар. Қолымыздағы іргелі еңбекті түсіндірудің (оқытушыға) түсінудің (студентке) жолдарын ойласу қажет. Не бары 15 сағат дәріс, 15 сағат семинар ішінде студент көне түркі тілінен бастау алған қазақ әдеби тілінің тарихын XX ғ. 60 жылдарына дейін меңгеруі қажет, әдеби тілдің грамматикасы мен лексикасындағы, фразеологиясындағы өзгерістерге көз жеткізуі тиіс, пән соңында қазіргі әдеби тіліміздің жетілгеніне хронология бойынша пайымдау жасай алуы тиіс. Ең бастысы әдеби тілдің тарихи парадигмасы туралы өзіндік көзқарасы қалыптасуы керек. Тілдің тарихи парадигмасын пайымдай алмаған студент қазіргі тілдің де жай-күйіне, белсенді үдерістері мен әлеуетін бағалауға құзіреті жетпейді.

Аталған пән өзге университеттерде қалай жүргізіліп жатқанын білмейміз. Бірақ баяндамамызда Сулейман Демирель атындағы университетте қалай өтіп келе жатқанынан, қазақ әдеби тілін оқытуда студенттің пәнге қызығушылығын оятатын, сүйіспеншілігін арттыратын, тарихи болжау жасай алатын қабілетін қалыптастыратын әдіс-тәсілдермен бөлісеміз.

Ең алдымен біз «дәстүрлі» дәріс оқудан белсенді оқытуға көштік. Белсенді оқыту деген терминнің бар-жоғына, жаңа тәсіл ретінде ұсынылғанын білмеген қалпында көштік. Көшуге басты себеп студенттер ығыр болған «әдеби тіл», «тарих» деген таптаурын сөздердің өңін айналдыру керек болды. «Әдеби тіл» әдетте жасанды тілмен, сөйлеу тіліне кереғар «кітаби тіл» ұғымымен ассоциация құрайды. Ресми жағдаятта ғана қолданылатын, шынайы өмірден алыс аймақта пайдаланылатын тіл болып түсініледі. Бұл қате түсініктен айыру үшін алғашқы дәрісте аудиторияға көркем әдеби тілде дайындалған видеохабар мен ауызекі сөйлеу тілінде сөйленген дөрекі, қарабайыр сөздері бар 1 минуттық видеоролик көрсетеміз. Студенттер екі сөзді (речь) естігеннен кейінгі сезім-күйлеріне, эмоциясына баға береді. Көркем әдеби тіл стилінде сөйленген сөзден кейін позитивті көңіл күй, жақсылық әрекетке ұмтылатын, таза, ақжарқын көзқарастар пайда болатынын білетін болады. Ал ауызекі сөзді тыңдағаннан кейін керісінше жағымсыз көңіл күй пайда болғанын аңғарады. Соңында осы көзқарастардың қоғамдағы салдары не болуы мүмкіндігіне болжам жасаулары қажет. Әдеби тіл ұлтты қалыптастыратын, ұлтты тәрбиелейтін; ұлтты бір мақсат-мүддеге біріктіретін күш, ұйытқы; қоғам мүшелерінің рухани, мәдени қажетін өтейтін құрал екендігін мойындаулары қажет.

Әдеби тілдің тарихи парадигмасын оқытуда басты екі идея болуы тиіс: ұлттық-гуманистік идея және тарихи танымдық идея. Соңғы, басты нәтижеге осы идеяларды кою – әр жаңа тақырыптан

кейін пайда болатын құзіреттілікке әкеледі. Тілдің әр парадигмасына тән ерекшеліктерді қазіргі және тарихи тұрғыдан бағамдай алады.

Осы нәтижеге жету үшін оқытушы алдымен өзіне пәннің өзіндік ерекшелігі бар ма? деген сауал қойып алуы керек. Бұл пәннің ерекшелігі тарихылығы. Тарих – ол үдеріс, қозғалыс, қимыл-әрекет. Сондықтан пәнді дайын нәтижелер мен байламдарды айта отырып меңгерту мүмкін емес. Пәнді аралықтар мен қорытынды емтихан үшін оқуды студент ұмытып кетсе, нәтижеге жеткеніңіз. Пәнді сол себептен процесс үстінде оқыту, қорытынды, түйіндерді студенттердің өз оқылымы мен тыңдалымы арқылы өздері жасауға итермелеу нәтижеге барар жол. Дәстүрлі оқытуда оқытушының дайын зерттеу қорытындысы мен түйіндеулері монологтік түрде, өзгермейтін постулат болып шығатын еді. Жаңа тақырыпты білім алушының жалпысы білетінен бастаңыз, қарапайымнан күрделіге, білетінінен естігеніне, күрделендіре отырып жүргізгенде студенттер өздері бұрыннан білетіндей, тек соны еске салып, болмаса бекітіп отырғандай болып қана шығады. Ал дайын білімді студент тек ессіз жаттау арқылы ғана уақытша жадына сақтай алады және пайымдауға, алдыңғы парадигмалармен сабақтастыра алмайды. Дәстүрлі оқытудағыдай студенттер сұраққа жауап беруші ғана болмау керек, өздерінен рефлекті сұрақ пайда болатындай ойда қалдыру қажет.

«Тарих» деген ығыр болған сөздің өңін қалай айналдырамыз? Бұл сөзді саяхат сөзімен алмастыру керек. Студенттер XV ғасырға ойша саяхат жасасын. Ситуативті тапсырмалар беріңіз. Бұлар алғашқы дәріс және семинар сабақтарда болуы керек, өйткені студенттің қызығушылығын (мотивация) оятпаса, кейінгі білімдер адресатына жетпейді. Кейінгі дәрістерді тыңдар құлақты сайлап алу, даярлап алу деген осы. Қойылым қойсын. Белгілі бір кезең парадигмасында қай тілді пайдалануын білмегенде грамматикалық ерекшеліктерін, лексикасынан мысалдар жазылған қағаздар таратылуы керек. Сөйтіп, студенттер ойша сол кезеңнің тілін пайдаланып, жаппай болмаса да сол дәуірдің әдеби тілімен сөйлеп не жазып, екіншілері оны тыңдап, әрекеттеніп көрсін. Қазіргі қазақ әдеби тіліне жеткенше бірнеше парадигмалық жүйеден өткенін сезінсін.

Саяхат ұғымымен алмастыруда жаңа тақырыптардың ерекшелігіне қарай «Қай ғасырдың сөзімін?» деген ойын ойнатуға болады (фото – 1). Онда ортаға шығарылған сөзге қойылатын сұрақтар: «Асанқайғының құрдасысың ба?», «Барыс септігі шатасып жүр ме?», «Тәуке ханның замандасысың ба?» деген сияқты кейіптеулер еске ұзақ сақтаудың тәсілі бола алады.

«Бос орындық» ойынын ойнатып, орындықта, мысалы, А.Байтұрсынұлы отырса, ғалымның жазу

стилімен қандай сұрақ қояр едіңіз де? А.Байтұрсынұлы мақаласына 21 ғасыр оқырманы ретінде редакторлық жасау.

Сұрақтардың маңызы зор. Сұрақтар арқылы студентті қанша білімді игергенін бағалауға болады.

Есте сақтау тәсіліне «Бұзық телефон» ойынын ойнатуға болады. Сабақ соңында не білдім? Не нәрсеге таң қалдым? Мына сөз айтылмай қалды... деген айдармен 5 минут жазба жұмыс жинап алуға болады.

Тағы бір тәсіл: студент бір тілім қағазға есінде қалған бір білімді жазсын, сосын оны бәрі біріктіріп жүйелеп ретімен қойып шықсын.

3 плакатқа осы тақырып бойынша 3 пікір жазып қойыңыз. Студенттер сөйлемей, әркім өз ойын жазып кетеді.

Жарты парақтың бір бетіне сұрақ, бір бетіне басқа сұрақтың жауабын жазып қойыңыз. 1-студент сұрағын оқиды, басқа студент өз парағынан осы сұрақтың жауабы бар/жоғын іздейді. Оны дауыстап оқиды, сұрақты қызықтырып, есте қалатындай етіп оқуға мән беріңіз. Және жауапты да есте қалатындай етіп қайтаруларын қадағалаңыз.

Осы тақырыпқа қатысты ең жиі қолданылатын сөз не сөйлемді қағазға жазсын. Сосын сұрыптасын, қай сөзді алып тастауға болады. Ал 1 рет қана жазылған сөз не сөйлемді, түсіне ме, жоқ па? Сұраңыз, сосын жазған студент түсіндірсін.

Ойлануға уақыт көбірек беру керек, дұрыс ойға уақыт қажет.

Немесе кабинетке тақырыпқа қатысты сурет іліп қойыңыз. Студенттер 3 минутта үндемеген қалпы, суретке қатысты 20 сөз жазуы керек.

Студентке соңғы нәтижені бір көрсету керек. Ол нәтижелер әр студент үшін мына сипатта болғаны жөн:

1. А.Байтұрсынұлының бұрын білмеген жаңа 20 терминін білетін боламын.
2. Ғалым жинаған мақалдарын түсінетін және қолданатын боламын.
3. Оқулықтарындағы әңгімелерінің стилін бағалай алатын боламын.

Сондай-ақ, «Сөзбазар» ойынын ойнату керек. Сөзбазарында айтылатын коммуникативтік бірліктер - «Сөз сатылады!» «Қандай сөздер бар?», «Жаңа сөз түсті ме?», «Қашан түсуі мүмкін?», «Көне сөздерден не қалды?», «Қалған сөзден маған беріңізші!», «Ескі сөздер қымбат тұрады», «20 ғасыр басынан термин сөздер керек еді» деген сипатта болсын. Сатушы – бағаланушы, алушы – бағалаушы болғаны жөн. «Мына сөз қай ғасырдікі?» деп сатушыны тексеруге болады. Сонда алушылар сатушыға баға қояды.

ТУГ, Абай қара сөзі, «Айқап», «Серке», «Қазақ» газеттерінен алынған мақала үзінділерінен қиындылар жасап, араластырып, студенттерден

уақыт бойынша қоюларын сұрау тәсілі де білімді бекітеді, мәтінге талдау жасауға итермелейді (фото – 2).

Сабақ барысында тыңдалым қолдану өте тиімді әдістердің бірі. Алдын – ала белгілі бір кезеңнің өкілінің хатын немесе баяндамасын, не болмаса шығармасын аудио баспаға жаздырып, алдарына берген мәтіннен кейбір маңызды сөздердің орнына нүктелер қойып қоюға болады. Студенттер тыңдау барысында жасырынған сөзді табу керек. Сонда ол мәтін олардың ойларында ұзақ сақталады.

Сабақ мақсатын қайыра еске салу бір бөлек, пәннің мақсатын түгендеп отыру парадигманы сақтауға, жүйемен оқытуда көп септігін тигізеді. Қорыту, ой түйіндету – әр зертханалық, әр семинар сабақтарында міндетті компонент.

Алаш зиялаларынан біреуді сипаттап, кім екенін таптыру да сергіту уақытына сай келер еді.

XX ғасыр мәтіннен үзінді беріп, сөздері тасталған, сол бос орынды толтырту, және соңынан оқыту.

Осы сияқты нәтижелерді әр студент дауыстап оқысын, әр оқыған сайын, өзін қалай сезінетінін айтсын, басында әр сұраққа сенімсіз болған студент, келесі сабақта сенімді болған сұрақтар көбейе түскенін байқасын.

«Делдал адам» ролін сомдауға да болады.

Кеспе сөйлемдердің басын біріктіріп толық сөйлемге айналдыру. Шашыраңқы мәтінді қалпына келтіру.

Дуэт оқыту. Жетекші мен докторанттың пәнге байланысты сабаққа біріге ат салысуы. Оқытушы лекция оқыса, докторант сергіту немесе бекіту сұрақтары, сонымен қатар әртүрлі қосымша әдістер арқылы тақырыпты аша түсетін мәліметтер беру. 50 минутты үнемді де тиімді пайдаланудың жолдарының бірі.

Үйге тапсырма ретінде А.Байтұрсынұлының 50 жылдығына жасаған С.Сейфуллиннің, Т.Шонанұлының баяндамасын, М.Әуезовтың әдеби тіл туралы мақаласын оқып, ментальді карта жасауды тапсыруға болады.

Қорытынды ой ретінде айтарымыз, осы аталған әдіс – тәсілдерді пайдалана отырып, студенттердің осы пәнге деген сүйіспеншілігі, қызығушылығы артқанын көруге болады. Ол көрсеткішке қол жеткіздік десек артық емес. Сулейман Демирель атындағы университетте 13.01.2017 – 02.04.2017 уақыт аралығында докторант Ж.Ибрамованың педагогикалық іс – тәжірибе кезеңімен 3 – курс студенттеріне өтілетін аталмыш пән тұспа – тұс келді. Бұл пән барысында «не?» оқыту керектігі бар болғанымен «қалай?» оқыту керектігі жайлы зерттеулер жасалмаған. Сондықтан докторант Ж.Ибрамованың зерттеу тақырыбы «Қазақ әдеби тілінің тарихи парадигмасы және оны оқыту әдістемесі» деп алдық. Жоғарыда аталған әдістерді

пайдалана отырып, оқытуды жүзеге асырдық. Оң нәтижелерге қол жеткіздік деп айта аламыз. Оған дәлел ретінде соңғы сабақта жүргізілген анонимді сауалнаманы көрсетуге болады. 90 пайыз студент осы пәнді ұнатқанын, әдеби тілдің тарихи парадигмасын жетік меңгергенін белгілеген. Әрине қолданылған әдістердің кейбіреулері артық екендігін, немесе керексіз екендігін белгілеген көрсеткіштерді де кездестіруге болады. Бұл студенттердің пәнге деген немқұрайды еместігінің айғағы. Жоғарыда көрсетілген әдіс-тәсілдер бастамасы ғана, әлі алда талай зерттеу, ізденістерге мұрындық болатын сала екендігі анық.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Момынова Б. *Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқулық*. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 283 бет.
2. *Ғасырдағы қазақ әдеби тілі*. Астана: Елорда, 2000, - 344 бет
3. Сыздық Р. *Қазақ әдеби тілінің тарихы (15 – 19 ғасырлар)*. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. – 288 бет.
4. Әбілқасымов Б. *Қазақтың ескі жазба әдеби тілі*. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2015. – 128 бет.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ КАНАЛЫ И СОДЕРЖАНИЕ СРЕДСТВ МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С МЕДИЙНЫМИ ИНТЕРЕСАМИ АУДИТОРИИ

Резюме: В данной статье авторы рассказывают об особенностях современных СМИ в Казахстане, которые функционируют на базе новых технологий и переживают сейчас уникальный путь развития. Некогда единое информационное пространство, на котором царила жесточайшая идеологическая цензура, раскололось на множество не зависящих друг от друга частей и такие понятия, как «свобода» и «независимость прессы» приобрели конкретные очертания.

Ключевые слова: средства массовой коммуникации, информационное пространство, новые технологии, идеологическая цензура, свобода, независимость прессы, цифровые и информационно-компьютерные технологий, традиционные СМИ.

Түйін: Мақаланың авторлары мақалада жаңа технологиялар негізінде жұмыс істейтін және қазірдің өзінде бірегей жолының дамуын бастан кешудегі Қазақстандағы заманауи БАҚ ерекшеліктеріне тоқталып өтті.

Авторлардың жеке пайымдауымен, кезінде ең қатал идеологиялық цензураның орнауына байланысты, бірыңғай ақпараттық кеңістік бірнеше бір-біріне тәуелсіз бөліктерге бөлінуінен, «еркіндік», «тәуелсіз баспасөз» сияқты ұғымдардың өзіндік көрінісін таба бастауы туралы айтылады.

Кілт сөздер: бұқаралық коммуникация құралдары, ақпараттық кеңістік, идеологиялық цензура, еркіндік, тәуелсіз баспасөз, сандық және ақпараттық-компьютерлік технологиялар, дәстүрлі БАҚ.

Summary: In this article authors tell about features of modern media in Kazakhstan which function on the basis of new technologies and endure the unique way of development now. According to them, once information uniform it is simple on which hard ideological censorship reigned has broken up into a set of the parts which aren't depending from each other and such concepts as freedom and independence of the press have got concrete outlines.

Key words: means mass communication, information space, new technologies, ideological censorship, freedom, independence of the press, digital and information technology technologies, traditional media.

СМИ суверенного Казахстана в настоящий период все заметнее формирует собственное автономное информационное пространство, которое характеризуется принципами демократичности, свободы слова и плюрализма мнений. Рынок СМИ ежедневно пополняется новыми изданиями, а также электронными средствами массовой информации.

Под средствами массовой коммуникации принято понимать каналы, способы, материальные носители, «приспособления» для фиксирования, хранения и распространения информации для, через или от массовой аудитории [1].

Интерес к этой теме вызван бурным развитием массовой коммуникации, которая оказывает сильное воздействие на жизнь страны, на социально-экономическое и культурное ее состояние. Активное развитие ИТ привело к появлению новых СМК. К ним относятся: Интернет, спутниковое, кабельное ТВ, сотовая, пейджинговая связь и другие. Использование систем теле видеотекста позволяет устанавливать обратную связь с базами данных, что расширяет возможности вовлечения в интерактивное взаимодействие.

Независимо существовавшие сетевые и печатные СМИ в последнее время начали заметно влиять друг на друга. В сетевую прессу пришли профессиональные журналисты, сотрудничавшие раньше или продолжающие до сих пор сотрудничать с печатными СМИ, а проекты "оффлайновых" издательств начинают раскручивать сложившиеся профессионалы в области Интернета, а не случайные люди. Сетевая пресса и Интернет стали для профессиональных журналистов бездонным кладом оперативной информации, а проблемы сетевой жизни вообще и журналистики, в частности, стали темой многочисленных публикаций "нормальных" газет и журналов. В то же время сетевые издания сейчас берутся освещать проблемы общества и культуры, далекие от виртуальной реальности.

Часть первая: электронные программы передач. На первом этапе телезрители с ка-

бельными или спутниковыми каналами смогут пользоваться электронными программами передач (ЭПП). Они позволят просматривать и сортировать предстоящие телешоу, устанавливать сигнальные метки на выбранных программах или автоматически записывать их на видеомagneтофон.

Часть вторая: Расширенное ТВ. «Расширенное ТВ» сделает телевидение «кликабельным» (click-щелчок), что позволит телезрителям извлекать дополнительную информацию или делать заказы посредством пульта дистанционного управления.

Часть третья: Полное ИТВ. Телевизор станет веб-браузером и позволит работать с такими инструментами, как чат и электронная почта.

Куда же движется вся эта цифровая и интернет-индустрия? Одни предсказывают, что грядет век интерактивного телевидения; другие считают, что с помощью цифровых онлайн-фото- и видеоматериалов непосредственно с мест событий скоро весь мир будет охвачен информационной сетью. Наполнять эту сеть информацией смогут сами пользователи, заказывая то, что им нужно, и становясь таким образом «продюсерами» этой грандиозной «передачи».

Модернизация - это последовательный исторический процесс, который затрагивает все сферы общественной жизни, и одновременно качественно изменяет внешний и внутренний мир человека. Одним из мощных средств модернизации современного общества являются - СМК. Это подтверждает и опыт разных стран.

Модернизация и СМК функционируют в диалектическом взаимодействии.

Массовая коммуникация оказывает большое влияние на процесс социальной модернизации. «СМК, представляющие со всей очевидностью один из главнейших механизмов распространения, развития и изменения культуры, общества и человека, оперируют широким полем знаний, ценностей и норм культуры, составляющих содержание массового сознания и массовой информации, оказывают значительное влияние на характер осуществления современных процессов социальной модернизации».

Анализ американским исследователем М. Маклюэном телевидения в книге «Как понимать средства коммуникации» привлек наи-

большее внимание исследователей СМИ. Телевидение стало могучим СМК. В анализе ТВ М. Маклюэн выделяет ряд важных характеристик, например воздействие ТВ на другие СМИ. Радио изменило форму газетной статьи и характер изображения в звуковых фильмах. ТВ глубоко повлияло на радиопрограммы и документалистику. М. Маклюэн писал: «Форма общества всегда более определялась природой средств человеческой коммуникации, нежели ее содержанием» [2].

Опыт показывает, что без целенаправленной государственной политики нет национального развития и модернизации. Важнейшим фактором, повлиявшим на характер информационных изменений в стране, стало внедрение и распространение ИТ, развитие новых СМК.

Ряд видных зарубежных исследователей отмечали роль и значение СМИ в процессе развития общества. Так американский ученый В. Шрамм в своей работе «СМИ и национальное развитие» выдвинул идею по использованию СМИ в целях модернизации и социального развития стран.

Другой его соотечественник Д. Лернер, рассматривая взаимоотношения между развитием и СМИ, делает вывод, что для национального развития необходима модернизация, а модернизация - это результат деятельности СМИ. Их коллега М. Роджерс в работе «коммуникация и развитие: критические перспективы» отмечал, что СМИ играют решающую роль в процессе формирования развития.

Другая важная характеристика – это масштабность или безграничность. Коммуникационная среда не имеет пространственных границ и объединяя информационные поля различных государств, является мировой средой общения. Множество людей могут взаимодействовать независимо от своего местоположения, мгновенно устанавливая с разных уголков планеты. Собственно мгновенность получения и распространения информации является еще одной важной характеристикой этой среды коммуникации.

Отсюда вытекает еще один важный аспект. Так как для обмена сообщениями, несущими определенное смысловое содержание, людям не обязательно находиться вместе, то это означает, что интернет позволяет осуществить массовый перенос людьми своей информационной активности, а также и информацион-

ных взаимодействий из среды, создаваемой традиционными коммуникационными технологиями, в виртуальную среду сети, т.е. в онлайн [3].

Центральное место в интернет-пространстве занимают интернет-СМИ. Они занимают собственную нишу среди других информационных ресурсов сети, таких как библиотеки и базы данных, справочники, презентационные материалы, каталоги и поисковые машины. Они обладают всей совокупностью классических признаков, необходимых для отнесения их к разряду СМИ [4].

Наиболее многочисленными интернет-СМИ являются электронные газеты. Их бывают два вида: издания существующие только в интернете, и издания, имеющие как традиционную, так и веб-версию. Их объединяют следующие особенности: они постоянно и очень быстро обновляются, хорошо иллюстрированы и в них нет, как правило законченных статей. Материал заканчивается тогда, когда заканчивается событие [5].

Если в исследованиях 1980-х годов подчеркивалась проблема доступа к информации, неравномерности информационных потоков в связи с растущим процессом монополизации, концентрации и транснационализации СМК, то в работах 1990-х годов отмечаются другие акценты в исследованиях: рассматриваются демонополизация СМК, телекоммуникационной и вещательной индустрии может послужить области массовой коммуникации Казахстана, а также в современной практике журналистов.

Помимо несомненных позитивных результатов, процесс демократизации в сфере СМИ имел и свои недостатки. Самоуничтожение и саморазоблачение на глазах у всего мира дошло до неприличия угрожающих размеров. Эйфория от свободы и независимости прессы от государства сменилась разочарованием от пришедшей ей на смену несвободы и зависимости от частного капитала для большинства владельцев. Телевидение приобрело ещё одну качественно новую функцию - оно стало ещё и выгодным медиа-бизнесом.

Многие люди, в числе которых политики и бизнесмены рассматривают телевидение и все средства массовой информации в целом как орудие манипулирования общественным мнением для решения своих корыстных задач. С другой стороны, мы наблюдаем мучительные

попытки - совместить политическую выгоду с экономической рентабельностью. Это породило небывалую по масштабам конкуренцию между субъектами телевизионного рынка в вопросах наилучшего проявления независимости.

С перестроечных времен в Казахстане укоренилось мнение, что чем больше критики и негативной информации, тем независимее СМИ. В результате большую часть эфирного времени занимает война компроматов, преступность, репортажи из тюрем, беседы с мажорами, рассказы о мафии и криминальном мире, подробное смакование кровавых сцен с мест вооруженных конфликтов. Насилие, ужасы и катастрофы в массовом сознании превращаются в обыденную норму жизни. Объективные трудности переходного периода, экономический кризис, повсеместное понижение уровня жизни людей, резкое расслоение общества на богатых и бедных, безудержная разоблачительная» пропаганда прессы - привели к дискредитации провозглашенных ранее идей построения свободного демократического общества, девальвации моральных ценностей, насаждению порочных стереотипов поведения.

В современных условиях становления очень важно изучить потенциальную аудиторию СМИ. Вносят свои коррективы рыночная экономика. Все большее значение приобретает влияние потребностей и вкусов массовой аудитории. Знание этих элементов позволяет журналистам более свободно ориентироваться на современном информационном рынке. И более успешно продвигать свой информационный товар. Более того, изучение аудитории СМИ связано с таким важным моментом как изучение и формирование общественного мнения.

Телевидение, радио, газеты сообщают о результатах социологических опросов населения по самым разнообразным проблемам. Социологические службы Парламента, Президента, различных исследовательских центров, в том числе независимых, изучают общественное мнение по важнейшим социально-политическим и экономическим вопросам: рейтинг наиболее влиятельных лиц в государстве, проблемам ценовой политики, удовлетворенности уровнем жизни.

Значение Интернета для журналиста трудно переоценить.

Во-первых, это источник разнообразной информации, которая может быть использована как для мониторинга новостей, так и для написания аналитических материалов и проведения журналистских расследований.

Во-вторых, Интернет позволяет легко осуществлять поиск необходимых сведений, начиная от справочной информации (статьи в словарях и энциклопедиях, статистические данные, библиографии, карты, адреса, сведения о компаниях и организациях и т.п.) и заканчивая мнениями людей по всевозможным поводам, высказываемыми в различных формах сетевого общения (телеконференции, форумы, гостевые книги и проч.). Интернет, таким образом, это одновременно и океан информации, и сеть, чтобы вылавливать из этого океана нужное. Исследования казахстанских ученых показали необходимость разработки новой информационной политики Казахстана в эру глобализации экономики и коммуникации.

В-третьих, Интернет - это эффективное средство коммуникации, во многих отношениях превосходящее телефон, факс и другие привычные способы связи.

В-четвертых, Интернет во многих своих проявлениях сам по себе является громадным медийным пространством, в котором происходит бурное становление СМИ нового типа. Электронные СМИ теснят на рынке СМИ традиционные, нередко опережая последние как в плане оперативности, так и по качеству разработки информации. Гипертекстовые и мультимедийные возможности электронных СМИ привлекают к ним как читателей, число которых стремительно растет, так и рекламодателей. В Сети формируется новый класс журналистов; развивается сетевая (онлайновая) журналистика со своими особыми приемами и методами; возникают свои профсоюзы и «звезды»; репортеры и обозреватели из традиционных СМИ постепенно перетекают в онлайн. Очевидно, что независимо от кон-

кретной медийной сферы, в которой работает журналист (пресса, радио, телевидение и т.п.), Интернет является для него (или, по крайней мере, должен являться) важнейшим орудием труда. Как, впрочем, и для всякого человека, профессионально работающего с информацией. Журналисты могут помочь потребителям, подсказав им, что следует и чего не следует читать. Также, задача будущего онлайнового журналиста, очевидно, будет состоять в написании обзорных материалов, где будет собрана вся имеющаяся информация по какой-либо теме. Цель – привлечение аудитории, которой дорого время, а так как сегодня свободное время – это большая тема очень большого количества людей, то можно предположить, что, не смотря на обилие информации в Интернете, наибольшим спросом будут пользоваться сетевые издания именно с обзорными статьями. Но, в любом случае, ни журналистика, ни СМИ не исчезнут, они лишь будут подстроены под свое время, под потребителей с запросами XXI века, века прогресса и стремительного движения вперед.

Литературы:

1. Фомичева И.Д. Социология СМИ.- Москва: Аспект Пресс, 2007.- С.22
2. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. - М.: Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003.- С. 464.
3. Коротникова Н. Интернет как средство производства сетевых коммуникации в условиях виртуализации общества//Социологические исследования. - 2007, №2.- С. 91.
4. Лукина М.М., Фомичева И.Д. СМИ в пространстве интернета.- Москва: Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005. – С. 43
5. СМИ России. Под редакцией Я.Н. Засурского.- Москва: Аспект Пресс, 2006.- С.33

ТАТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ТАБИҒАТЫ

Түйін. Мақалада татар тіліндегі қос сөздер қазақ тіліне қарағанда бірқатар өзіндік заңдылықтарымен ерекшеленеді. Қазірге, жекелеген түркі тілдеріндегі қос сөздердің зерттелуінде бір-келкіліктің болмауы оларды түркі тілдерінің деңгейінде салыстыра зерттеу ісіне бірішама кедергі келтіріп отырғаны жасырын емес. Демек, түркі тілдерінің қалыптасуы мен даму жолындағы таптырмас мәдени және тілдік ақпараттарды өзіне сіңіріп қалған, түркілік сөзжасам табиғатын саралауда мол дерек беретін қос сөздер табиғатын алдағы уақытта кеңінен зерттеуіміз керектігі айтылады.

Резюме. В данной статье рассмотрены двусловные слова на татарском языке которые отличаются от казахского. Не секрет, что отсутствие единообразия в изучении двусловных слов в некоторых тюркских языках в настоящее время значительно способствует их сравнительному изучению на уровне тюркских языков. Поэтому мы считаем, что нам нужно исследовать природу изобилия слов в изучении тюркского словообразования, которое незаменимую культурную и лингвистическую информацию о формировании и развитии тюркских языков.

Summary. The article is determined the dual words in the Tatar language are different from the Kazakh language. It is not a secret that the lack of uniformity in the study of double words in some Turkic languages contributes to their comparative study at the level of Turkic languages. Therefore, we think that we need to explore the nature of abundant data in the analysis of the Turkic word formation, which has absorbed the indisputable cultural and linguistic information on the formation and development of Turkic languages.

Түркі тілдерінің сөзжасам мәселесі өте ерте замандардан бері ғалымдарымыздың назарын өзіне аударып келеді. Біздің заманымызға жеткен Махмұт Қашқаридің сөздігі, Әлішер Науайдың атақты «Екі тіл жайындағы пайымдау» шығармаларындағы алғашқы түркілік сөзжасамға деген ой-пікірлердің берілуі осының көрінісі. Өткен ғасырлардағы Н.К. Дмитриев, НА Баскаков, А.Г. Гулямов, А.Н. Кононов, Э.В. Севортян, Г. Садвакасов, А.Т. Кайдаров, А.А. Юлдашев, Т.М. Гарипов, С.А. Джафаров, Б.О. Орузбаева, А.М. Щербак, М.А. Хабичев, Э.Р. Тенишев, В.А. Исенғалиева секілді ғалымдарымыздың зерттеулердің өзінде де түркі тілдерінің сөзжасам мәселесі назардан тыс қалмаған.

Түркі тектес халықтардың негізгі сөздік қорынан ерекше орын алатын ерекше сөзжасамдық тілдік тұлғалардың бірі - қос сөздер. Сондықтан бұлар ғалымдардың назарын аударып, көптеген зерттеу еңбектердің объектісі болды. XIX ғасырда И.Н.Ильминский, К.Фой, И.Гигоннов, А.Казембектің қызығушылығын тудырған бұл сөз тұлғаларының зерттеулеріне кейін түркологтар арнайы зерттеу назарына алған. Айталық, Н.К.Дмитриев башқұрт тіліндегі қос сөздердің табиғатын сөз етсе, И.А.Баскаков ноғай тіліндегі қос сөздерді, Е.У.Убрятова якут тіліндегі қос сөздерді, Б.Орузбаева қырғыз тіліндегі қос сөздерді, Б.Қыдырбаев қарақалпақ тілінің қос сөздерін жасалуын саралады. Ал, түрік тіліндегі қос сөздерге қатысты В.А.Агонин, ұйғыр тіліндегі қос сөздерді Ә.Қайдаров М.И.Адилов әзірбайжан тіліндегі қос сөздерді зерделесе, М.Абдурахманов жалпы түркі тілдеріндегі қос сөздердің жасалу жолына арнайы зерттеу жүргізуге тырысты. Бұдан басқа да түркологиялық еңбектерден қос сөздер сөзжасам объектісі ретінде аналитикалық тәсіл арқылы сөз жасаудың жемісі болғанын көреміз.

Жалпы, XX ғасырдың бірінші жартысы түркология тарихында көптеген түркі тілдерінің ғылыми грамматикаларының жарық көруімен сипатталады. Бұл грамматикалардың барлығына ортақ ерекшелік — сөзжасамның екі тәсілі ғана -аффикстік және сөздердің бірігуі мен қосарлануы көрсетіледі. Бұған Е.Самойловичтің («Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка» Л.Гос. акад. тип.1925 г.), В.Гордлевскийдің («Грамматика турецкого языка» М.1928), С.Ястремскийдің («Грамматика якутского языка» М.1938 г.), И.Батмановтың («Грамматика киргизского языка» ч.П Фрунзе, 1939), А.Кононовтың («Грамматика турецкого языка» М.Л. 1941 г.), Н.Дмитриевтің («Грамматика кумыкского языка» М.Л. 1940), Л.Харитоновтың («Современный якутский язык» М.И. Якутск, 1947 г.) еңбектері дәлел. Аталған еңбектерде қос сөздер әр сөз табының аясында қарастырылады, аздаған мысалдар келтіріледі. Осы тақырыпқа арнайы жазылған еңбек деп Н.К.Дмитриевтің мақаласын атауымыз керек [1940, 501-516]. Автор башқұрт тілі деректерінің негізінде қос сөздердің жасалуы, түрлері, мағыналары жөнінде ғылыми тұжырымдар жасайды.

Қазақ тілші ғалымдары да қос сөздердің табиғатына бірқатар еңбектерін арнаған. Қос сөздердің морфологиясына қатысты мәселелер А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, еңбектерінде

сөз болды. Олар қос сөздердің негізгі белгілерін жасалу жолдарын, дұрыс жазылу жайын анықтап береді. А.Байтұрсынов өзінің еңбегінде қос сөздерге былай анықтама береді: «Қос сөз дегеніміз – қосарынан айтылатын бір өңкей есімді сөздер. Қос сөз екі түрлі болады, біреуі нәрсенің көбін атайды, екіншілері айыра атайды. Алдыңғысы жалпылағыш қос сөз деп соңғысы жалқылағыш қос сөз деп айтылады» [1,45], — дейді. Жалпылағыш қос сөздерге: аяқ-табақ, төсек-орын, ер-тұрман, киім-кешек, бақа-шаян сияқтыларды жатқызса, жалқылағыш қос сөздерге: жел-бау, жүк-аяқ, ер-батыр, есен-аман, өмір-қопса, шекті-бай, төсек-ағаш т.б. жатқызады.

А.Байтұрсынов қос сөздерді жалпы екіге бөліп қарастырса, белгілі тіл маманы Ж.Сауранбаев қазақ тіліндегі қос сөздерді бес топқа бөліп көрсете келе, оларды Мәндес қос сөздер (қыз-келіншек), қайшы мәндес қос сөздер (үлкен-кіші, ыстық-суық), сыңар мәндес қос сөздер (алай-дүлей, кәрі-құртан), қайталама қос сөздер (тау-тау, бес-бестен), қоспа буынды қос сөздер (ап-ауыр, ұп-ұзын, тәп-тәтті) деп саралап көрсетеді.

Ал, А.Қайдаров, Н.Сауранбаевтың қос сөздерді беске бөліп жіктегенін қостай келе, қос сөздердің осы бес түрі барлық сөз таптарына да ортақ екенін, бірақ қос сөздердің қай-қайсысы да кемінде екі сөзден құралатындығын, оның әрбір сыңарының кейде толық мағыналы, кейде мағынасы жоқ сөз болатыны белгілі дейді. Ол зерттеушілердің екі сөзден құралатындығына сүйеніп, қос сөздерді сөз тіркесі түрлеріне жатқызатындығын да айтып өтеді. А.Қайдаров кейбір басқа еңбектерде қос сөздерді сөз тіркесі дегенмен, олардың сөз тіркесінен төмендегідей айырмашылығы барлығын көрсетеді. Бір сыңары өздігінен мағына бере алмайтын қос сөздер сөз тіркесіне жатпайды. Қос сөздердің екі сыңары да мағыналы болғанымен, бір сөздің орнына қолданылады. Қос сөздердің әрбір сыңары басқа тілге калька бойынша аударылмай, тек мағынасы жағынан аударылады. Қос сөздердің сыңарының мағыналық жағынан жақындастығы соншалық, оларды бірыңғай мүшелер сияқты айту да арасына кідіріс жасап айтуға болмайтындығын А.Қайдаров өзінің еңбегінде айтып өтеді [2,12]. Жасалу тәсілі жағынан алғанда, қос сөздер жалаң және күрделі түрлерге бөлінеді. Қос сөздердің жалаң түрі – дефис арқылы жазылатын қос сөздер. Профессор А.Ысқақов осы жалаң қос сөздердің негізгі екі түріне: қайталама қос сөздер, қосарлама қос сөздер деген атау береді [3, 107]. Қос сөздердің күрделі түрі үтір арқылы жазылады және екі сөзден ғана емес, одан да көп сөзден, тіпті екі сөйлемнен жасалады. Бұл жайтты анықтаған І.Кеңесбаев былай дейді: «жалаң қос сөздерге қарағанда, күрделі қос сөздер, көбінесе, метафоралық мағынада айтылады. Бұл есептен олар «идиомдық» немесе «фразалық» қос сөздер бола алады. Оларға мына-

дай мысалдар келтіреді: «ұзын-арқан, кең тұсау», «үлде мен бүлдеге оранып», «айрандай аттап, күбедей пісіп», «бір сырлы, сегіз қырлы», «алалы жылқы, ақтылы қой», «әулиеге айтып, қорасанға қой айтып». Оның айтуынша қос сөздер деп атау үшін сызықшамен жазылу шарт емес, яғни тілімізде бір-біріне айтылуға келмейтін тиянақты сөздерді қос сөздер деп тануға болады» [4, 93].

Ал, татар тіл білімінде қос сөздердің құрылымы мен семантикалық қырлары татар тілінің грамматикасында жақсы қамтылған. Бұл тілдегі қос сөздердің табиғаты одан басқа Р.С.Нурмухаметов Ф.С.Сафиуллина секілді ғалымдардың еңбектерінде сөз болғанымен, қос сөздердің функционалдық қызметі, сөйлеу тіліндегі алатын орны секілді көптеген проблемалары әлі де шешімін таба алмай отыр. Н.К. Дмитриевтің айтуынша: «Во всех тюркских языках весьма часто употребляются парные словосочетания. Такой тип словообразования продуктивен и наличие подобных слов отнюдь не является признаком особой эмоциональной или специфически экспрессивной речи» [5,12].

Өкінішке орай, сөзжасам мәселесі жекелеген түркі тілдерінде бірқатар шешімін тапқанымен күні бүгінге дейін жалпы түркілік сөзжасам мәселесінің салыстырмалы тарихи аспектіден тыңғылықты қарастырылуы кешеуілдеп келеді. Бұл мәселеге қатысты А.Абдурахмановтың зерттеуін айтпағанда зерттеулер жоқтың қасы[6]. Бүгінгі мақаламызда біз түркітануда шешімін таппай келе жатқан сөзжасамның келелі бір тобын құрайтын татар және қазақ тілдеріндегі қос сөздердің табиғатын саралауға тоқталмақпыз. Себебі, түркі тілдеріндегі қос сөздердің жасалынымы туыстас түркі тілдерінің даму тарихынан мол дерек беретін ерекше тілдік бірліктер. Олардың қосарланып қалыптасуы, белгілі бір дәрежеде туыстас тілдердің даму жолындағы қандай да бір тарихи деректерді өз бойында сақтап қалып отырады. Мысалы, қазақ және татар тілдерімен қатар басқа да бірқатар туыстас түркі тілдерінде сақталып отырған бала-шаға (татар тілінде: бала-чага) қос сөзінің құрамындағы шаға сөзі монғол тіліндегі бала, сәби деген ұғымдағы сөз екенін ескеретін болсақ, бүгінде қос сөздердің құрамында күнгірттенген компоненттердің барлығы дерлік түркі халықтарының тайпалық, одақтық кезеңдердегі араластықтарының тілдегі көрінісі екеніне көз жеткіземіз. Міне, сондықтан да, ендігі кезеңде тілші ғалымдарымыз қос сөздерді зерттеп-зерделеуде туыстас түркі тілдерінің материалымен барынша салыстыра зерттеулер жүргізулері қажеттігі туындайды.

Мысалы, татар тіліндегі кейбір қос сөздердің құрылымы қазақ тілінде мүлде кездеспейді. Мысалы, татар тіліндегі атлы-цаплы ‘атақты, танымал’ ұғымындағы қос сөз құрамындағы ат ‘атақ, дәреже’ түрінде қолданылады. Мысалы, көнетүркі сөздігінде ат al- ‘приобретать имя’, at ün ‘слава’,

atag/ataq ‘назва-ние, прозвание’, atlig ‘именитый, знатный, славный’ түрінде жұмсалатыны көрсетілген [7, 64–67]. Ал, қазақ тілінде бүгінде қолданылмайтын цап ‘даңқ’ (< көнетүркі сөздігінде ҫаб ‘слава, известность; молва; известный, прославленный’ түрінде көрсетілген [7, 135]. Цап сөзі шор, хакас, сібір татарларының тілінде де қолданылады, Мысалы, аты-чабы ‘жаман атақ’; шор., хак. шап, чап, сиб.-тат. цап ‘молва, слава’ тілдерінде кездесетіні көрсетілген. Сол секілді татар тіліндегі, чит-ят қос сөзі қазақ тіліндегі ‘жатжұрттық’ ұғымына сай келеді. Ал, татар тіліндегі айтулы қос сөздің екі құрамы да қазақ тілі үшін жат сөз емес. Шет сөзі қыпшақ тобындағы тілдердің бірқатарында «жат, бөтен» ұғымында қолданыста бар. Айталық, чит ‘бөтен’ (Мысалы: шет адам, шет ел) және сол сияқты ят ‘жат, бөтен’ мағынасындағы сөз. Көнетүркі сөздігін қарайтын болсақ, мұнда уат ‘чужой, посторонний; чужая страна, чужбина’ деп көрсетілген [7, 64]

Ерекше, назар аудартатын қос сөздің бірі татар әдеби тіліндегі чирле-чөрле, татар диалектілерінде кездесетін чирле-чорло ‘ауру сырқаулы’ мағынасындағы қос сөздің екі компоненті де қазақ тілінде қолданыста жоқ сөздер. Алайда, қос сөздің құрамындағы бұл сөздер басқа туыстас түркі тілдерінде кеңінен қолданыста кездесетіні байқалады. Мысалы чир сөзі көнетүркі сөздігінде ҫerlān- «көздің былшықтануы» және «іш кату» (эвфемизм) түрінде көрсетілген [7, 144.]Ал, қос сөздің құрамындағы чөр и чор сөздері семалық жағынан бірлігін жоғалта қоймаған бір сөздің түрліше дыбысталған баламалары екені аңғарылады. Мысалы, башқұрт тілінде сир, құмықша: чер ‘ауру, сырқау’, тур. ҫög ‘кеселдену’, түрік тілі диалектілерінде ҫог ‘ауыру; түрінде қолданыста бар сөздер.

ол сияқты татар әдеби тілінде кеңінен қолданылатын Жук-жетек ‘кедей’ мағынасындағы қос сөздің жасалымы қазақ тілімен бірлігін сақтап қалған. Екі тілде де атаулы қос сөздің құрамындағы жоқ сөзі ‘жетіспеушілік, кедейлік’ мағынасын береді. Қазақ тіліндегі «Жомарттың қолын жоқтық байлайды» фразеологизмінің құрамындағы жоқ сөзінің «кедейлік» ұғымында қолданып тұруы осының дәлелі. Ал, қазақ тіліндегі «жоқ-жітік» және татар тіліндегі жук-жетек қос сөздерінің құрамындағы «жітік, жетек» сөзі екі тілде де бүгінде мағынасы күңгірттенген, жеке қолданыста кездеспейтін көне сөз болып табылады.

Көне түркі сөздігінде уйт- ‘жоқ болу, жоғалу’, уйтүк ‘жоқ болған, жоғалған’ түрінде көрсетілген [7, 263.]Қазіргі түрік тілінде де уйт- ‘жоқ болу, жоғалу’ семасын сақтап қалған, сондықтан да уйтүк ‘жоғалған, жоқ болып кеткен’ мағынасын береді. Оны татар және қазақ тілдеріндегі түбіне жету, башына жетеу фразеологизмдерінің құрамындағы жету сөзінің қолданылуымен де дәлелдеуімізге болады. Йит-/йет-/жет- сөздері татар және қазақ

тілдеріндегі өлім-жітім, татарша үлем-жетем/үлем-житем қос сөздерінің құрамындағы жітім, житем сөздерінің қолданысы да атаулы сөздің көрсетілген семалық байланысы бар екендігін нақтылай түседі.

Татар тілінде қолданылатын ендігі бір қос сөздердің құрамындағы бірліктер екі тілде бірдей қолданыста болғанымен, сөзжасамдық мүмкіндіктері семалық жағынан тарамдалып, өзгеріске ұшыраған. Айталық татар тіліндегі ашау-эчү қос сөзінің беретін мағынасы ішіп-жем, яғни ас, тағам еген жинақтық мағына берілетіндігі татарша-орысша сөздікте көрсетілген [8, 156]. Қос сөздің құрамындағы аш сөзі татар тіліндегі басқа да ашамақ, ашамақлық, ашамлық, ашамлық-эчемлек, ашау-эчү, аш-су секілді сөздермен түбірлес екені белгілі. Жалпы аш сөзі жалпытүркілік сөз екені рас. Алайда, қазақ тілінің сөздік қорында аш сөзі дыбыстық өзгерісімен «ас» түрінде, яғни жейтін тамақ мағынасын береді. Тіліміздегі «ас ішіп, аяқ босату» яғни, жалқаулық мағынасындағы фразеологизмнің құрамындағы мағынасы осыны дәлелдейді. Осымен қатысты, ас сөзінен жасалатын түбірлес асау яғни, жеу мағынасы де семалық жағынан қазақ тілінде дами түсіп, асай жеу түріне ұласқан. Асату-қазақ дәстүрінде өз қолымен сыйлы қонақтың аузына жентектей ас салу дәстүрі де бұл сөздің семалық мағынасын айқындай түседі. Ал, татар тіліндегі асау сөзі ішіп-жеу қос сөзімен де мағыналас келе отырып, негізінен таза ашау-эчү түрінде атауыштық «ас-су» мағынасын сақтап қалғандығы аңғарылады. Татар тіліндегі бірқатар қос сөздер деп аталатын бірліктер қазақ тілінде қос сөз сипатын мүлде қабылдамаған. Олардың қатарында татар тіліндегі исән-сау, туып-үскән, мәңге-бакый, кара-тутлы «кара торы», мәңге-бакый, мәңгібаки т.б. Сол сияқты, татар тіліндегі сын есім+сын есім құрылымымен жасалған төмендегі қос сөздер қазақ тілінде құрылымдық жағынан қос сөздерге сәйкес келе бермейді. Себебі, татар тіліндегі кара-тутлы қос сөзі қазақ тіліндегі ‘кара торы, кара-кучкыл қос сөзі қазақ тілінде қара кошкыл күрделі сын есім тіркесіне сай келеді. Сол секілді, татар тіліндегі зайып-гъәреп қос сөзі қазақ тілінде кемтар біріккен сөзіне сәйкес келеді. Мұның өзі түркі тілдерінде әлі күнге күрделі сөздер мен қос сөздер мәселесінің басы ашылмаған теориялық тұстары бар екендігін көрсетеді.

Ал, кейде татар және қазақ тіліндегі қос сөздердің жасалынымында семалық мағына сақтала отырып, компоненттік өзгерістер пайда болған.

Мысалы, татар тіліндегі дус-иш, телсез-өңсез, атналар-айлар қос сөздерінің құрамы қазақ тілінде дос-жаран, үн-түңсіз, апталап-айлап түрінде ауысып қолданылады. Мұндай компоненттік өзгерістердің бірсыпырасы татар тіліне үнді европа және араб тілінің көптеп енуімен байланыста дамып, қалыптасса керек. Бұл жайында Ә. Қайдаров:

«наличие множества заимствованных слов является базой, словарным запасом для образования новых парных лексем» деп көрсетеді [2, с. 12]. Мысалы, татар тіліндегі икмәк-тоз, ипи-тоз (ipî-toz belân qarşılarğa) қос сөздері қазақ тілінде нан-тұз (кейде дәм-тұз) түрінде жасалынған. Икмәк татар тілінде нан сөзін ауыстырған. Мысалы: «Икмәктән олы аш юк» . Мұндай кірме сөздердің есебінен жасалған қос сөздер татар тіліндегі сөзжасамның ең бір өнімді тәсілі деуімізге болады. Мысалы: кыямәт-дәһшәт, Таһир-Зөһрә, жаны-тәне, нәсел-нәсеп, хәбәр-хәтерсез, хәер-доғалы, кадер-хөрмәт, валлаһи-ғазим, ходаем-тәңрем, сәғәтһләп-көнләп секілді қос сөздер бір компоненті араб-парсы тілдерінен енген сөздер болып келсе, көптеген қос сөздер орыс тілі арқылы енген сөздердің қосарлануынан жасалынған. Мысалы: геолого-разведкалық, орден-медальер, физика-математика, фельдшер-акушерлар, член-корреспондент, плюс-минуслар; ломнар-димәннәр, циркка-фәлән-гә, белешмә-инструкция, паспорты-ние, завуч-мы-кемме, эшче-крестьян, суд-хөкем, кәғазь-хара-ктеристика т.б.

Сонымен, қорыта айтқанда татар тіліндегі қос сөздер қазақ тіліне қарағанда бірқатар өзіндік заңдылықтарымен ерекшеленеді. Бір мақаланың ішінде біз ол ерекшеліктердің бәрін жинақтап бере алмауымыз заңды. Себебі, түркі тілдеріндегі қос сөздерді салыстырып зерттеу мәселесі ең алдымен жекелеген түркі тілдеріндегі қос сөздердің сөзжа-

самдық сипатының зерттелу деңгейімен тікелей байланысты болып отыр. Қазірге, жекелеген түркі тілдеріндегі қос сөздердің зерттелуінде біркелкіліктің болмауы оларды түркі тілдерінің деңгейінде салыстыра зерттеу ісіне біршама кедергі келтіріп отырғаны жасырын емес. Демек, түркі тілдерінің қалыптасуы мен даму жолындағы таптырмас мәдени және тілдік ақпараттарды өзіне сіңіріп қалған, түркілік сөзжасам табиғатын саралауда мол дерек беретін қос сөздер табиғатын алдағы уақытта кеңінен зерттеуіміз керек деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Байтурсынов А. «Тіл тағлымы» Алматы «Ана тілі» 1992 ж.
2. Қайдаров «Парные слова в современном уйгурском языке», 1956 ж.
3. Ысқақов А. «Қазіргі қазақ тілі» Алматы, 1991 ж.
4. Кеңесбаев І. «Қазақ тіліндегі фразалық қос сөздер» Алматы, 1950 ж.
5. Дмитриев Н.К. *Строй тюркских языков* , 1962. 607 с.
6. Абдурахманов Н. *Парные слова в тюркских языках: автореф. дис. ... докт. филол. наук .Алма-Ата, 1975. 66 с.*
7. *Древнетюркский словарь. Л.,-1969.*
8. *Татарско-русский словарь,-Магариф-2007.*

SOME ISSUES OF POETRY TRANSLATION

Түйін. Аудармада поэмаларды аудару өте маңызды рөл атқарады. Өйткені, поэмаларды аудару ісі аса ұқыптылықты және қабілетті қажет ететін сала. Сондай-ақ, поэмаларды аудару барысында аудармашы бір халықтың жан-дүниесін, салт-санасын және рухани құндылықтарын өзге елге бейнелеп көрсетеді. Мақаланың мақсаты негізгі әдеби аударма теориялары мен мәселелеріне шолу жасау болып табылады.

Резюме. Данная статья посвящена изучению переводов поэтических произведений, рассматриваются специфические способы перевода поэм, а также представлены типы лексических трансформаций при реализации перевода.

Summary. Poetry Translation plays an important role in translation as they carry information about the traditions, moralities and worldview of one nation. Translation of poems is a challenging task fulfilled by employing specific translation methods. The aim of this article is to represent the problems connected with Poetry Translation, and give an overview of major translation theories and methods used in the translation of poetry.

They say that translation starts where dictionaries end.

Every act of translation is mingled with some problems and challenges. Poetry translation may be more challenging than other types of translation due to the importance of both form and content in the type of interpretation and response evoked in the audience. In poetry translation one of the most essential issues to be addressed by the translator is whether to prefer the form over the content or vice versa.

The difficulty of translating poetry is dual: the words and meaning on the one hand, the flow and rhythm (or rhyme) on the other. However, the aim of our research is to distinguish the communicative value in poetry. For this reason we will consider only the communicative effect on TL audience by defining the problems of conveying the meaning and trying to find the ways of achieving it in translation.

The problem of the translator, if he is to produce work which forces his readers to experience real perception, is how to make recognition difficult and perception inevitable. The poem should give an immediate impression of having a “message” function, in order to achieve unity, but not more than an impression need be provided at the most accessible “levels” of the poem.

Robert Frost once described poetry as “what gets lost in translation”. He meant, of course, that it is impossible to carry over from one language into another the special qualities of a poem - its sound and rhythm, its meter syntax and connotations; and most importantly it struggles to render the very same effect of the original. Some critics have felt that in translating poems “translators betray them, inevitably turning the translation into something which at best may approximate, but which invariably distorts, the original”. This point of view, however, has not prevented translators from continuing their difficult, but important work. [7, p.87]

Thus, translation of poetry is one of the most difficult and challenging tasks for every translator. Returning to Robert Frost’s definition, we can say that there is no one-to-one equivalent when comparing two languages. Even if the translators possess a profound knowledge in the source language they would not be able to create a replica of the original text.

Among the outstanding translators and translation theorists John Dryden in his article “The Tree Types of Translation” spoke about the verbal copier of a poem, who “is encumbered with so many difficulties at once”, that he cannot get out of it. Describing verbal translation of a poem as something impossible he mentions, that the translators are “to consider, at the same type, the thought of his author, and his words, and to find out the counterpart to each in another language” being confined to the compass of numbers, and the slavery of rhyme. He approaches the claim of the Armenian prominent writer and translator, Eghishe Charents who is sure that a poem is to be translated by a poet. John Dryden writes about this “No man is capable of translating poetry besides a genius to that art”. He also adds that the translator of poetry is to be the master of both of his author’s language and of his own. [9, p.4]

Problems that occur while translating poetry are the nuances of word’s meaning. The translator can be confused in two ways. On the one hand he/she can find difficulties in understanding which from the numerous meanings of the word the author has used. On the other hand, he/she can be puzzled which equivalent from the target language to use.

So the words must be under close examination of a translator. It is important to find out whether the word is used in its denotative, dictionary meaning or its connotative meaning (“which are the associated meanings that have built up around the word, or what the word connotes”). Through the effects of

the words the authors use in their poems they make imagery. Poems include such details which trigger our memories, stimulate our feelings, and command our response.

The problems occurring in the process of translation may be concerned with the different elements of poetry. The elements of a poem include a speaker whose voice we hear in it; its diction or selection of words, its syntax or order of those words; its imagery or details of sight, sound, taste, smell, and touch; its figurative language or non-literal ways of expressing one thing in terms of another, such as symbol and metaphor; its sound effects, especially rhyme, assonance, and alliteration; its rhythm and meter or the pattern of accents we hear in the poem's words, phrases, lines, and sentences, and its structure or formal pattern of organization.

Another matter causing a lot of problems in translating poetry is the grammatical difference between the languages. The grammatical rules compulsory for the prose are not obligatory for the poems or we could just say that the poets do not follow them strictly wherefore the translators are usually puzzled over such very creative works. Sometimes, the poets in their imaginativeness offer really unusual, striking, new and surprising works, which are difficult for translation. The translator should be combinative in order to transfer this novelty, hidden sense or specific grammatical structure. So as to clarify the situation we can pay attention to the second person pronoun and its usage. This transition in styles should be preserved in the target language because it carries the whole emotional and psychological world of a poet. For instance, the word "you" is sometimes difficult to translate. It can either be "ты" or "вы". In this case the translator must catch the intension of the author. Of course the grammatical shifts are possible in poetry translation, because here the translator aims at transmitting more the content. So any choice of the translator to change the grammatical form can be justified until it spoils the meaning.

The translator should balance where the beauty of a poem really lies. If the beauty lies more on the sounds rather than on the meaning, the translator cannot ignore the sound factor.

Referring to the main aim of the paper, we will neglect the problems concerning the structure of poetic forms. Instead, we will single out those connecting to the communicative and semantic equivalence of poetry translation.

According to the stated problems, we have maintained the following problems:

- Failing to understand the main idea of the author; perhaps the essential problem for its consequences destroys the entire poem without even starting it.
- Not rendering symbols and image of the poem; understanding the theme is essential; however failing to render its image is incompetent as well.

- Violation of figurative and expressive stylistic means, and connotative meanings of words;

- Not giving a sense to the style of the author, his manner, content and structure of the poem; failing to render the aesthetics and semantics of the original.

- Lack of knowledge and skills in theory and practice respectively ; incompetency and the lack of experience

The problems of poetry translation outlined above deal with the communicative and semantic equivalences of translation. Not many, yet respected scholars dealing with poetry translation, propose different ways in poetry translation.

Wang Zuoliang does many researches on poetry translation and he summarizes the difficulties of poetry translation as: social-cultural differences; questions of word-order; style; tone, or mood; sound; native-speakers' help sought; other people's versions consulted; last touches;

Wang further states that all these may sound a bit technical. Actually at least three important things are involved; a poem's meaning, the state of poetic art and the state of the language used by the translator. [6, p.119]

Translation process has two fixed steps. The first is to understand the meanings of the source text; the second, to put the meanings into the target language. While being translated, the output should be the language of poetry too, not just the ordinary words that list the meanings of the source text only ... The first step is a kind of mechanical work, while the second is that of true art [7, p.130]. The poem's meaning, the state of poetic art and the state of the language are the components that are essential to poetry translation; hence, they are the components essential to poetry translation criticism.

The value of the translated text is judged on the basis of the second step. If the translator only translates for the sake of fidelity and neglects the spirit of the source text, his translation is only translation, not art; only translator, not poet. Wen , from his comment on English translation of Tang poetry presents us with several pieces of helpful advice:

- Firstly, the translator should grasp the impressing manner of the source text and present it in the translated text.

- Secondly, the translator should convey the source text's ideas by rendering the words and seek the resemblance between of the source and that of the translated text.

- Thirdly, the translator should try not to add or take of words and change the order of words and lines of the source text in his translated text as much as possible.

Consequently, to approach and achieve the goals he set, he puts forward two methods of translating poetry creatively: "expressive method" and "compositive

method". In terms of expressive method, it means the translator, with his sensitive power of perception and comprehension, the life or spirit of the source text, translates it to another language. As to the compositive method, it the translator needs to maintain the content construction and the rhyme patterns of the source text and try to reproduce the mood of it. This method obviously is more perfect than the first one, because it requires the translator to be faithful to the source text in mood, content and form as well, which can help the translator come nearer to the ideal poetry translation [3, p.131-135].

According to Newmark, the useful procedure is to find the logical subject first, and then the specific verb. If the two important elements are discovered, the rest will fall into place. After that the translator can reconstruct the structure in the TL as closely as possible to the original structure. Besides, the structure of each phrase or clause should be examined clearly also [1, p.198].

The first factor is structure. It is important to note that structure meant here is the plan of the poem as a whole, the shape and the balance of individual sentence or of each line. So, it does not have to relate directly to the sentential structures or grammar of a language, even in fact it is very much affected by the sentential structure. Thus, maintaining the original structure of the poem may mean maintaining the original structure of each sentence.

Metaphorical expressions, as the second factor, mean any constructions evoking visual, sounds, touch, and taste images, the traditional metaphors, direct comparisons without the words "like" and "as if", and all figurative languages. Intentionally, the writer does not use the term metaphor in the sub-heading since it has different meaning for some people. What is generally known as (traditional) metaphor, for example, is not the same as metaphor meant by Newmark.

To understand the meaning of metaphor as proposed by Newmark, it is advisable to understand the following terms: object, image, sense, metaphor, and metonym. Object, called also topic, is the item which is described by the metaphor. Image refers to the item in terms of which the object is described. It is also called vehicle. The next term, sense, refers to the point of similarity between aspects of the objects and the image. Metaphor here means the word(s) taken from the image. And finally, metonym refers to one-word image which replace the object, which is in many cases figurative but not metaphorical. In the expression "rooting out the faults", for example, the object is 'faults', the image is 'rooting out weeds', the sense is (a) eliminate, (b) with tremendous effort, and the metaphor is 'rooting out'. The expression 'the seven seas' referring 'the whole world' is not metaphorical. It is figurative and a metonym [5, p.205].

Newmark proposes seven procedures to translate metaphors in general. The first procedure is reproducing

the same image in the TL if the image has comparable frequency and currency in the appropriate register.

The second procedure is replacing images in the SL with a standard TL image within the constraints of TL cultures.

The possible question arising now is "how far a translator can modify the author's metaphorical expressions" It depends on the importance and expressiveness. If the expressions are very expressive in term of the originality, the expressions should be kept as close as possible to the original, in terms of object, image, sense, and the metaphor.

As it is known, there are two kinds of expressions: universal and culturally-bound expressions. Universal expressions are the ones which consist of words having the same semantic field with that of most cultures in the world. "Солнцемое", for example, is a universal expression for every culture sees the sun as the source of light, source of energy, source of life. Therefore, the expression can be simply transferred into 'You are my sun'.

On the other hand, the translator should balance where the beauty of a poem really lies. If the beauty lies more on the sounds rather than on the meaning (semantic), the translator cannot ignore the sound factor. In other cases where sounds is not such important, he should try to maintain them first in the TL before he decides not to transfer the sound into the TL. This means he should try to keep the beauty of the sound where possible.

In addition, the translator may find the cultural equivalent word of the SL or, if he cannot find one, neutralize or generalize the SL word to result "functional equivalents". When he modifies the SL word with description of form in the TL, the result is description equivalent. Sometimes a translator provides a generic or general or superordinate term for a TL word and the result in the TL is called classifier. And when he just supplies the near TL equivalent for the SL word, he uses synonymy.

In componential analysis procedure, the translator splits up a lexical unit into its sense components, often one-to-two, one-to-three, or -more translation. Moreover, a translator sometimes adds some information, whether he puts it in a bracket or in other clause or even footnote, or even deletes unimportant SL words in the translation to smooth the result for the reader.

The writer does not assert that one procedure is superior to the others. It depends on the situation. Considering the aesthetic and expressive functions a poem is carrying, a translator should try to find the cultural equivalent or the nearest equivalent first before trying the other procedures.

It is understood that "summer" is very beautiful for temperate countries, and it implies distinguished beauty. But the cultural equivalents or near equivalent of "summer" does not mean so for Indonesia, for

example. And to translate any expression containing such words, the translator should, once again, consider each expression carefully in term of the importance and expressiveness. If the expression is very important seen from the whole meaning of the poem and very expressive seen from the originality of the expression, there is no reason not to supply the cultural or near equivalent in the TL [4, p.50].

In the above case the translator does not have any choice; he has to supply the cultural equivalent in the TL. Let the reader learn and understand what a certain word means for others in the other part of the globe. "Summer's day" is a day when the sun shines brightly and the flowers, especially the sweet-scented roses, are blossoming everywhere in England.

In other words, the writer does not assert that one procedure is superior to the others. It depends on the situation. Considering the aesthetic and expressive functions a poem is carrying, a translator should try to find the cultural equivalent or the nearest equivalent (synonym) first before trying the other procedures.

The global context is also important. It includes the system of conditions under which the author has written, to whom the poem is directed or dedicated, and makes the author's psychological situation explicit for the translator. If the poem contains a hidden irony towards somebody, than a translation must have it as well. By this of course depends on the content of its value.

Holmes discusses a method called compensation in translating poems. Whenever a translator can't translate some words and expressions literally, he may make use of this or that compensation method so as to better convey the spirit of the original and reproduce the style of it. When some specific classical poems are really so difficult and complicated that the translator can hardly translate them in a classical pattern so as to keep as much as possible the original ideas, artistic conceptions and images in the translations, the translator may as well try to render them in the form of free verse. Anyhow, it is far better than sticking to the regular length of each line and the rhyme scheme of each poem by means of willfully adding or omitting the content of the original in the translation. In a word, Holmes' strategies of poetry translation are practical and applicable.

By examining the different translations of a poem by Catullus, Andre Lefevere distinguishes seven strategies of poetry translation:

1. Phonemic translation, which attempts to reproduce the SL sound in the TL while at the same time producing an acceptable paraphrase of the sense.
2. Literal translation, where the emphasis on word-for-word translation distorts the sense and the syntax of the original.
3. Metrical translation, where the dominant criterion is the reproduction of the SL meter.

4. Poetry into prose. Here Lefevere concludes that distortion of the sense, communicative value and syntax of the SL text results from this method, although not to the same extent as with the literal or metrical types of translation.

5. Rhymed translation, where the translator "enters into a double bondage" of meter and rhyme.

6. Blank verse translation. Again the restrictions imposed on the translator by the choice of structure are emphasized, although the greater accuracy and higher degree of literalness obtained are also noted.

7. Interpretation. Under this heading, Lefevere discusses what he calls versions where the substance of the SL text is retained but the form is changed, and imitations where the translator produces a poem of his own which has "only title and point of departure, if those, in common with the source text" [10, p.64].

Of our major interest, however, is the last strategy called Interpretation, by means of which the translator retains the same meaning and effect of the original poem, despite changing its formal correspondence.

Burton Rafel, an American professor, insists that, as for a translator, mastery of the target language is far more important than that of the source. Rafel also puts forward some useful ideas on poetry translation. They are as follows:

- The translation that only emphasizes the sound of the original work without considering of other factors is not a good one.
- It is impossible to reproduce thoroughly one syntactic structure in another language. The translator should use different ways to solve the problem of expression and communication between the two languages in the process of translation.
- It is rather difficult to find the exact equivalent words. Translation is not to translate words, but conceptions and structure of which words are only the constructing material.
- It is impossible to reproduce language and culture in another. Literary pattern is restricted by linguistic structure the literary pattern of one and cultural tradition. The transplanting of it must be achieved by means of transformation, rather than a copy from one language and culture into another one.
- The rhyme of poetry is decided by the rhythm of language and as a result, to reproduce the rhythm of one language in another one is impossible. The only way out is to translate poems according to the rhythm of the target language [8, p.47].

James Holmes is a great translator of poetry across several languages and distinguished scholar of translation, who attempts to produce a basic set of categories for poetry translation. Holmes lists a series of basic strategies used to translate the formal properties of a poem.

Pound takes great liberty in translating poetry without much stress on formal and musical properties

of the original, for he forms are by no means equivalent across literatures and the same music can't be reproduced across different poetic traditions. Pound completely shakes of the poetic restrictions of poetry in his creative translation. As is indicated in his many notes and comments on translation, Pound stresses the reading of the source text and vivid image creation in language for translators also holds that a translation should be a work of art in its own right, for anything less is pointless [1, p.94].

Translation equivalence is a principal concept in Western translation theory. It is a constitutive feature and the guiding principle of translation.

As far as languages are concerned, there are no two absolute synonyms within one language. Quite naturally, no two words in any two languages are completely identical in meaning. As translation involves at least two languages and since each language has its own peculiarities in phonology, grammar, vocabulary, ways of denoting experiences and reflects different cultures, any translation involves a certain degree of loss or distortion of meaning of the source text. That is to say, it is impossible to establish absolute identity between the source text and the target text. Therefore, we can say that equivalence in translation should not be approached as a search for sameness, but only as a kind of similarity or approximation, and this naturally indicates that it is possible to establish equivalence between the source text and the target text on different linguistic levels and on different degrees.

Summarizing all these problems which are just a small part from the obstacles that the translators

should overcome we realize how hard and difficult is the process of translation and how gifted, creative and knowledgeable should the translator be.

References:

1. *A new English dictionary on historical principles: In 10 vols. – Oxford, 1888-1928*
2. Anthony Pym. *Exploring Translation Theories: Routledge, September 17, 2009*
3. Baker, Mona. *In Other Words: a Coursebook on Translation, London: Routledge, 1992*
4. Broeck, R. van den. *The concept of equivalence in translation theory. Some critical reflections. In Holmes, J.S., Lambert, J. and Broeck, R. Literature and Translation. Leuven: Academic, 1978.*
5. Catford, John C. *A Linguistic Theory of Translation: an Essay on Applied Linguistics, London: Oxford University Press, 1965*
6. Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press, 1965*
7. Fawcett, Peter. *Translation and Language: Linguistic Theories Explained, Manchester: St Jerome Publishing, 1997.*
8. Gentzler, E. *Contemporary Translation Theories. Clevedon: Multilingual Matters, 2001.*
9. Grice, H.P. *Logic and conversation. In Cole, P. and Morgan, J. Syntax and Semantics*
10. House, J. *Translation Quality Assessment: A Model Revisited. Tübingen: Narr, 1997.*
11. House, Juliane. *A Model for Translation Quality Assessment, Tübingen: Gunter Narr, 1977.*

**«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»**

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 — 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап жылына 6 рет шығады.

Международный научно-популярный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 — 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания журнала выходит 6 раз в год.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық авторлардың еңбектеріне міндетті түрде сілтеме берілу керек.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10 » июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье обязательно сопровождение ссылок на работы отечественных авторов.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал
№ 6 (50) 2017 жыл**

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 20.11. 2017 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 20 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №97.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru